

БУРГАСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ

ГОДИШНИК

2011

ТОМ XXV

**БУРГАСКИ СВОБОДЕН
УНИВЕРСИТЕТ**

ГОДИШНИК

ТОМ XXV

**БУРГАС
2011**

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д-р Васил Янков
Проф. д-рн Галя Христозова
Проф. д-р Димитър Юдов
Доц. д-р Лина Анастасова
Доц. д-р Силви Чернев
Доц. д-р Евелина Динева

РЕЦЕНЗЕНТИ

Проф. д-рн Галя Христозова
Доц. д-р Евелина Динева
Доц. д-р Момяна Гунева
Доц. д-рн Иванка Стамова
Доц. д-р Ангел Тошков
Доц. д-р Сава Димов
Доц. д-р Ицка Дерижан
доц. д-р Радостин Долчинков
Доц. д-р Мариана Лазарова
Доц. д-р Диана Попова

Всички права са запазени!

Не се разрешават копиране, възпроизвеждане и разпространение на докладите или части от тях без писменото разрешение на авторите.

Авторите носят пълна отговорност за авторството си, както и за грешки, допуснати по тяхна вина.

© Бургас 2011
ISSN: 1311-221-X

СЪДЪРЖАНИЕ**ЦЕНТЪР ПО ИНФОРМАТИКА И ТЕХНИЧЕСКИ НАУКИ**

Даниела Орозова, ПРОЦЕС НА МОДЕЛИРАНЕ НА ПОТРЕБИТЕЛЯ.....	8
Evgeniya Nikolova, Veselina Jecheva, EVALUATIONS OF THE EFFECTIVENESS OF ANOMALY BASED INTRUSION DETECTION SYSTEMS BASED ON AN ADAPTIVE KNN ALGORITHM.....	15
Николина Драгнева, ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА ТРАНСПОРТНИЯ СЕКТОР В СЪОТВЕТСТВИЕ С ЕВРОПЕЙСКАТА ДИРЕКТИВА.....	21
Силвия Лецковска, НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИ МЕТОДИ ЗА КРИМИНАЛИСТИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА МАТЕРИАЛИ, ВЕЩЕСТВА И ИЗДЕЛИЯ.....	27
Силвия Лецковска, Павлик Рахнев, Стоянка Моллова, СПЕЦИФИЧНИ ОСОБЕННОСТИ ПРИ ТАРИФИРАНЕ НА ЕЛЕКТРИЧЕСКАТА ЕНЕРГИЯ.....	33
Стоянка Моллова, Силвия Лецковска, Камен Сейменлийски, ВИСШЕ ТЕХНИЧЕСКО ОБРАЗОВАНИЕ И ДИСТАНЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ.....	36
Владимир Германов, Станислав Симеонов, Нели Симеонова, КЛАСИФИКАЦИЯ НА РОБОТИЗИРАНИ СИСТЕМИ ЗА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ С ОБЕКТИ В ОКОЛНАТА СРЕДА.....	39
Даниела Марева, Емил Марев, СИЛОВИ ПОЛУПРОВОДНИКОВИ ЕЛЕМЕНТИ В СХЕМИТЕ ЗА ИНДУКЦИОННО НАГРЯВАНЕ НА ФЛУИДИ.....	47
Даниела Марева, Емил Марев, РАЗВИТИЕ НА СИЛОВИТЕ ПОЛУПРОВОДНИКОВИ ЕЛЕМЕНТИ В СХЕМИТЕ ЗА ИНДУКЦИОННО НАГРЯВАНЕ НА ФЛУИДИ.....	59
Димитър Минчев, ЧИСЛЕНО МОДЕЛИРАНЕ НА ДИФЕРЕНТНИ ИНТЕРФЕРОГРАМИ С ЕФЕКТИВНА ПОДПКСЕЛНА КРОС-КОРЕЛАЦИОННА КОРЕГИСТРАЦИЯ.....	66
Камен Сейменлийски, Силвия Лецковска, Павлик Рахнев, ТЕХНИЧЕСКИ ФАКТОРИ ВЛИЯЕЩИ ВЪРХУ СЕБЕСТОЙНОСТТА И ЦЕНАТА НА ЕЛЕКТРИЧЕСКАТА ЕНЕРГИЯ.....	74
Тодор Костадинов, МАТЛАВ РЕАЛИЗАЦИЯ НА BGISAR СИГНАЛИ С КОД НА БАРКЕР МОДУЛАЦИЯ.....	78

ЦЕНТЪР ПО ХУМАНИТАРНИ НАУКИ

Калина Лукова, ТЕМАТА ЕТНОС В МЕДИЙНИЯ ЕЗИК НА ПРЕСАТА ПРЕДИ И СЛЕД ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ КЪМ ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ – ПСИХОЛИНГВИСТИЧНИ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧНИ АСПЕКТИ	88
Веселина Ватева, ФРАЗЕОЛОГИЗМИТЕ В ТЕКСТОВЕ ОТ ПРЕСАТА (2007 -2009 г.)	97
Гургана Начева, ХРИСТО БРЪЗИЦОВ - МЕЖДУ ЛИТЕРАТУРАТА И ЖУРНАЛИСТИКАТА	103
Диана Ророва, THE GOOD AND BAD OF SOCIAL NETWORKS	111
Ицка Дерижан, Генчо Вълчев, РИСКОВИ ДЕТЕРМИНАНТИ ЗА ОТКЛОНЕНИЯ В ПОВЕДЕНИЕТО ПРИ ДЕЦА В НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ	117
Мария Алексиева, Евелина Динева, ПРОУЧВАНЕ МНЕНИЕТО НА ЖУРНАЛИСТИ ОТ РЕГИОНАЛНИ МЕДИИ ЗА ОСОБЕНОСТИТЕ НА ЖУРНАЛИСТИЧЕСКАТА ПРОФЕСИЯ	123
Тодор Георгиев, ОТНОСНО ГРАНИЦИТЕ МЕЖДУ ЖУРНАЛИСТИКА, ПИАР И РЕКЛАМА (ЗА ПЛАТЕНИЯ ПИАР И НЕОБЯВЕНАТА РЕКЛАМА)	132
Генчо Вълчев, СТРУКТУРА НА КОМУНИКАТИВНИТЕ НАРУШЕНИЯ НА 8-12 ГОДИШНИ УЧЕНИЦИ СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ (ДИАГНОЗА „ЛУИ”), ИНТЕГРИРАНИ В ОБЩООБРАЗОВАТЕЛНО УЧИЛИЩЕ	139
Мария Манева, БИ ТИ ВИ НОВИНИТЕ – СПЕЦИФИКА	152
Юлия Шаповалова, ПОЛИТИЧЕСКАТА РЕКЛАМА В ИЗБОРИТЕ ЗА МЕСТНА ВЛАСТ В ОБЩИНА БУРГАС ПРЕЗ 1995-А ГОДИНА	163

ЦЕНТЪР ПО ЮРИДИЧЕСКИ НАУКИ

Александър Драгиев, ПРАВЕН РЕЖИМ НА РЕШЕНИЯТА НА МЕЖДУНАРОДНИЯ СЪД НА ООН.....	172
Боян Георгиев, ДЪРЖАВНИЯТ СЪВЕТ В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО АДМИНИСТРАТИВНО ПРАВОСЪДИЕ	179
Мария Нейкова, ПРОЦЕСЪТ НА ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ.....	183
Христо Павлов, НОВИ АСПЕКТИ ПРИ ДЕФИНИРАНЕ НА ПОНЯТИЕТО, СЪДЪРЖАНИЕТО И ВИДОВЕТЕ СЛЕДСТВЕНИ ВЕРСИИ	188

**ЦЕНТЪР ПО ИКОНОМИЧЕСКИ
И УПРАВЛЕНСКИ НАУКИ**

Гинка Милчева, КОНЦЕПЦИЯТА ЗА КОРПОРАТИВНИЯ РОДИТЕЛ И РАЗРАБОТВАНЕТО НА КОРПОРАТИВНА СТРАТЕГИЯ	214
Николай Колев, ОПИТ В ПРОЕКТИРАНЕТО НА СИСТЕМИ ЗА КАЛКУЛИРАНЕ НА ИЗДРЪЖКАТА НА ДЕЙНОСТИ (ABCOSTING)	224
Сава Димов, СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ МЕЖДУ АНТИКРИЗИСТНИТЕ МЕХАНИЗМИ ЗА ФИНАНСОВА СТАБИЛНОСТ НА РЕПУБЛИКА КАЗАКСТАН И ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ	240
Диана Съботинова, МЕЖДУПОКОЛЕНЧЕСКИ ИКОНОМИЧЕСКИ ТРАНСФЕРИ	249

**ЦЕНТЪР
ПО ИНФОРМАТИКА
И ТЕХНИЧЕСКИ НАУКИ**

ПРОЦЕС НА МОДЕЛИРАНЕ НА ПОТРЕБИТЕЛЯ

Даниела Ананиева Орозова
orozova@bfu.bg

Бургаски свободен университет

PROCESS OF USER MODELING

Daniela Ananieva Orozova
Bourgas Free University

Резюме: В статията се разглеждат подходи за генериране на метаданни за учебни тестови единици. Базирайки се на схемата от стандарта LOM. Предлага се подход за генериране на метаданни в самият процес на електронно обучение и събиране на данни за потребителя. Създава се обобщено мрежови модел на процеса на моделиране на потребителя.

Ключови думи: електронно обучение, електронни тестове, тестови елементи, познавателна активност, модел на потребител.

1. Въведение

Цел при обучението на студентите в Бургаски свободен университет е повишаване на мотивацията, развиване на способности за анализиране и синтезиране на информацията, прилагане на вече усвоени знания и умения, развиване на изследователски и творчески способности у студентите и др. Електронното и уеб-базираното обучение предоставят огромни възможности за обогатяване на традиционните педагогически подходи на преподаване и учене. С тяхното навлизане се появява необходимостта от създаване на софтуерни системи за автоматизирано генериране на електронни курсове и като техни модули системи за автоматизирано генериране на тестове.

Създаване на приложения за генериране на тестове на база тестови елементи, съхранявани в бази от данни е популярна задача. Създадени са такива системи чрез различни средства: обикновено уеб-базирани приложения с клиент-сървър архитектура, с включване на елементи на JavaScript за клиента и сървърни скриптове (PHP, ASP и JSP). Но отчитайки факта, че тестовото изпитване е един от най-широко разпространените и добре разработени инструменти за оценяване във висшето и в средното училище, към електронното тестване трябва да се подхожда сериозно и отговорно. Постигането на коректни резултати от електронно тестване, изисква множество умения и знания, прилагани при подготовката и провеждането на теста. Затова особено внимание трябва да се обръща на качеството на приложения от този вид. При популярните съществуващи системи за автоматично генериране на тестове основните атомарни единици – тестовите елементи, са статични. Но в процеса на работа на системата при генериране на тестове те могат да бъдат интелигентно съхранявани, персонализирани, активирани, класифицирани, премахвани и т. н.

Цел на изследването е повишаване на интелигентността на система за автоматизирано генериране на тестове, използвайки описание на характеристиките на тестовите елементи, т.е. създаването и генерирането на метаданни.

Основен стандарт в областта на метаданните за обекти, използвани в обучението е LOM (Learnig Object Metadata) [10], според който метаданните общо 58 на брой са разположени в 9 групи (основни характеристики, продължителност на съществуване, данни за метаданните, технически характеристики, образователни характеристики, права, връзки, анотация и класификация). Всяка група съдържа определен брой полета, които я характеризират в детайли. Метаданните имат за цел да опишат съдържанието на съответните учебни единици и връзките между тях и могат да послужат за улесняване на тяхното търсене и обмен. От друга страна създаването и въвеждането на метаданните е експертна и трудоемка дейност, което налага търсене на различни подходи за автоматизиране на тяхното генериране. При това метаданните, които съпровождат учебните обекти (в нашия случай тестовите единици) се изменят в зависимост от процесите, в които участват.

2. Метаданни, свързани с тестовите единици

Всяка тестова единица може да бъде съпроводена с метаданни, свързани с трудността на единицата, областта, средно време необходимо за решаване и други. Но всяка метаданна зависи от конкретния контекст на провежданото тестване, т.е. метаданните имат динамичен характер. Така например трудността на даден тестов елемент трябва да се разглежда в зависимост от постиженията на конкретната група обучавани. Следва да се разглежда връзката на обучаемите с учебните обекти при поставена конкретна цел, както и връзката между отделните обучаващи обекти [4].

- Някой метаданни изискват експертно знание и трябва да бъдат дефинирани, заедно с тестовите единици, като например: с кои теми се свързва тестовия елемент, връзки и взаимодействия с други тестови елементи, структура на елемента и др.

- Други метаданни могат да бъдат извлечени от различни източници. Например в системата за управление на обучението (LMS) се съдържа богата контекстуална информацията, която може да бъде използвана за определяне на метаданни като: колко пъти е оъществен достъп до тестовия елемент, средно време за решаване, резултати от решаването на елемента и др.

- Определени метаданни в по-малка или в по-голяма степен, зависят и се определят от съдържанието, историята и събитията, в които участва дадената тестова единица. Целта ни е да се изследва приложимостта на различни подходи за автоматизирано генериране на метаданни, свързани с тестови елементи.

Лесно може да се реализира системата за управление на обучението да натрупва данни за историята на тестовите елементи и задачи като: брой пъти използване на елемента в различни тестове; брой верни отговори; най-често използван грешен отговор и др. На базата на натрупаните данни се предлагат техники за отчитане и промяна на трудността на поставяните тестови елементи и задачи.

Системата съхранява и анализира следните данни за всеки тестов елемент:

Тестов елемент([номер: <номер на тестов елемент>, дата: <дата на последно използване на елемента>, време: <време за решаване на елемента> брояч: брой пъти използване на елемента в тестове трудност: оценка за трудността на тестовата единица]).

Тук трудността е пример за динамична характеристика, зависи от прилагането на единицата в контекста на другите въпроси, както и от нивото на групата

обучаеми. Системата за генериране на тестове трябва да отчита текущата трудност на всеки елемент и да взема решения относно избора на следващ тестов елемент в динамично генериран тест и реакцията при грешен отговор (без указване на помощ или с указване на помощ – при грешен отговор да се извежда насочващ коментар и да се дава възможност за повторен отговор).

Оценките динамично определящи нивото на трудност на тестовите единици, представляват реални числа в интервала $[-1,1]$. В началото, когато за даден тестов елемент още не са извлечени данни, то оценката има стойност (0). За всяко наблюдавано решение на елемента се променят стойностите на броячите и се отчитат – общият брой опити за решаване на елемента (*Count*) и броя на случаите, когато е бил решен вярно (съответно – броя на грешните опити – *Count_err*). След приключване на тестовото изпитване за всяка тестова единица се формира оценка за трудност на елемента по формулата:

$$Mark1 = 1 - Count\_error / Count$$

Където *Mark1e* междинна оценка за трудност. Това е число в интервала $[0,1]$ и всъщност представлява вероятността на опитите от страна на обучаемия да отговори вярно (т.е. да не е допусната грешка). За да получим окончателна оценка за трудността на единицата *Mark* в интервала $[-1,1]$, пресмятаме по формулата:

$$Maerk = 2 * Mark1 - 1.$$

Вземайки предвид предните две формули, за оценката получаваме:

$$Maerk = 1 - 2 * Count\_error / Count.$$

В случая, когато общият брой опити за решаване на елемента е 0, на *Оценка_трудност* присвояваме стойност 0. Ако формираната оценка е число близо до -1, то тестовият елемент е труден за решаване, ако е близък до 1 то елементът е лесен. На база на тази оценка могат да се въведат категорийни стойности *p* и *q* и правила според които, ако трудността (за поредица от *k* на брой извиквания на елемента) остане под стойността *p*, тестовата единица да се отстранява като много трудна и ако трудността остане по-голяма от *q* – да се отстранява като много лесна.

След като е формирана текуща оценка на трудността на тестовия елемент в интервала $[-1,1]$, тя може да се нормира в оценка по желана скала, например в трудност от 1 до 4 или друга категория. Тази трудност трябва да се отразява при формирането на общата оценката от теста.

Друга характеристика на тестовия елемент, която може да се взема под внимание при оценяването на теста е честотата на използване на елемента. Тя може да се отразява на общата оценката от теста на обучаемия по формулата:

$$Оценка\_нова\_за\_теста = Оценка\_текуща + (1 - K) * Оценка\_от\_тестовата\_единица * трудност.$$

Където *Оценка_текуща* е оценката за решенията на тестовите елементи до текущия момент, а *Оценка_нова_за_теста* е формираната оценка след отчитане на решението на поредния нов тестов елемент.

Тук *K* е число в интервала $[0,1]$ и представлява влияние на тестовата единица или задача върху оценката на обучаемия за теста, в зависимост от *честотата* на използване на този елемент. Пресмята се по формулата:

$$K = (\text{Общ\_брой} - 1) / \text{Общ\_брой\_генерирни\_елементи}$$

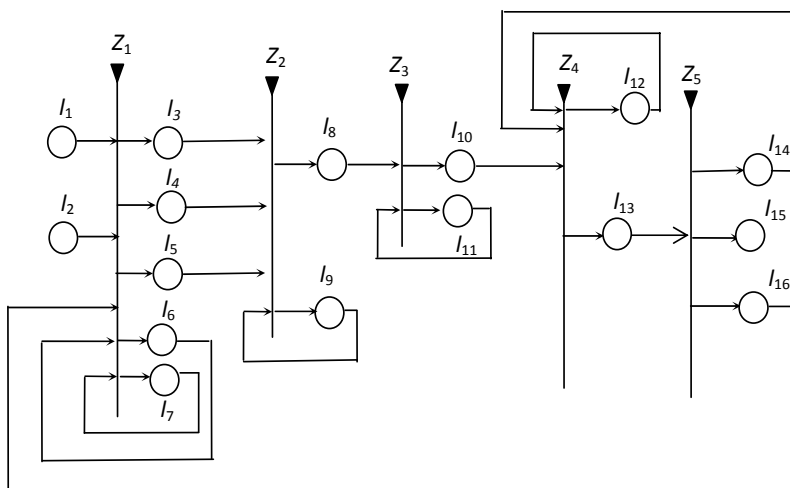
където *Общ_брой* е брой пъти използване на елемента в тестове.

По този начин колкото е по-голяма *честотата* на използване на тестовия елемент, толкова по-малко влияние ще окаже оценката от този тестови елемент върху общата оценка на теста. Така в оценката за всеки генериран тест се отчита както трудността, така и честотата на използване на всяка тестовата единица.

3. Модел на на процеса на моделиране на потребителя

На фигура 1 е представен Обобщено-Мрежови модел (ОМ) [1, 2, 3] на процеса на моделиране на потребителя при работата му с интелигентната обучаваща среда.

Обучаваните (потребителите) се представят чрез α – ядра, а стратегиите, методите и курсовете за обучение, предлагани от педагога на системата се интерпретират чрез β – ядра, данните относно потребителите и тяхната работа се представят чрез γ ядра.

Фиг. 1. ОМ модел на процеса на моделиране на потребител при работа му със система за управление на обучението

Обобщената мрежа съдържа следното множество от преходи:

$$A = \{ Z_1, Z_2, Z_3, Z_4, Z_5 \},$$

преходите представят съответно:

Z_1 – начално оценяванена нов потребител (обучаван) в системата;

Z_2 – избор на стратегия за обучение;

Z_3 – избор на нова тема за обучение;

Z_4 – процес на обучение;

Z_5 – оценяване след обучението по избраната тема.

През позиция l_1 в мрежата постъпват в мрежата α ядра с начална характеристика:

“*потребител (обучаван), име, номер*”,

а в позиция l_2 постъпва β ядро с характеристика:

“*педагогически модул на системата*”.

В позиция l_6 стои σ ядрото с постоянна характеристиката:

“*критерии за оценяване на обучаемите*”.

По време на функционирането на прехода Z_1 педагогическият модул на системата активира начален тест за постъпилите обучаем през позиция l_1 . След решаването на теста, използвайки критериите от позиция l_6 знанията на обучаемия се остойностяват. Оценката за теста може да се формира по формулата:

$$\text{Оценка от теста} = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n \text{Mark\_Term}[j] \times W_j,$$

където $\text{MarkTerm}[j]$ е оценката на j -тия тестов елемент, който е умножен по динамично изчислената трудност на елемента W_j , а n е броя на елементите в теста.

В зависимост от получената оценка, потребителят се присъединява към една от трите групи [6]: „начинаещ”, „добър” или „отличен” и информацията за новопостъпилите обучаем се записва в базата от данни относно обучаемите – модели на потребителите на системата. Тази оценка ще се използва при избора на определен урок, който в най-голяма степен отговаря на текущите знания на обучаемия. В хода на обучението със системата стойностите в модела на потребителя непрекъснато се обновяват и той може да преминава от едно ниво в друго.

По време на функционирането на прехода, β -ядрото от позиция l_2 се разцепва на две ядра, като едното остава в позиция l_2 , а другото се слива с α -ядрото от позиция l_1 и постъпва в една от позициите l_3 , l_4 или l_5 с характеристика:

“*номер на потребител, ниво на знание-начинаещ*” в позиция l_3 ,

“*номер на потребител, ниво на знание-добър*”, в позиция l_4 ,

“*номер на потребител, ниво на знание-отличен*” в позиция l_5 .

Едно ν -ядро в позиция l_7 има характеристиката:

“*база от данни, относно обучаемите (модели на потребителите)*”.

Следва описание на отделните преходи на обобщената мрежа.

$$Z_1 = \langle \{l_1, l_2, l_6, l_7, l_{16}\}, \{l_3, l_4, l_5, l_6, l_7\}, r_j \rangle,$$

	l_3	l_4	l_5	l_6	l_7
l_1	$W_{1,3}$	$W_{1,4}$	$W_{1,5}$	F	$W_{1,7}$
l_2	F	F	F	F	$W_{2,7}$
l_6	F	F	F	T	F
l_7	F	F	F	F	T
l_{16}	$W_{16,3}$	$W_{16,2}$	$W_{16,3}$	F	$W_{16,7}$

където:

$W_{1,3}$ = “потребителят е оценен с ниво на знанията – начинаещ”;

$W_{1,4}$ = “потребителят е оценен с ниво на знанията – добър”;

$W_{1,5}$ = “потребителят е оценен с ниво на знанията – отличен”;

$W_{2,7}$ = “създаден е модел за нов потребител на системата”;

$W_{16,3} = W_{1,3}$;

$W_{16,4} = W_{13,4}$;

$W_{16,5} = W_{1,5}$;

$W_{16,7}$ = “модела на потребителя е обновен”.

На следващият преход Z_2 ядрата от позиции l_3, l_4, l_5 постъпва в позиция l_8 и получава характеристика:

“обучае, избрана стратегия за обучение”.

Преходът има вида:

$$Z_2 = \langle \{l_3, l_4, l_5, l_9\}, \{l_8, l_9\}, r_2 \rangle$$

Едно β -ядро цикли в позиция l_9 с характеристиката:

“база от налични стратегии за обучение (обучаващи сценарии)”.

	l_8	l_9
l_3	$W_{3,8}$	F
$r_2 = l_4$	$W_{4,8}$	F
l_5	$W_{5,8}$	F
l_9	F	T

където:

$W_{3,8}$ = „избрана е конкретна стратегия за обучение на потребителя”;

$W_{4,8} = W_{3,8}$;

$W_{5,8} = W_{3,8}$.

$$Z_3 = \langle \{l_8, l_{11}\}, \{l_{10}, l_{11}\}, r_3 \rangle$$

	l_{10}	l_{11}
$r_3 = l_8$	$W_{8,10}$	F
l_{11}	F	T

където:

$W_{8,10}$ = „избрана е конкретна тема за обучение”.

По време на функционирането на прехода, α -ядрото в позиция l_{10} получава характеристиката:

“обучае, стратегия на обучение, тема за обучение”.

Едно β -ядро цикли в позиция l_{11} с характеристиката:

“списък с теми за обучение”.

$$Z_4 = \langle \{l_{10}, l_{12}, l_{14}\}, \{l_{12}, l_{13}\}, r_4 \rangle$$

	l_{12}	l_{13}
$r_4 = l_{10}$	$W_{10,12}$	$W_{10,13}$
l_{12}	$W_{12,12}$	$W_{12,13}$
l_{14}	$W_{14,12}$	$W_{14,13}$

където:

$W_{10,12}$ = „обучението по избраната тема не е приключило”.

$W_{10,13}$ = „обучението по избраната тема е приключило”.

$W_{12,12} = W_{10,12} = W_{14,12}$.

$W_{12,13} = W_{10,13} = W_{14,13}$.

По време на функционирането на прехода, α -ядрото от позиция l_{13} получава характеристиката:

“обучае, завършена тема на обучение”.

α -ядрото в позиция l_{12} не получава нова характеристика.

На следващия прегод се извършва оценяване след обучението по избраната тема и се взема решение за следващо действие.

$$Z_5 = \langle \{l_{13}\}, \{l_{14}, l_{15}, l_{16}\}, r_5 \rangle$$

$$r_5 = \frac{l_{14} \quad l_{15} \quad l_{16}}{l_{13} \quad \left| \begin{array}{ccc} W_{13,14} & W_{13,15} & W_{13,16} \end{array} \right.}$$

където:

$W_{13,14}$ = „обучението по темата се продължава“;

$W_{13,15}$ = „обучението по темата е приключило успешно“;

$W_{13,16}$ = „обновена е информацията в модела на потребителя“.

По време на функционирането на прехода, α -ядрото в позиция l_{14} не получава нова характеристика, α -ядрото в позиция l_{12} получава характеристиката:

“обучаем, тема за обучение, оценка по темата”;

докато, ядрото в позиция l_{13} получава характеристиката:

“обучаем, обновени данни за модела на потребителя”.

Електронното и веб-базираното тестване са нови форми на оценяване, които могат да отчетат индивидуалната успеваемост на студентите. Те предлагат възможности за автоматично изчисляване на резултатите, както и съхраняване и анализ на данните.

В заключение може да се направи следния извод: тенденцията за развитие на съвременните обучителни среди е в посока към създаване на стандартизирани, адаптивни системи, поддържащи високо ниво на интерактивност и колаборативност. Интересът на младите хора към новото, тяхното любопитство и комуникативност могат успешно да се използват в процеса на тяхното обучение.

Литература:

- [1.] Alexieva, J., E. Choy, E. Koycheva. Review and bibliography on generalized nets theory and applications. -- In: A Survey of Generalized Nets (E. Choy, M. Krawczak, A. Shannon and E. Szmids, Eds.), Raffles KvB Monograph No 10, 2007, 207-301.
- [2.] Atanassov, K. Generalized Nets. World Scientific, Singapore, New Jersey, London, 1991.
- [3.] Atanassov, K. On Generalized Nets Theory, “Prof. M. Drinov” Academic Publishing House, Sofia, 2007.
- [4.] Dodge, B. (1997). *Some thoughts about WebQuests*. Accessed at Collis B., Moonen J., *Flexible learning in a digital world: experiences and expectations*. London: Kogan Page Publishers, 2001.
- [5.] Web-based education commission report (2000). *The Power of the Internet for Learning: Moving from Promise to Practice*. <http://interact.hpcnet.org/webcommission/index.html>.
- [6.] Глушкова Т., Адаптивна среда за електронно обучение в средното училище, Дисертационен труд, Пловдив, 2011.
- [7.] Дурева-Гупарова Д., *Проектно-базирано обучение по информационни технологии 5.-7. клас*, ЮЗУ “Неофит Рилски”, Благоевград, 2008, www.it4schools.eu.
- [8.] Сендова Е. И. Николова (редакционен колектив). *Новаторска дидактика за веб-базирано обучение*, Център по технологии на информационното общество, СУ „Св. Климент Охридски”, София, 2008.
- [9.] <http://www-it.fmi.uni-sofia.bg/courses/WDB/>
- [10.] <http://ltsc.ieee.org/wg12/20020612-Final-LOM-Draft.html>. Final LOM Draft Standart.

EVALUATIONS OF THE EFFECTIVENESS OF ANOMALY BASED INTRUSION DETECTION SYSTEMS BASED ON AN ADAPTIVE KNN ALGORITHM

Associate professor, PhD Evgeniya Nikolova
Bourgas Free University

Associate professor, PhD Veselina Jecheva
Bourgas Free University

Abstract: *The aim of the present paper is to present some evaluations of the effectiveness of IDS based on the k-Nearest Neighbor algorithm with Jaro and Jaro-Winkler distances, applied as metrics. The evaluation of the represented simulation results indicates the proposed methodology produces reliable and steady results.*

Keywords: *Intrusion Detection, Anomaly Based IDS, k-Nearest Neighbor algorithm.*

1. Introduction

The main task of any detection system is recognizing an intrusion attempt. The decision whether an intrusion is present or not could be made in various ways. The typical procedure for creation an anomaly-based IDS contains the following steps:

- first, collect sets of normal data, clear of intrusions or attacks, and a set of test data, containing intrusions or attacks;
- second, train the intrusion detection system on the normal data, and then run it against the test data – the binary classification;
- third, measure the quality of the detection algorithm in terms of hit, miss, and false alarm rates.

The evaluation of intrusion detection systems (IDS) has begun to be an active topic over the last years [4], [8], [11], [9]. In [10] an IDS, based on the KNN algorithm, is presented. The proposed system applies Jaro (JD) and Jaro-Winkler distances (JWD) as measures of the closeness of the current activity to the normal one. In the present paper, our attention is drawn on the third step - the evaluation of the effectiveness of the algorithm, presented in [10]. Whatever the model is a detector's performance can be described by its receiver operating characteristic (ROC) curve. The ROC parameters are the probability of an alarm given an intrusion and the probability of an alarm given no intrusion. ROC curve is a plot of the detection probability versus false alarm rate. Another estimation of effectiveness is false discovery rate (*FDR*), which controls the expected proportion of incorrectly rejected null hypothesis: the traffic is normal. As a measure of the quality of binary classifications can be applied the Matthews Correlation Coefficient (*MCC*). Since the main advantage of anomaly based IDS is the potential to detect novel or unknown attacks, it is useful to estimate the ability of detecting old and new attacks.

The article is organized as follows: section 2 explains some measurement criteria for evaluations of the effectiveness of anomaly-based IDS, section 3 represents the results on our prototype, using the metric introduced in section 2. Finally, section 4 contains the main conclusions.

2. Measurement Criteria

Common methods used for classification quality evaluation in the machine learning and information retrieval community are: accuracy, false discovery rate (*FDR*), Matthews Correlation Coefficient (*MCC*) and Receiver Operating Characteristic curve (*ROC*).

Measurement-based anomaly detection techniques have to contend with two types of errors. The true positive (sensitivity) is the probability that a statistical test will be positive for a true statistic. A false positive error occurs if a difference is declared when the traffic is normal. The true negative (specificity) is the probability that a statistical test will be negative for a negative statistic. On the other hand, a false negative error occurs if no difference is declared when the traffic is not normal.

Accuracy in reporting is a critical issue for intrusion detection systems. Accuracy is the degree of correctness of such system [13].

$$Accuracy = \frac{\text{number of } TP + \text{number of } TN}{\text{numbers of } TP + TN + FP + FN}$$

An accuracy of 100% means that the test identifies all anomalous and normal activity correctly. If an IDS raises an alarm for the legitimate activity of a user, then a false alarm is present. An intrusion detection system becomes more accurate as it detects more attacks and raises fewer false alarms.

False Discovery Rate (*FDR*) is the proportion of false positives among the declared differentially attacks ([2], [3]).

$$FDR = \frac{FP}{FP + TP}$$

Lippmann et.al. [11] proposed an approach, which takes into account the misclassified sessions when calculating the false alarms rate.

The *MCC* is a correlation coefficient between the observed and predicted binary classifications, which returns a value between -1 and +1 ([1], [12]).

$$MCC = \frac{TP \cdot TN - FP \cdot FN}{\sqrt{(TP + FP)(TP + FN)(TN + FP)(TN + FN)}}$$

A coefficient of +1 represents a perfect prediction, 0: an average random prediction and -1: the worst possible prediction.

The *ROC* curve is a method of graphically demonstrating the relationship between 1-TNR (true negative rate) and TPR (true positive rate) as x and y respectively ([5]). The best possible prediction method would yield a point in upper left corner (0,1) of the *ROC* space, representing 100% TPR (all TP are found) and 100% TNR (no FP are found). This point is called a perfect classification. The diagonal line (from the left bottom to the right corner) divides the *ROC* space in areas of good and bad classification. Points above this line indicate good classification results, while points below the line indicate wrong results.

3. Results of the Effectiveness

The conducted experiments indicate that the proposed methodology produces results with high level of accuracy, since all obtained values are between 81,45% and 98,44% for all examined processes (see [10]). Since our data set contains sequences of system calls, our approach takes into account the rate of mis-classified system calls during the work of the privileged processes for the *FDR* calculation.

Table 1. The False Discovery Rate values depending on K when $L=7$

Processes	Distance	$K=10$	$K=20$	$K=30$
synthetic sendmail	<i>JD</i>	3,55%	8,71%	5,94%
	<i>JWD</i>	3,08%	7,15%	6,27%
login	<i>JD</i>	1,52%	0,00%	1,07%
	<i>JWD</i>	0,48%	0,07%	0,15%
named	<i>JD</i>	6,14%	2,21%	2,06%
	<i>JWD</i>	6,15%	2,21%	2,53%
xlock	<i>JD</i>	2,62%	8,10%	5,94%
	<i>JWD</i>	2,45%	7,61%	8,11%

Table 2. *FDR* values, when $L=10$ and 13

		$L=10$			$L=13$		
Process	Distance	$K=10$	$K=20$	$K=30$	$K=10$	$K=20$	$K=30$
login	<i>JD</i>	1,30%	0,00%	0,25%	2,95%	0,59%	0,14%
	<i>JWD</i>	1,34%	0,33%	0,11%	2,99%	0,44%	0,29%

The results of *FDR* are shown in Table 1 depending on the different values of K and the applied distance. The best *FDR* results were obtained for the process login and to a certain extent for the process named. The relatively high *FDR* values for the processes synthetic sendmail and xlock when $K=20$. Table 2 contains the values of *FDR* for the process login, where $L=10$ and 13 . As we can see, the proposed method distinguishes the intrusion behavior from the normal one with very good false rate, since all obtained values belong to the interval (0%, 3%).

The comparison between the *ROC* curves for the process login at $K=10, 20$ and 30 and $L=7$ is represented in Figure 1. It could be seen that detection rate in all cases is high, at $K=10$ we obtain lower false positive rate, compared to the cases, where $K=20$ and 30 .

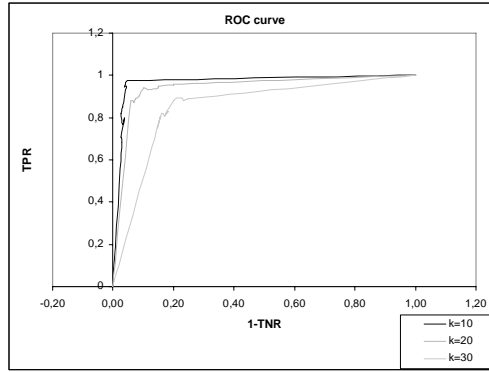

Figure 1. ROC curves for the process login at $K=10, 20$ and 30 and $L=7$

The *MCC* was calculated for each sequence in the training set, and the values were presented in Table 3. Since the high *MCC* means better classification, the obtained values of *MCC*, which are greater than 51,80%, indicate that the proposed methodology achieves significant correlation between normal data profiles and the observed data. The best results were obtained for the process xlock where $K=30$. The obtained *MCC* values support the assumption, proposed by Forrest et.al [6, 7], that the system call sequences are reliable discriminator between normal and abnormal system activity.

Table 3. The *MCC* values depending on K when $L=7$

Processes	Distance	$K=10$	$K=20$	$K=30$
synthetic sendmail	<i>JD</i>	63,86%	82,09%	78,43%
	<i>JWD</i>	64,44%	77,58%	77,87%
login	<i>JD</i>	51,80%	61,77%	65,00%
	<i>JWD</i>	52,22%	64,98%	68,49%
named	<i>JD</i>	54,74%	81,11%	63,66%
	<i>JWD</i>	54,99%	65,03%	59,53%
xlock	<i>JD</i>	69,51%	85,69%	94,05%
	<i>JWD</i>	72,44%	87,14%	92,06%

Table 4 presents the *MCC* values for the process login, which measure the predictive performance of the proposed methodology where $L=10$ and 13 . The obtained values are between 42,88% and 74%, which means balanced results, as a coefficient of +1 represents a perfect prediction.

Table 4. *MCC* values, when $L=10$ and 13

Process	Distance	$L=10$			$L=13$		
		$K=10$	$K=20$	$K=30$	$K=10$	$K=20$	$K=30$
login	<i>JD</i>	46,48%	47,97%	74,37%	46,13%	51,54%	60,73%
	<i>JWD</i>	42,88%	47,67%	68,09%	45,23%	52,50%	50,50%

Tables 5, 6 and 7 show the performance of the algorithm while detecting old and new attacks. An old attack is defined as an attack identical to an attack that was present in the set S_2 , while a new attack is an attack that was not present in that set. Any sequence, which is not found in this set, is called a failing. Any individual failing could indicate anomalous behavior, or it could be a sequence, which was not included in the training data. The rare sequences that have very low frequency are also taken into account when we test the traces of the current activity. As indicated in the tables, the results demonstrate the ability of the created IDS to detect effectively and accurately the old attack sequences. It correctly classified more than 91,67% of the sequences from both sets S_1 and S_2 . An advantage of the proposed method is the ability to detect previously known attacks, as well as novel intrusions.

Table 5. The algorithm accuracy when $K=10$ and $L=7$

Processes	Distance	Old attacks	Failing sequences	Rare sequences
synthetic sendmail	<i>JD</i>	98,85%	80%	90%
	<i>JWD</i>	98,85%	80%	90%
login	<i>JD</i>	97,86%	87%	96%
	<i>JWD</i>	97,87%	88%	95%
named	<i>JD</i>	98,68%	71%	90%
	<i>JWD</i>	98,65%	71%	90%
xlock	<i>JD</i>	96,90%	72%	91%
	<i>JWD</i>	96,90%	72%	91%

Table 6. The algorithm accuracy when $K=20$ and $L=7$

Processes	Distance	Old attacks	Failing sequences	Rare sequences
synthetic sendmail	<i>JD</i>	98,78%	80%	91%
	<i>JWD</i>	98,78%	80%	91%
login	<i>JD</i>	97,17%	83%	93%
	<i>JWD</i>	97,87%	82%	94%
named	<i>JD</i>	96,87%	80%	90%
	<i>JWD</i>	96,57%	80%	90%
xlock	<i>JD</i>	96,57%	83%	91%
	<i>JWD</i>	96,72%	82%	92%

Table 7. The algorithm accuracy when $K=30$ and $L=7$

Processes	Distance	Old attacks	Failing sequences	Rare sequences
synthetic sendmail	<i>JD</i>	98,86%	81%	91%
	<i>JWD</i>	98,86%	81%	91%
login	<i>JD</i>	97,14%	84%	93%
	<i>JWD</i>	97,87%	84%	92%
named	<i>JD</i>	91,67%	81%	91%
	<i>JWD</i>	91,67%	81%	91%
xlock	<i>JD</i>	95,06%	83%	92%
	<i>JWD</i>	95,08%	84%	92%

Conclusion

Supervised network intrusion detection has been an area of active research for many years. The present paper proposes an anomaly-based approach, which applies some data mining techniques for the normal data description and the kNN algorithm during the detection phase. The experimental results with a host-based dataset demonstrate that the proposed method is robust and effective while detecting the violations of the computer security.

References:

1. Baldi P., Brunak S., Chauvin Y., Andersen CAF, Nielsen H., Assessing the accuracy of prediction algorithms for classification: an overview. *Bioinformatics* 16, 2000, pp. 412–424.
2. Benjamini, Y. and Hochberg, Y. (1995) Controlling the false discovery rate: a practical and powerful approach to multiple testing. *J. R. Stat. Soc. Ser. B*, 57, 289–300.
3. Benjamini, Y. and Hochberg, Y. (2000) On the adaptive control of the false discovery rate in multiple testing with independent statistics. *J. Edu. Behav. Stat.*, 25, 60–83.
4. Durst R., T. Champion, B. Witten, E. Miller, and L. Spagnuolo, ‘Testing and evaluating computer intrusion detection systems’, *Communications of the ACM*, 42(7), 53–61, (1999).
5. Ferri C., N. Lachinche, S. A. Macskassy, A. Rakotomamonjy, eds. (2005). Second Workshop on ROC Analysis in ML.
6. Forrest S., S.A. Hofmeyr, A. Somayaji, T.A. Longstaff, A sense of self for Unix processes, In Proceedings of the 1996 IEEE Symposium on Security and Privacy, IEEE Computer Society Press, Los Alamitos, CA, pp.120-128.
7. Forrest S., S.A. Hofmeyr, A. Somayaji, Intrusion detection using sequences of system calls, *Journal of Computer Security*, Vol. 6, 1998, pp. 151-180.
8. Gaffney J.E., J.W. Ulvila, *Evaluation of Intrusion Detectors: A Decision Theory Approach*, The IEEE Symposium on Security and Privacy, 2001.
9. McHugh J., ‘Testing intrusion detection systems: A critique of the 1998 and 1999 darpa intrusion detection system evaluations as performed by liconln laboratory’, *ACM Transactions on Information and System Security*, 3(4), 262–2944, (2000).
10. Jecheva V., E. Nikolova, An adaptive KNN algorithm for anomaly intrusion detection, МК Взаимодействието теория-практика: ключови проблеми и решения, том 3, 2011, 227-231.
11. Lippmann R., D. Fried, I. Graf, J. Haines, K. Kendall, D. McClung, D. Webber, S. Webster, D. Wyschograd, R. Cunningham, M. Zissan, “Evaluating Intrusion Detection Systems: the 1998 DARPA off-line Intrusion Detection Evaluation”, Proceedings of the DARPA Information Survivability Conference and Exposition, IEEE Computer Society Press, Los Alamitos, CA, 12-26, 2000.
12. Matthews, B.W. (1975). Comparison of the predicted and observed secondary structure of T4 phage lysozyme. *Biochim. Biophys. Acta*, Vol. 405, pp. 442-451.
13. Taylor J. R., An Introduction to Error Analysis: The Study of Uncertainties in Physical Measurements. University Science Books, 1999, pp.128-129.

ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА ТРАНСПОРТНИЯ СЕКТОР В СЪОТВЕТСТВИЕ С ЕВРОПЕЙСКАТА ДИРЕКТИВА

доц. д-р инж. Николина Белчева Драгнева
Бургаски свободен университет

TRENDS IN TRANSPORT SECTOR DEVELOPMENT IN ACCORDANCE WITH THE EUROPEAN DIRECTIVE

Nikolina Belcheva Dragneva
Bourgas Free University

Abstract: *In the overall strategy adopted by the European Commission “Transport 2050”, one of the key goals for a competitive transport system is cleaner fuels and cleaner motor vehicles. This could be achieved by stimulating the usage of new power sources – biofuels and electric motor vehicles. Its realization is possible: through fiscal measures, which could make the usage of traditional motor vehicles in the cities more unacceptable, as well as through the development of more convenient infrastructure and public transport.*

Key words: *transport*

Европейската комисия прие цялостна стратегия „Транспорт 2050“ за конкурентоспособна транспортна система, която ще повиши мобилността, ще отстрани основните пречки в ключови области и ще допринесе за растежа и заетостта. Предложенията се отнасят до това зависимостта на Европа от вноса на петрол да намалее драстично, а емисиите на парникови газове от транспорта да спаднат с 60% до 2050 година.

Сред ключовите цели, залегнали в стратегията “Транспорт 2050” са:

1. В градовете повече да не се движат автомобили, задвижвани с конвенционални горива;
2. В авиацията да се използват 40% устойчиви горива с ниски въглеродни емисии;
3. Емисиите от корабоплаването да намалее с поне 40%;
4. 50% от превоза на пътници и товари на средни междуградски разстояния да се извършва от железопътен и воден транспорт;
5. в градския транспорт по-чисти автомобили и по-чисти горива – фиг. 1

Комисията планира да постигне набеязаното по два начина – от една страна чрез фискални мерки, които трябва направят употребата на традиционните автомобили в градовете по-неприемлива, а от друга – чрез развитието на по-удобна инфраструктура и обществен транспорт.

Статистиката показва, че 75% от излизанията в големите градове са с автомобил, а броят на изминаваните зад волана километри в града се очаква да нарасне с

40% за периода 1995-2030 Транспортът използва 73% от петрола в ЕС, а 96% от всички автомобили работят с гориво, произвеждано от нефт.

Фиг.1. Стратегия Транспорт 2050 по етапи

Бялата книга по транспорта, набелязва проекта мерки, чрез които до 2050 г. въглеродните емисии в ЕС, 1/4 от които идват от сектора на транспорта, да бъдат намалени с 60% спрямо равнищата от 1990 г. ЕС все повече концентрира усилията си върху въвеждането на норми както за производството на нови транспортни средства, така и за тези в експлоатация с цел да намали на вредни емисии в атмосферата, както и приемането на гранични стойности за емисиите на газовете, причиняващи парников ефект. Европейските нормативни изисквания за транспортните средства са стандартизирани в зависимост от годината на производство на транспортните средства както следва (фиг.2,3):

■ Евро 1 (1993):

1. за леки автомобили – 91/441/ЕИО.
2. за леки автомобили и лекотоварни камиони – 93/59/ЕИО

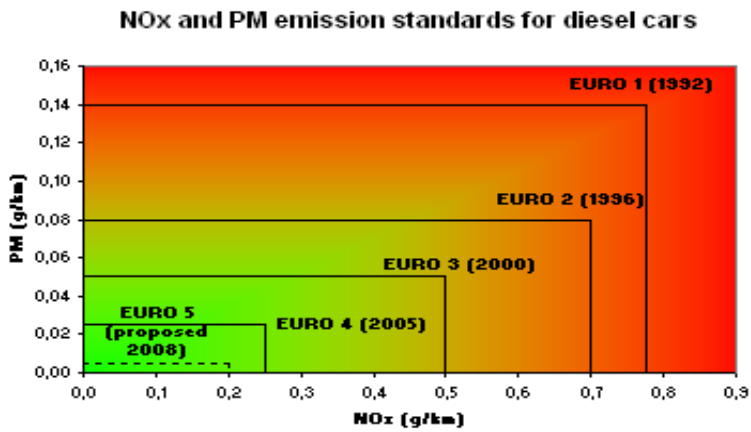
■ Евро 2 (1996 г.)

1. за леки автомобили – 94/12/ЕО (96/69/ЕО)
2. за мотоциклети – 2002/51/ЕО (ред А) - 2006/120/ЕС

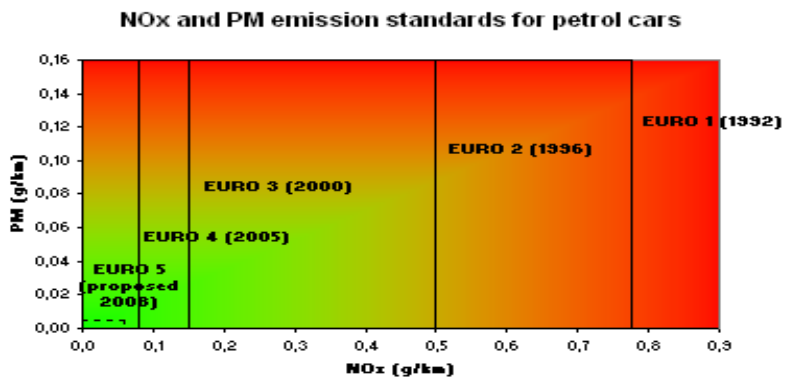
■ Евро 3 (2000)

1. за всяко превозно средство – 98/69/ЕО
2. за мотоциклета – 2002/51/ЕО (ред Б) – 2006/120/ЕС

- Евро 4 (2005)
- 1. за всяко превозно средство – 98/69/EO (2002/80/EO)
  - Евро 5 (2008/9)
  - Евро 6 (2014 г.)
- 1. за леки автомобили и лекотоварни автомобили – 2007/715/EC

Фиг. 2. Намаление на вредните емисии – дизел

Фиг. 3. Намаление на вредните емисии – бензин

Автомобилите са причина за около 12% от емисиите на въглероден двуокис. Усилията за намаляване на емисиите трябва да са насочени към:

- * към превозните средства;
- * към горивата;
- * водачите;
- * пътищата.
- * и изследователската дейност – най-обещаващите технологии, като хибридни, електрически и водородни автомобили.

ЕС изисква през следващите 20 години да се намали автомобилния превоз на товари с 30%, като пренасочи този обем към ж.п. или речен транспорт чрез въвеждане на по-високи такси за автомобилния транспорт. Според Бялата книга по транспорта може да се запази мобилността и да се намалят вредните емисии едновременно като се заложи на:

- * разработването на екологични автомобили, като начин за борба с глобалното затопляне
- * запазване на конкурентоспособността на сектора .

Тенденциите са до 2020 г. в Европа да се движат между 6 и 15 млн. електроколи, а до края на 2011 г. да са поне 2 млн.

България се стреми към водеща позиция в Европейския съюз в чистите автомобилни технологии. Това е нова индустрия, която съчетава иновативни технологии и ще даде тласък за развитието на други сфери, носещи по-висока добавена стойност на икономиката:

- * наука;
- * развойна дейност;
- * образование;
- * високотехнологични производства.

Преди 20 г. България сама се е отказала от лидерството си в производството на електрокари и сега трябва да се върне на тези позиции. Три завода у нас ще произведат електрически коли – (табл. 1). Един такъв автомобил българско производство ще струва 4 пъти по-евтино от сегашните автомобили на пазара.

Табл. 1. Градове и производство на електро автомобили в България

Град	Производство
Стара Загора	5000 леки автомобили годишно
Пловдив	електрически маршрутни таксите и автобуси
Ловеч	китайска марка Great Wall снабдени с електродвигатели

Приетата Стратегия за развитието на транспорта на ЕС разглежда области които се занимават с устойчивото развитие, с икономията на горива и енергия.

Биогориво (Биологично гориво, още Екологично гориво или екогориво) се наричат всички видове течни, твърди и газообразни горива, които се произвеждат от биологични суровини.

След първата петролна криза от 1973 г. биомасата се счита за енергиен източник – заместител и е използвана като основа за производство на горива, които могат да заместят конвенционалните такива (дизел и бензин) при моторните превозни средства.

Използват се:

- Растителни мазнини (получени от рапица, соя, слънчоглед и др.), могат да бъдат преработени и използвани като заместител на дизеловото гориво по два начина: смес на конвенционален дизел и чист биодизел.
- Захарно цвекло, зърнените култури и други растения, които могат да бъдат подложени на ферментация за производство на алкохол (биоетанол) и да бъдат използвани като добавка към бензина, като гориво в чист вид или като добавка към бензина .
- Дървесина и слама;
- Органичните отпадъци.

Стратегията за биогоривата поставя следните основни приоритети:

- Бъдещо насърчаване на биогоривата в ЕС и развиващите се страни;
- Широко мащабно прилагане на биогоривата чрез осигуряване на тяхната конкурентоспособност
- Подкрепа научно изследователската дейност при развитието на второ поколение биогорива
- Проучване възможността на развиващите се страни за производство на биогорива.
- За да се насърчи производството и консумацията на биогоривата, различни мерки могат да бъдат предприети с оглед да се компенсира тяхната по-висока производствена цена
- Подкрепа на селско стопанския нехранителен сектор;
- Фискално диференциране в полза на биогоривата с цел те да бъдат конкурентоспособни на пазара;
- Фиксиране на определен процент от биогоривата от общата консумация на горива, продавани на пазара.

Проблемът за вредните емисии става все “по-наболяла” тема поради осъзнатата му сериозност и екологична опасност, което налага и постоянните промени в екологичните изисквания и дискусии относно различните алтернативни начини, ако не за цялостното му разрешаване, то поне за неговото овладяване и намаляване на вредните ефекти.

В обобщение на казаното до тук могат да се направят следните препоръки за осъществяването на Стратегия „Транспорт 2050“:

■ **Данъчните облекчения:**

1. подходящи фискални режими за намаляване на разликата в производствената цена, в сравнение с конвенционалните горива.
2. данъчен инструмент, свързан с намаляване на акцизите върху биогоривата – като мерките за данъчно облекчаване са част от един общ сбор от технически, правни и икономически мерки за прилагане на директива 2003/30/ЕС по-голямата част от страните.
3. за производство на биогорива по вторични технологии с цел намаляване на проблемите с управлението на отпадъците

■ **Държавна програма**

4. национален план за “зелени” обществени процедури при обявяването на обществени поръчки, където електро автомобилите са вписани като продуктова група;
5. за отстъпка при покупката на нов автомобил, ако купувачът предаде за вторични суровини своето старо МПС;
6. за създаване и поддръжка на система от зарядни станции за електро автомобили
7. безплатни места за паркиране за електро автомобилите в “синя зона”;
8. стимулиране на използването на електро автомобили или хибридни автомобили за:
  - автомобили-такси;
  - учебни автомобили за подготовка на водачи на МПС.
  - автомобили за пощенски услуги и куриерски фирми;
  - автобуси от градския транспорт

Литература:

1. <http://www.ec.europa.eu>
2. <http://www.mtitc.government.bg/>
3. Евтимова В., П. Бахчеванова, Д. Симеонов, Характеристика на някои центрове за спешна медицинска помощ в Република България, организация на транспортното обслужване в тях и неговата издръжка. Р., 2004 .
4. Evtimova V., Assessment of the Operational Characteristics of the Ambulance Cars at an Emergency Aid Centre, Р., 2008.

**НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИ МЕТОДИ ЗА КРИМИНАЛИСТИЧНО
ИЗСЛЕДВАНЕ НА МАТЕРИАЛИ,
ВЕЩЕСТВА И ИЗДЕЛИЯ**

доц. д-р С. Лецковска
Бургаски свободен университет

**SCIENCE AND TECHNICAL METHODS FOR CRIMINOLOGY
INVESTIGATIONS OF MATERIALS, SUBSTANCES
AND OBJECTS**

Silvija Letskovska
Burgas Free University

Abstract: In this paper the methods criminology investigation of different material objects are presented. The special attention is paid for microscopy methods and particularly optical microscopy. These include methods of dark visual field, method of phase contrast, polarized light etc.

Key words: methods for investigation, optical microscopy.

Въведение

При криминалистичното изследване на вещества, материали и изделия всички методи и предназначенията за тяхната реализация технически средства може ориентировъчно да се разделят на следните три основни групи:

1) методи и технически средства за проявяване на физични, химични и други свойства на изследваните вещества, материали и изделия (аналитична изследователска техника);

2) методи и технически средства за провеждане на сравнителни изследвания, предимно за установяване на отношението сходства-различия между съпоставяните обекти;

3) методи и технически средства за оценка на получените от специалиста (експерта) данни в качеството на конкретни основания за един или друг извод.

За криминалистичното изследване на вещества, материали и изделия най-съществено значение има класификацията на методите и средствата на база на вида информация за изследвания обект.

За експерта са важни източника и природата на информацията, а не начинът на получаването и. В съответствие с това са класифицирани следните групи методи и средства:

1. Морфологичен анализ, т.е. изучаване на външния и вътрешен строеж на физическите тела на макро-, микро- и ултрамикро ниво;

2. Анализ на състава на веществата и материалите (елементен, изотопен, молекулярен, фазов, фракционен);

3. Анализ на структурата на веществата;

4. Изучаване на отделни свойства на веществата (физически, например електропроводимост, магнитна проникваемост или цвят; химически, например полярност).

Обекти на изследването често са веществени доказателства; те след провеждане на изследването трябва да се представят в съда, като правило неизменни, за непосредствено възприемане от участниците в съдебното дело.

Затова основно правило при изграждане на експертните методики е първоначалното използване на неразрушаващи методи на изследване и само когато тяхното използване не доведе до решаване на експертната задача се допуска използване на методи, водещи до частично или пълно разрушаване на обекта.

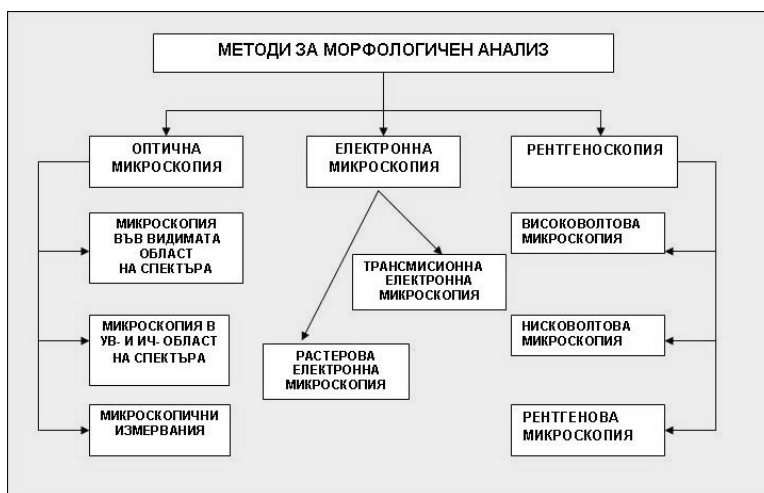
Методи и технически средства за криминалистичен морфологичен анализ на вещества и материали

Научно-техническото и експертно изследване започва с провеждане на морфологичен анализ, т.е. с изучаване на външния и вътрешен строеж на конкретни физически тела – парчета стъкло и пластмаса, парченца от метал и др.

Морфологичният анализ може да е качествен и да се свежда до описание на откритите елементи на пространствената структура на изследвания обект (методи на морфоскопия).

При количествения анализ се определят дадени параметри на тази структура (методи на морфометрия).

Най-разпространени методи на морфологичния анализ при криминалистичното изследване на вещества, материали и изделия са микроскопските (Фиг. 1).

Фиг. 1. Микроскопски методи за изследване на вещества и материали

В експертната практика се използват оптични микроскопи, изображението при които се формира за сметка на взаимодействие на обекта с ултравиолетова, видима или инфрачервена светлина, електронни микроскопи за работа, и рентгенови микроскопи, които в практиката на експертизите се ползват само епизодично.

Оптичната микроскопия като метод за криминалистично изследване

При криминалистическото изследване на вещества, материали и изделия оптичната микроскопия се използва в различни варианти:

- анализ при преминаваща светлина с методите на светло и тъмно поле;
- фазов контраст;
- анализ в поляризирана светлина;
- наблюдение на луминесценция в ултравиолетови лъчи и др.

Класификацията на оптичните микроскопи е свързана с геометричните параметри на обекта и неговото изображение, а също с физическите явления, свързани с вълновата природа на светлината, които се реализират в конструкцията на микроскопа.

Съвременните методи за научни изследвания в областта на криминалистиката, а също в металографията, ботаниката и др. изискват използване на специални микроскопи, позволяващи да се правят различни изследвания чрез сравнения на подобни прозрачни и непрозрачни обекти.

Разнообразието по характер на задачите, решавани на практика, доведе до създаване на типове микроскопи и окомплектоването им със специални приставки, разширяващи възможностите им.

Такива са микроскопите за сравнение, главно за криминалистични изследвания.

Микроскопите за сравнение са за анализ на изображения, получени от две различни полета на наблюдение, едно от които е еталон, другото – изследвано. Оптичната схема на микроскопа може да решава задачи както при наслагване на едно изображение върху другото, така и при разполагане на половината от едното поле редом с половината от другото. Обикновено тези микроскопи са с неголеми увеличения при големи полета за наблюдение. Специалните принадлежности (маси, държатели) се определят от спецификата на обектите за наблюдение (куршуми, гилзи, едри детайли).

Традиционните методи за контраст на изображението на обекта (изменение по различни способности на интензивността на светлината, преминаваща през обекта) се реализират с помощта на допълнителни възли, с които микроскопа се комплектова по искане на потребителя, или които са встроени в микроскопа. Това се отнася, например, когато се реализира: косо осветяване, тъмно поле, фазов контраст, диференциално-интерференционен контраст (съчетание на ефекта на фазов контраст и изследване в поляризирана светлина).

Най-голямо разпространение в практиката е получила микроскопията във видимата зона на спектъра. Структурата на обекта под микроскоп, може да се види само тогава, когато различните му частици се отличават една от друга и от околната среда по поглъщането (отражението) на светлината или по показателя на пречупване. Тези свойства обуславят разликата във фазата и амплитудата на светлинните колебания, минаващи през различни участъци на обекта, т.е. контрастността на изображението.

Обаче има такива обекти и задачи на изследване, решението на които е невъзможно с традиционни методи, затова са разработени специални методи. Техническата и методическата реализация на тези методи е много сложна и изисква специални знания и навици.

Такъв е методът **на тъмно зрително поле**. Той е основан на ефект, който се постига с осветяване на обекта с кух светлинен конус, вътрешната апертура на която трябва да е по-голяма от числовата апертура на обектива. Така нито един прав лъч не попада в обектива: при липса на обект зрителното поле на микроскопа ще е тъмно, а при наличие – контрастен светъл обект ще се вижда на тъмен фон в отразена или разсеяна (дифузно отразена) светлина.

Методът на тъмно поле в преминаваща светлина се използва получаване на изображения на прозрачни непоглъщащи, а и затова невидими обекти при наблюдение в светло поле. Изображението се създава само от светлината, която се разсейва от дребните елементи на обекта. По такова изображение не трябва с пълна определеност да се прави заключение за истинския вид и форма на елементите на структурата. Най-често методите на светло и тъмно поле в преминаваща светлина се използват в експертни изследвания на текстилни влакна, наркотични средства, частици стъкла и пластмаса, минерални компоненти на почви и др.

Методът на тъмно поле с отразена светлина се осъществява чрез осветяване на обекта, например шлиф, отгоре, с помощта на специална пръстеновидна огледална система, разположена около обектива (епикондензор).

Методът на фазов контраст е свързан с промяна на условията на осветяване при наблюдение на слабо контрастни биологични обекти (микроорганизми, растителни клетки) в неочетено състояние с цел тяхната визуализация (контрастиране). За разлика от метода на тъмно поле, проявяващо само контурите на обекта, методът на фазов контраст позволява да се видят елементи на вътрешната структура на разглеждания прозрачен обект. Устройството дава възможност да се преобразуват фазовите изменения на светлинните вълни, минаващи през обекта в амплитудни, в резултат на което прозрачните микрообекти стават видими. Има два варианта: положителен фазов контраст, когато фазовия пръстен в обектива технологично се получава чрез ецване, получава се тъмно изображение на по-светъл фон; отрицателен фазов контраст (фазов контраст в тъмно поле), когато фазовия пръстен в обектива технологично се получава чрез нанасяне на повърхността на стъклото на тънък филм, получава се светло обкръжено от тъмен фон.

Например, в микроскопите на OLYMPUS има около пет вида фазови устройства, с различно ниво на фазови изменения, които може да се подберат в зависимост от свойствата на наблюдавания обект.

При **метода с косо осветяване** се създава странично осветяване, благодарение на което изображението става по-контрастно. При пределно възможно косо осветяване се достига най-голяма разделителна способност на микроскопа. Ако се измести апертурната диафрагма още по-далече, така че светлината, ориентирана на обекта, не попада в обектива, то методът на косо осветяване се превръща в метод на тъмно поле. Този метод се ползва за изучаване на широк кръг веществени доказателства: изделия из метали и сплави, лакооцветени покрития, текстилни влакна, материали за документи и др.

Методът за изследване в **поляризирана светлина** се ползва за изучаване на анизотропни обекти, т.е. обекти, чийто оптически свойства не са еднакви в различните посоки. Принципът на действие на поляризационния микроскоп се състои в получаване на изображение при облъчване с поляризирана светлина, която се получава от обикновена с помощта на специален прибор - поляризатор. При преминава-

не на поляризирана светлина през веществото или се изменя плоскостта на поляризация или има специфични реакции като двойно пречупване на лъчи. Поляризационните микроскопи са за изучаване на почви, минерали, шлаки, огнеупорни и текстилни материали, полимери, биологични препарати и др. Допълнителните елементи на оптичната схема увеличават цената им. Подобни изследвания се правят и на стандартни биологични микроскопи с допълнителни поляризационни филтри. Филтрите на поляризационния микроскопа са линейно-поляризирани и могат да се завъртат един спрямо друг. Когато изотропен материал (въздух, вода, стъкло) попада между филтрите, потокът светлина се гаси. Анизотропните прозрачни материали и минерали обаче изменят поляризацията на преминаващата светлина, което позволява част от нея да минава през анализатор към наблюдателя.

Методът на **луминесцентна (флуоресцентна) микроскопия** е основан на наблюденията на микроскопични обекти при използване способността им да светят. В сравнение с методите на обичайната микроскопия това изследване има редица предимства:

- цветно светене;
- висока степен на контраст на светещите обекти на тъмен фон;
- възможност за изследване както на прозрачни, така и на непрозрачни живи обекти, а също на различни функционални процеси в клетки и тъкани в динамика.
- локализация на отделни микроорганизми и вируси.

Светлината при луминесценция има по-голяма дължина на вълната, от поглъщаната (правило на Стокс), затова луминесценцията се възбужда или с ултравиолетови лъчи или синьо-виолетови, за да се наблюдава светене във видимия спектър. При възбуждане на луминесценция със синя светлина цветът и може да е от зелен до червен, ако луминесценцията се възбужда с ултравиолетова светлина светенето може да е във всяка част на видимия спектър. Тази особеност позволява с ползване на специални светофилтри, поглъщащи възбуждащата светлина да се наблюдава сравнително слабо луминесцентно светене.

Методът на **ултравиолетова микроскопия** позволява са се увеличи пределната разделителна способност на микроскопа. Този метод разширява възможностите на микроскопските изследвания за сметка на това, че частици на много вещества и материали, прозрачни във видима светлина силно поглъщат УВ-излъчване с определена дължина на вълната и следователно са лесно различими в УВ-изображения. Така органични съединения имат избирателно поглъщане в ултравиолетовата област на спектъра, благодарение на които могат да са контрастни без оцветяване. При УВ-микроскопия оптичните възли на микроскопа трябва да са от кварцово стъкло, прозрачно за УВ-лъчи. УВ микроскопия е основана на способността на някои вещества, влизаци в състава на живите клетки, микроорганизми или фиксирани, но не оцветени, прозрачни във видима светлина тъкани, да поглъщат УВ-излъчване с определена дължина на вълната (400-250 nm). Такива свойства имат високомолекулярни съединения, такива като нуклеинови киселини, белтъци, ароматични киселини и др. С помощта на ултравиолетовата микроскопия се уточнява локализацията и количеството на тези вещества, а при изследване на живи обекти – изменението им в процеса на жизнена дейност.

Инфрачервената микроскопия позволява да се изследват непрозрачни за видимата светлина и ултравиолетово излъчване обекти чрез поглъщането от техните структури на светлина с дължина на вълната 750-1200 nm. За инфрачервената микроскопия не се изисква предварителна химическа обработка на обекта. Тя най-често се използва за идентификация на микрообразци и микровключвания в макрообразци.

Литература:

- [1]. Митричев В. С., Хрусталеv В. Н. Основы криминалистического исследования материалов, веществ и изделий из них. СПб.: Питер, 2003.
- [2]. Сохлакова Н. А., Хрусталеv В. Н. «Криминалистическое исследование материалов документов». Волгоград, 2000 г.
- [3]. С. Лецковска, П. Рахнев, Материалознание за електрониката, Информапринт, 2008 г.
- [4]. О. В. Егорова, Техническая микроскопия. С микроскопом на "ты", "Техносфера", 2007г.
- [5]. Seymenliyski K., Letskovska S, The structure of ferromagnetic materials - metallographical study, Second international symposium of Trans Black Sea Region on applied electromagnetism, 27 - 29 juni 2000, Xanthi, Greece.

СПЕЦИФИЧНИ ОСОБЕННОСТИ ПРИ ТАРИФИРАНЕ НА ЕЛЕКТРИЧЕСКАТА ЕНЕРГИЯ

доц. д-р С. Лецковска, доц. д-р П. Рахнев, доц. д-р Ст. Моллова
Бургаски свободен университет

SPECIFIC PARTICULARITIES IN TARIFFING OF THE ELECTRICAL ENERGY

Silvija Letskovska, Pavlik Rahnev, Stojanka Mollova
Burgas Free University

Abstract: In this paper the factors influencing onto power supply are presented. The main problem of the network is the volume of the voltage which leads to deviations from the standards for quality of electric energy. Special attention is paid for the characteristics which could produce disturbances or damages on customer appliances.

Key words: electrical energy quality, power supply voltage, electric power consumption.

Въведение

Ценовата политика е комплекс от различни мероприятия, насочени към приспособяването на цените към условията на пазара с цел решаването на определени задачи, които фирмата си е поставила. Тя може да се разгледа като система на оперативно и стратегическо управление на целите на фирмата, обхващаща всички мероприятия и действия свързани с цените. Във всички случаи обаче тези цели обикновено са свързани с осигуряване на по-висока рентабилност.

Освен икономическите показатели, в електроенергийната система, за да функционира тя нормално, е необходимо да се спазват и редица технически такива, които отчитат специфичните особености на електрическата енергия, като особен вид стока.

Освен основните технически показатели, свързани със законите на електротехниката, като например условието за баланс на мощностите в електроенергийната система, трябва да се поддържат в определени, нормативно зададени граници на показателите на качеството на електрическата енергия.

Изложение

Според действащия в момента стандарт за качеството на електрическата енергия, който е хармонизиран със стандартите на Европейския съюз, електрическа енергия има редица особености.

Електрическата енергия е специфична форма на енергия, която е многостранна и има много приложения.

Тя е удобна да бъде преобразувана в различни други форми на енергия: топлинна, светлинна, механична и в много електромагнитни, електронни, акустични и визуални форми, които са основа на модерните телекомуникации, информационните технологии и електронните медии.

Електрическата енергия, доставяна на потребителите, има определени характеристики, които са променливи, и влияят върху нейната използваемост от потребителите.

От гледна точка на използването на електрическата енергия, желателно е захранващото променливо напрежение да бъде с постоянна честота, идеална синусоидална форма и постоянна големина.

В практиката съществуват много фактори, които причиняват отклонения от тези изисквания. За разлика от нормалните продукти самото прилагане на напрежение е главната причина, която влияе на промените на характеристиките.

Потокът на енергия към уредите на потребителите води до увеличаване на тока, което е повече или по-малко пропорционално на големината на консумацията от потребителите.

Протичането на ток по проводниците на захранващата система води до повишаване на спада на напрежение.

Големината на захранващото напрежение за отделен потребител във всеки момент е функция на общото спадане на напрежението във всички елементи на системата, през които се захранва потребителят и се определя както от консумацията на този потребител, така и от общата консумация на другите потребители.

Тъй като консумацията на всеки потребител се променя постоянно и към нея се добавят и промените на консумацията на другите потребители, то захранващото напрежение е също променливо. По тази причина този стандарт се занимава с характеристиките на напрежението със статистически или вероятностни термини.

В полза на потребителите е стандартът да се отнася за предвиджани нормални условия на работа отколкото за редки аварийни ситуации, такива като необичаен коефициент на едновременност на консумацията на някои уреди или някои потребители.

Електрическата енергия достига до потребителите през съоръжения за производство, пренасяне и разпределение. Всяка съставна част от системата е обект на отказ или повреда поради електрически, механични и химически натоварвания, дължащи се на различни причини, включително екстремни атмосферни условия, процеси на износване и на влошаване вследствие стареене, смущения от човешки дейности, птици, животни и други. Подобна повреда може да повлияе или даже да прекъсне захранването на един или на повече потребители.

За поддържане на постоянна честота се изисква количеството действаща произведена мощност във всеки момент да е равна на общата консумация. Защото както произведената мощност, така и консумацията е възможно да се променя, при това в отделни количества, главно поради повреди в системите за производство, пренасяне и разпределение на електрическата енергия, където винаги има риск от несъгласуваност в резултат от нарастване или намаляване на честотата.

Този този риск може да се намали при свързване на много системи в една голяма обединена система, в която произведената мощност е много голяма в сравнение с промените, които могат да настъпят. Има някои други характеристики, които могат да предизвикат смущения или повреди на съоръженията на потребителите или дори опасност за потребителите.

Някои от тези характеристики произтичат от непредотвратими преходни явления в самата захранваща система, в резултат от повреди или комутации или се причиняват от атмосферни явления (мълнии).

Други характеристики са резултат от различни приложения на електрическата енергия, които директно изменят формата на вълната на напрежението или намаляват напрежения за предаване на сигнали.

В съвременните условия едновременно с широкото приложение на устройства, причиняващи такива влияния, се увеличава и използването на уреди, които са чувствителни към такива смущения.

Този стандарт определя, където е възможно, измененията на характеристиките, които нормално могат да бъдат очаквани. В други случаи стандартът дава възможно най-добрия показател в количествен израз на това, което трябва да се очаква.

Доколкото съществуват значителни различия в структурите на различните системи на отделните страни, определяни от различната плътност на товарите, гъстотата на населението, местните географски условия и други, много потребители ще имат значително по-малки изменения на характеристиките на напрежението от стойностите, дадени в този стандарт.

Изводи

Специфична особеност на електрическата енергия е, че по отношение на някоя нейни характеристики, качеството ѝ се влияе от потребителя повече, отколкото от производителя или доставчика.

По тези причини потребителят е важен партньор на доставчика в усилията за поддържане качеството на електрическата енергия.

Тарифирането трябва да стимулира потребителите и доставчиците на електрическата енергия да подобряват показателите на нейното качество.

Литература:

- [1]. Аррилага, Дж. И. др., Гармоники в електрическите системи, Л., Знергоатомиздат, 1990.
- [2]. Алексеев, А. К., И. Г. Семенченко, Сравнения зкономическото уцщера от гармоник, генерируемых сконпенсированными и нескомпенсированными вентильными преобразователями. Сб. Разработка и применение высокоэффективных устройств преобразов. Техники., Киев, 1976, с. 10 – 15.
- [3]. Вльчков, П. Електрически мрежи и системи. Техника, София, 1990 г.
- [4]. Сейменлийски К. Д., Електротехнически фактори влияещи върху себестойността и цената на електрическата енергия, ISBN 978-954-760-244-1, Колор Принт, Варна 2011 г.

ВИСШЕ ТЕХНИЧЕСКО ОБРАЗОВАНИЕ И ДИСТАНЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ

Ст. Моллова, С. Лецковска, К. Сейменлийски
Бургаски свободен университет

HIGHER TECHNICAL EDUCATION AND DISTANT TECHNOLOGIES

Stojanka Mollova, Silvija Letskovska, Kamen Seymenliyski
Burgas Free University

Abstract: In this paper the problems in front of higher technical education are discussed. Mainly they are connected with new realities, computer technologies and future development. The accent is onto the experts education in engineering areas with the help of distance technologies.

Key words: distant education, higher education, engineering education.

Въведение

Развитието на компютърните технологии позволява днес свободно да се прави това, за което в недалечното минало можеше само да се мечтае. Огромното предимство на съвременните средства за телекомуникация се състои във възможността да се предостави на всеки желаещ достъп до информационна база данни практически по целия свят. Това откри огромни перспективи в областта на образованието. Разбира се важно е, как ще е организиран този достъп (и при какви условия). Но даже при удобна организация и добре реализирана връзка на студента с учебния център, проблемът за получаване на качествено образование е още далече от решението си.

Висше техническо образование, реализирано с дистанционни технологии

Всички дистанционни образователни технологии (особено мрежовите) се базират на един основополагащ принцип [2], същността на който се състои във възможността за получаване на образование без необходимост от посещаване на учебното заведение.

Има и други много важни особености на дистанционното обучение. Това са:

- регулируемият от самия студент темп на усвояване на материала;
- свободното разпределение на времето;
- изборът на учебен център извън зависимостта на неговото разположение.

Естествено, всичко това става реално само при наличие на достатъчно устойчива мотивация от страна на студента за получаване на образование и способност му за самостоятелна продължителна работа. В резултат на такъв подход се получава така, че всеки желаещ, имащ компютър и достъп в Интернет, може да получи всяко образование, включително висше.

По принцип, практически за всички класически хуманитарни специалности и отнасящите се към тях условно (икономисти, различен тип мениджъри и т.н.), най-често е достатъчно да се допълни оформен в електронен вид учебен материал на предложени теми и изисквания към курсови работи и – *курсът за дистанционно обучение е практически готов*. Разбира се, да се напише добър електронен учебник не е просто, доколкото е необходимо да се намери решение на голям кръг проблеми, специфични именно за тази форма на представяне на информацията [3]. Има и много различни по род въпроси, в това число организационни, психологични и други. Но те в една или друга степен могат да бъдат решени.

С техническите специалности нещата стоят по-различно – око те са с компютърна тематика, няма проблем от въвеждането на новата технология на обучение. При достатъчна личностна мотивация на обучаемия тази процедура не предизвиква големи проблеми, освен необходимата висока трудоемкост при реализация. Но за класическите инженери, с тяхната необходимост да «пипнат» с ръце, едва ли ще е необходима и полезна само теорията. Не може в дома на всеки студент да се създаде набор от пълноценни учебни лаборатории. Така възниква въпросът вписват ли се или не пълноценно инженерите в структурата на дистанционното образование.

Тук е и основният проблем, който много се стараят или да не забелязват или да прескачат. По тези въпроси не говорят в своите Public Relations (PR) образователните центрове и трябва да се признае, че инженерите в пълна степен в системата на дистанционното обучение действително по никакъв начин не се вписват. Всички технически специалности изискват непосредствен контакт на обучаемите лица с обекти, с които ще им се наложи да работят в своята професионална дейност. И ако те реално нито веднъж не са се срещнали с тях, то не може да се говори за наличието на какви да е практически навици и умения. Ще бъде трудно на такъв инженер да изпълнява възложени задължения, например, работа с конкретна машина, ако я е виждал само на картинка или на екран. Такива ситуации има много.

Вярно е, че и предишното висше задочно образование е провеждано по подобен начин. Но не трябва да се забравя, че студентът през всичките учебни години е бил в колектив, по учебен план е преминал практически занятия. Добра или лоша (това е друг въпрос), практиката му е дала знания априори и то под контрола на преподавател.

С други думи – нито архитектът, нито механикът, нито електроинженерът, нито педагогът, нито още повече лекарят (списъкът може да се продължи), получили образование само с помощта на дистанционна система и нямали нито веднъж достъп с реални обекти, не могат да се считат пълноценни специалисти. Освен това, [1], те могат да бъдат даже опасни за околните.

В съвременните условия технологиите се менят толкова бързо, че знанията, получени във висшето училище остаряват за няколко години. Понякога даже се изисква коренна промяна на тези основополагащи представи, които по време на обучението са приемани за неизменни. За да не остане в кулоарите специалистът трябва да има не само набор от конкретни знания, но и умения да ги изпълни. С други думи, трябва да има навици на изследовател и да умее да се ориентира в огромното море от информация, т.е. да може да се учи. Дистанционно да се получат такива навици е практически невъзможно. Нужен е непосредствен контакт на студента с преподавателя, който със своя пример, интелект, и просто със самия факт на присъствието си може да му предаде това, без което съвременният специалист е немислим.

Вече практически във всички отрасли на техниката има специализации, където умения да се работи непосредствено с обектите не нужно. Това са основно различни по род проектантите и конструкторите, използващи в своята работа съвременни компютърни High Technologies (Hi-Tech). Реалностите на техническия прогрес се състоят в това, че съвременните проектантите или конструкторите просто не могат да ползват винаги в работата си компютър. Непрекъснатото развитие на компютърната техника и усъвършенстването на програмното осигуряване позволява практически на всеки човек да изпълнява обем проектантска (конструкторска) работа, по-рано достъпна само за голям колектив. При това съвременният конструктор или проектант не е задължително да има работа непосредствено с проектирания или конструиран обект. Целият необходим обем от работа в този случай може да се изпълни (и в много случаи вече се изпълнява) с помощта на компютър. Наличните днес програмни средства, от универсалните пакети от типа AutoCAD с различни приложения до специализираните програми, дават възможност да се проведе целия цикъл на проектно-конструкторски работи до предаването на пълния комплект проектна документация по всички изисквания. При това рязко намалява вероятността от влияние на «човешкия фактор» – правилно разработените програми не позволяват да се допуснат много грешки. Обаче и в този случай всичко казано е възможно само при изпълнение на две много конкретни условия. Най-лошото е, че едва ли те ще са по възможностите на повечето висши учебни заведения, използващи дистанционната форма на предоставяне на образование.

➤ *Първо*, за професионалната работа с повечето програмни средства са необходими много високопроизводителни компютри. Цената на такава техника не е по възможностите на всеки студент.

➤ *Второ*, при обучение за работа със системи за автоматизирано проектиране е необходимо да се ползват само лицензирани версии на тези програмни продукти, а не техни нелегални копия. Не е тайна, че пиратските копия често са лишени от много функционални възможности или ги реализират неправилно.

Изводи

На база на изложеното може да се направи извода, че пълен образователен цикъл на дистанционното обучение по голяма част от техническите специалности не трябва да се провежда. То е подходящо и има смисъл на начални етапи в задочната форма на обучение. И само след като се придобие необходимият опит и се отработи методика, може да се подходи към внимателно използване на тези технологии в дистанционната система за предоставяне на образователни услуги във висшето техническо образование.

Литература:

- [1] П. Рахнев, Ст. Моллова, С. Лецковска, Съвременен състояние на системата за дистанционно обучение, Иновации в образованието, ШУ «Еп. Константин Преславски», ISBN 978-954-400-298-5, 2010 г.
- [2] П. Рахнев, Ст. Моллова, С. Лецковска, Технологии и тенденции на дистанционното обучение във висшето образование, Иновации в образованието, ШУ «Еп. Константин Преславски», ISBN 978-954-400-298-5, 2010 г.
- [3] К. Сейменлийски, Ст. Моллова, С. Лецковска, П. Рахнев, Дистанционно обучение на студентите в техническите вузове, БСУ, „Предизвикателства пред висшето образование и научните изследвания в условия на криза”, т3, ISBN 978-954-9370-72-0, 2010 г.

КЛАСИФИКАЦИЯ НА РОБОТИЗИРАНИ СИСТЕМИ ЗА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ С ОБЕКТИ В ОКОЛНАТА СРЕДА

гл. ас. инж. Владимир Германов,
Бургаски свободен университет
доц. д-р инж. Станислав Симеонов
Бургаски свободен университет
д-р Нели Симеонова
ВХТИ

CLASSIFICATION OF ROBOT SYSTEMS FOR INTERACTION WITH OBJECTS IN THE ENVIRONMENT

MSc. Eng, Vladimir Germanov
Bourgas Free University
Assoc. Prof. Stanislav Simeonov PhD
Bourgas Free University
Neli Simeonova PhD
VHTI

Abstract: *In this paper a classification of robotic arms (manipulator) is presented. The goal of this paper is to classify different robotic manipulators based on specific criteria such as mobility, geometry, control, power of freedom and etc.*

Key words: *robotic hand, mobile robot, robotic manipulator*

ВЪВЕДЕНИЕ

Роботизираните манипулатори или ръце са технически устройства, които имат способността да се движат около един работен радиус с голяма прецизност и скорост. [1] Те се състоят от отделни звена, свързани помежду си чрез подвижни съединения (стави), последователно или паралелно, благодарение на което могат да заемат различна позиция спрямо обекта с който взаимодействат с цел изпълнението на конкретна задача. В най-общият случай манипулаторите в роботиката се делят на две основни категории – индустриални манипулатори-роботи за кратко наричани само индустриални (промишлени) роботи и роботизирани ръце, включващи всички останали приложни области.

КЛАСИФИКАЦИЯ НА МАНИПУЛАТОРИТЕ

Класификацията на манипулаторите може да се направи по няколко различни критерия:

- Степени на свобода;
- Подвижност;
- Движение на ставите;
- Размер;

- Товароносимост;
- Енергиен източник;
- Геометрия;
- Управление;
- Приложни области.

За да може един манипулатор да достигне до всяка точка в пространството, той трябва да притежава минимум **6 степени на свобода** – 3 за позициониране и три за ориентация [2]. Манипулатори със степени на свобода по-малко от 6 се определят като ограничени, тъй като нямат способността да достигнат до произволна точка в работната си среда. От друга страна манипулатори с повече от 6 степени на свобода имат усложнен контрол и се дефинират, като кинематично „претрупани“ манипулатори.

Признака **подвижност** на манипулаторите се свързва с това дали тяхната основа се движи спрямо работната сцена. По този показател съществуват два основни типа – фиксирани, такива чиято основа е неподвижна и мобилни – противоположни на предходните.

Според основното **движение на ставите**, свързващи отделните звена на манипулаторите имаме два основни типа – призматични и въртящи. Призматичните стави се наричат още линейни, тъй като движението на звената едно спрямо друго става по направлението на оста с която са свързани. За разлика от тях при въртящите стави, движението на звената става около оста и в повечето случаи този вид стави се наричат ротационни.

Размерите на манипулаторите ги класифицират в следните четири категории: -микро, малки, средни и големи манипулатори.

Като цяло, това как ще се осигурява **енергията на манипулатора**, зависи от това, как се обезпечават енергийно самата роботизирана система. Във връзка с това захранващият източник на манипулаторите може да е или електрически, или пневматичен или хидравличен. Хидравличните изпълнителни механизми са ненадминати от гледна точка на времето им за реакция и създаваният въртящ момент, което ги прави особено подходящи при повдигане на тежки предмети. Недостатък обаче при тях се явява евентуален теч на хидравлична течност, усложнено периферно оборудване, като хидравлични помпи изискващо допълнително обслужване и нивото на шум, което произвеждат. Манипулаторите задвижвани пневматично, са сравнително евтини и прости от конструктивна гледна точка, но основният им недостатък е малката прецизност на управлението им. По този начин те са намерили значително малко практическо приложение. Днес най-популярни са манипулаторите използващи електрически променливо и/или постоянно токови мотори за задвижване. Този тип мотори имат относително ниска себестойност, ниско ниво на генерираният шум, чисти са, управляват се лесно и прецизно.

Следващият показател по който се класифицират манипулаторите е по **геометрията** на движението на осите им на отделните звена [3]. Според този признак те се делят на:

- Декартови (линейни);
- Цилиндрични;
- Сферични (полярни);
- SCARA;
- Ротационни (артикулиращи);
- Паралелни;
- Змиевидни.

Декартовите манипулатори (фиг.1.а) имат три призматични стави, осите на които съвпадат с декартовите координати – x , y и z . В допълнение могат да им бъдат добавени една, две или три въртящи се стави за ориентация в пространството. Типичните им приложни области са: монтажни операции, цифрови металообработващи машини, електродъгово заваряване. Размерите на работното им пространство може да варира от няколко кубични сантиметра до десетки хиляди кубични метра, а товаропдемността им достига до стотици килограма.

При цилиндричните манипулатори (фиг.1.б) осите му на движение образуват цилиндрична координатна система. Най-често това се постига, като първата става е въртяща, а останалите две са призматични. Намерили са приложение при монтажни операции, металообработване, точково заваряване, товаро-разтоварителни дейности.

Сферичните манипулатори (фиг.1.в) имат две въртящи стави, перпендикулярни една на друга и една призматична, формиращи полярна координатна система. Използват се в леярната индустрия, точково, газово и електродъгово заваряване, металообработването.

SCARA (Selective Compliant Articulated Robot for Assembly или Selective Compliant Articulated Robot Arm) (фиг.1.г) е специализиран индустриален робот с подсилено раменно окачване. Типичната конфигурация включва две въртящи стави разположени в успоредни равнини, призматична и въртяща се става при основата.

Осите на въртене на ротационните манипулатор-роботи (фиг.1.д) най-малко могат да бъдат три, като типичната конфигурация най-често включва шест оси. Всички те са свързани във верига, като втората и третата са разположени в една равнина с цел постигане на движение по вертикала. Оста на основата е вертикална с цел постигане на по-голям обем работно пространство. Приложните области в които се използват ротационните манипулатори са електродъгово и точково заваряване, монтаж, почистване, боядисване, леене, шприцоване, палетизиране, опаковане, транспортиране на товари, предварителна подготовка на детайли.

Паралелните манипулатори-роботи (фиг.1.е) са артикулиращи роботи, които използват подобни механизми за движение на основата или на рамената си, каквито използват и всички останали роботи. Различието от предходните е в това, че крайният изпълнителен механизъм на манипулаторите (обикновено 3 или 6) са независимо свързани към основата му и работят в паралел.

Последният тип манипулатори са змиевидните (фиг.1.ж). Наричат се още хипер-редундантни манипулатори.

Фиг. 1. Видове манипулатори според геометрията на движението им

По начина си на управление манипулаторите се делят на такива с обратна и без обратна връзка. В английската литература по-често се среща определението серво и несервоуправляеми манипулатори (*servo and non-servo control systems*) [4].

Заради липсата на обратна връзка за сравнение на програмно зададената позиция с актуалната тези манипулатори често биват определени и като неинтелигентни. При тях движението се прекратява посредством механичен спиращ механизъм, което ги превежда подходящи предимно за пренасяне на материали [2]. За разлика от тях серво управляемите манипулатори се използват на места където изискванията към прецизността на позиционирането и движенията са много големи.

Приложните области на манипулаторите могат да се разделят на следните основни категории:

- Индустрия;
- Отбрана и гражданска защита;
- Здравеопазване;
- Вземане на проби;
- Инспекция на машини и съоръжения;
- Космически и планетарни изследвания;
- Научно-изследователска дейност.

В индустрията основно приложение са намерили манипулаторите с фиксирана подвижност на основата, степени на свобода до 9, попадащи в класовете на малките, средни и големите манипулатори. Използват се в сфери, където има голяма повторимост на операциите, като: заваряване (електродъгово, плазмено, електросъпротивително, лазерно, точково, автоматизирано), подземно-транспортни дейности (палетизиране, пакетиране и опаковане, зареждане с материали, шприцоване, подреждане), залепване, запечатване, почистване, зачистване, пробиване, боядисване, леене, шлайфане, фрезование, боядисване, полиране, асемблиране и др.

В областта на отбраната и гражданската защита, най-често се използват мобилни манипулатори за обезвреждане на взривни устройства, боеприпаси и самоделни взривни устройства. За вземане на проби от химически или ядрено опасни райони, за разчистване на отломки в райони пострадали от земетресения, срутвания и природни бедствия.

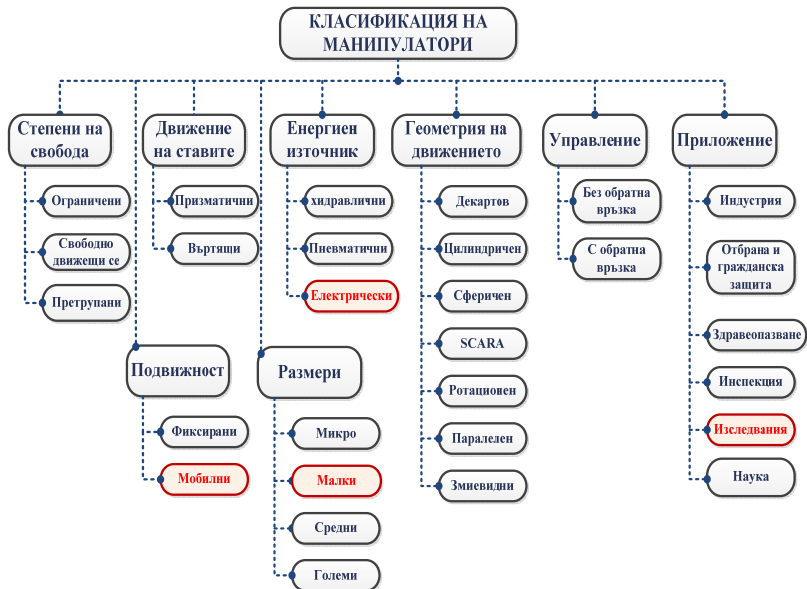
В медицината с помощта на роботизирани хирургически асистенти успешно се извършват дистанционно контролирани оперативни процедури или процедури изискващи голяма прецизност непосилни за човека [5], [6]. Използването на змиевидните манипулатори при различни скопски интервенции става все по честа практика. [7].

Използването на мобилни манипулатори се развива и при инспектирането на съоръжения от вида на електропроводи, канализация, турбинни генератори, ротори, валове на съоръжения. Тези работи трябва да могат освен да изследват обекта, да взимат проби, да зачистват наслоявания и друг вид обслужващи дейности.

Употребата на манипулаторите в космоса може условно да се раздели на роботизирани ръце за употреба в откритият космос и на функционални манипулатори за вземане на проби от изследвана планета. За първият тип е характерно, че имат набор от предварително програмирани функции, които се използват при разгъване и прибиране на манипулатори, а през останалото време се управляват дистанционно от екипажа на космическият кораб (станция) и могат да изпълняват задачи, които са

непосилни на човек, като например пренасянето на обемисти и тежки предмети. Функционалните манипулатори за събиране на проби, по принцип не се различават от манипулаторите използвани за научни изследвания.

На фиг. 2 е илюстрирана по-горе направената класификация.

Фиг. 2. Класификация на манипулатори-роботи

МАНИПУЛАТОРИ В МОБИЛНИТЕ РОБОТИ

Мобилните роботи екипирани с манипулатор, често за краткост се наричат само мобилни манипулатори. При тези системи се комбинират предимствата на МП и манипулатора, като в случая МП прави обхвата на действие на манипулатора неограничен или по-строго казано-ограничен в рамките на обхвата на действие на платформата. Разширените способности се явяват от факта, че степените на свобода на манипулатора се увеличават допълнително с броя на степените на свобода на МП.

Манипулаторите за МР се изграждат на същият принцип, както и индустриалните манипулатори в конструктивно отношение, а конкретният им дизайн зависи изцяло от спецификата на задачите, които трябва да изпълняват, общите конструктивни особености на МП, товарносимост, допълнително оборудване и периферия. За разлика от манипулаторите в индустриалните роботи, проектирани и програмирани за конкретни операции и функциониращи самостоятелно, манипулаторите на МР в повечето случаи се управляват дистанционно. Това налага те да им се добавят допълнителни технически средства за визуализиране на работната сцена. Сравнение на параметрите на различни манипулатори е дадено в таблица 1.

Таблица 1

№	Робот	Институция	Манипулатор							
			Степени на свобода	Товароносимост		Ротация / Накляняне				
				неразгънат манипулатор	разгънат манипулатор	Рамо	Лакът	Китка	Щипка	Основа
DOF	daN	daN	grad	grad	grad	grad	grad	grad		
1	Dragon Runner	Qinetiq N.A.	4	4,5		n/a	n/a	n/a	n/a	n/a
2	510 PackBot	iRobot	8	13,6	4,5	360 / 220	n/a / 340	n/a	360 / n/a	360
3	MURV-100	Defenders Inc.	3	22,7	5,5	90 / n/a	180 / n/a	360 / 180	n/a	200
4	Matilda I/II	Mesa Robotics	5						360 / n/a	360
5	Digital Vanguard	Allen Vanguard	6	18,2	8	180 / n/a	270 / n/a	300 / n/a		±90
6	Кобра 1600	Н.Е. Бауман	5	25	5					
7	Caliber T5	Icor Technology	3	20	8	180 / n/a	270 / n/a	n/a	360 / n/a	±120
8	Talon	Qinetiq N.A.	3	11	4,5	n/a / 270	n/a / 180	360 / n/a	n/a	n/a
9	Telex	Telerob	7							
10	MK3 Caliber EOD	Icor Technology	3	29,5		100 / n/a			360 / n/a	
11	Hornet MK-5	InRob	5	20	8				350 / n/a	
12	MR-7	ESI	5		8	240 / n/a	310 / n/a	360 / ±100		200
13	710 Warrior	iRobot	n/a	100						
14	RMI-9WT	Pedsco Ltd	4	80						
15	Варан	Н.Е. Бауман	5	50	30					360
16	Robotnik Rescuer	Robotnik	7							
17	MRK-35	Н.Е. Бауман	5	20					360	
18	Andros Wolverine	Northrop	3			210 / 210	360 / n/a			±170
19	tEODor	Telerob	7							±205

Забелжка: n/a – няма налична информация

От таблицата се вижда, че в съвременните мобилни роботи, степените на свобода на манипулаторите варират в голям диапазон от $3 \div 8$, като по-голямата част от манипулаторите имат 5 и повече степени. Товароносимостта на манипулаторите се обуславя от това дали той е в разпънато или прибрано състояние, като за показаните примери е в диапазона от $4,5 \div 100$ daN при носене на товара в близост до платформата и от $4,5 \div 30$ daN при максимално разпънат манипулатор. По голямата част от анализиранияте манипулатори се състоят от четири елемента съответно: рамо, лакът, китка и щипка. В тези МР, при които е избран модулният подход, основата им се върти, тези при които манипулатора е изграден монолитно заедно с конструкцията липсва движение на основата или има ограничено такова.

ИЗВОДИ И БЪДЕЩА РАБОТА

В представената статия е направена класификация на манипулатори и тяхното използване в мобилните роботи. На базата на направената класификация е избран манипулатор за нуждите на вътрешен проект по НИД към БСУ 05/2011.

Литература:

- [1] Gifford, C. M. (2006). *Review of selected mobile robot and robotic manipulator technologies*. Lawrence: Center for Remote Sensing of Ice Sheets (CReSIS), University of Kansas.
- [2] Hockstein, N., Gourin, C., Faust, R., & Terris, D. (2007). A history of robots: from science fiction to surgical robotics. *JOURNAL OF ROBOTIC SURGERY*, 1 (2), 113-118.
- [3] Munro, N., & Lewis, F. L. (2004). *Robot Manipulator Control Theory and Practice, 2nd edition*. Marcel Dekker, Inc.
- [4] Patel, V., Shah, K. K., Thaly, R. K., & Lavery, H. (2007). Robotic-assisted laparoscopic radical prostatectomy: The Ohio State University technique. *JOURNAL OF ROBOTIC SURGERY*, 1 (1), 51-59.
- [5] Peris, J., Reynaerts, D., & Van Brussel, H. (1998). A micro robotic arm for a self propelling colonoscope. *Proc. Actuator 98, 6th Int. Conf. on New Actuators*, pp. 576-579. Bremen, Germany.
- [6] Ross, L. T., Fardo, S. W., Masterson, J. W., & Towers, R. L. (2011). *Robotics: Theory and Industrial Applications, 2nd Edition*. Tinley Park, Illinois: The Goodheart-Willcox Company, Inc.
- [7] Spong, M. W., Hutchinson, S., & Vidyasagar, M. (2004). *Robot Dynamics and Control Second Edition*. John Wiley & Sons.

СИЛОВИ ПОЛУПРОВОДНИКОВИ ЕЛЕМЕНТИ В СХЕМИТЕ ЗА ИНДУКЦИОННО НАГРЯВАНЕ НА ФЛУИДИ

гл.ас. Даниела Марева, Емил Марев
Бургаски свободен университет

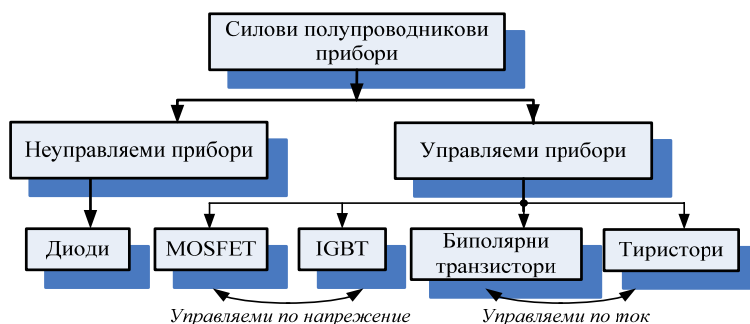
DEVELOPMENT OF POWER SEMICONDUCTORS IN THE PATTERN OF INDUCTION HEATING OF FLUIDS

Daniela Mareva, Emil Marev
Bourgas Free University

Abstract: Induction heating is very effective way of heat treatment with effects alternating current on metal with a with high frequency is widely distributed in different turns of the industry. As a source of energy in induction heating systems for various processes using frequency converters with DC link DC-based one-phase rectifier and inverter. Using powerful semiconductor switches in the frequency inverters used in inverters suggest appropriate choice of power semiconductor devices in the technology of the principal scheme.

Keywords: power semiconductor devices, resonant inverter, heating fluids.

Схемите на инвертори на напрежение, като правило са изградени изцяло върху СПЕ [силови полупроводникови елементи]. На фиг.1 са показани най-често срещаните СПЕ в системите за индукционно нагряване.

Фиг.1. Блокова диаграма на групирането на СПЕ

Приборите, които се използват в силовата електроника се делят на две голеи групи – управляеми и неуправляеми. Управляемите прибори от своя страна се разделят също на две групи – управлявани с ток или управлявани с напрежение.

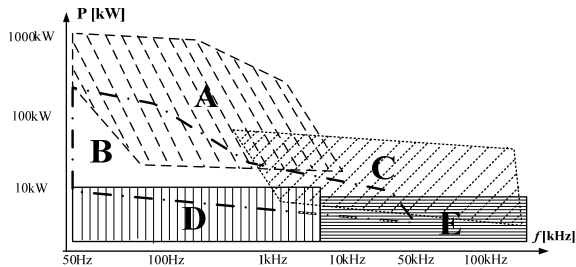
Целта на настоящата статия е да се направи обзор и сравнение на съвременните СПЕ с цел техния оптимален избор за определен клас и мощност на системи за индукционно нагряване.

В разглежданото приложение параметрите на преобразувателя в системи за индукционно нагряване на флуиди са:

- Изходна мощност $P=3\div 10\text{kW}$;
- Работната честота $f_o = 30\div 100\text{kHz}$.
- Захранващо напрежение на мрежата – 230V при еднофазни мрежи.

За избора на СПЕ важен показател е работна честота.

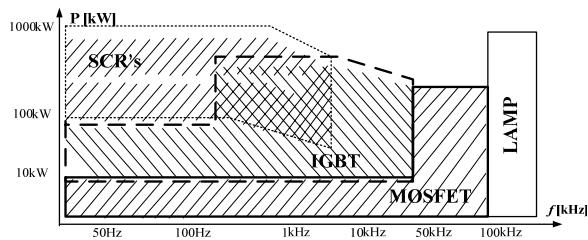
На фиг.2 са дадени препоръчителните работни честоти във функция от изходната мощност на преобразувателя [2].

Фиг.2. Диаграма на зависимостта мощност/честота за различни приложения на индукционното нагряване

Области на приложение при индукционно нагряване: А – метални масивни цилиндри, плочи, валове и прътове за леене или ролвано формоване; В – метал за екстудия; С – малки цилиндри, тънки пръчки и стержни, стоманена ламарина и кабели; D – метални дебелостенни тръби; Е – метални тънкостенни тръби.

На фиг.3 е показано общоприетото разграничение на областите на приложение на видовете мощни полупроводникови ключове в зависимост от достижимите в практиката техни основни технически характеристики[2].

Фиг. 3. Приложение на полупроводникови прибори според мощността и работната честота

От фигури 2,3 се вижда, че за разглеждания клас преобразуватели препоръчителни са MOSFET и IGBT транзистори.

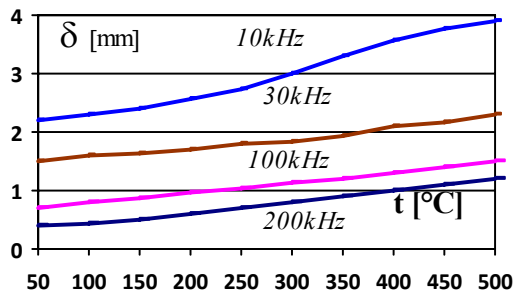
При индукционно нагряване на флуиди изборът на работната честота зависи от дълбочината на проникване на електромагнитното поле в метална тръба или метални пластинки, които директно предават топлината на флуида. В системи за индукционно нагряване на флуиди дълбочината на проникване δ се определя по ф-ла:

$$(1) \quad \delta = \sqrt{\frac{\rho}{\pi \cdot \mu \cdot f}} \quad [mm] \quad \text{където: } \rho \text{ – специфична проводимост } [\Omega \cdot m];$$

μ – магнитна проводимост [H/m] ($\mu = \mu_0 \cdot \mu_r$);
f – честота [Hz],

и се получава в границите 0,3÷0,8 мм от едната страна на нагряваната повърхност.

На фиг. 4 са дадени диаграмите на дълбочината на проникване/температура за различни честоти [3].

Фиг. 4. Дълбочина на проникване δ [mm] в стоманената тръба за различни честоти

Оттам се вижда, че температури на загряване около 60°C и дълбочина от порядъка на 0,3 мм-удачните работни честоти са от 10÷100kHz.

При направените честотна и температурна области на приложение е удачно използването на MOSFET и IGBT транзистори.

Характерни са няколко режима на работа на полупроводниковите ключове, определящи загубите върху мощните ключове:

- Твърда комутация (Hard switching) – характеризира се с пълен пад на напрежението върху проводящия ключ през време на комутация, което довежда до значителни импулсни загуби на енергия. Индуктивността при комутация в даден момент е минимална и във включеният прибор определя максималното нарастване по ток.

- Мека комутация (Soft switching) – ZCS (Zero Current Switching) и ZVS (Zero Voltage Switching), комутация при нулев ток или нулево напрежение. При тези случаи загубите на мощност по време на комутация практически могат да се избегнат. Увеличаването на тока се определя само от индуктивността на веригата, но времената за комутация се увеличават. Загубите на мощност могат да бъдат намалени чрез задържане на нарастването на напрежението върху ключа.

- Резонансна комутация (ZCRS, ZVRS) – налице е резонансна комутация, когато ключа се включва в момент когато токът почти е спаднал до нула. Загубите от превключване са по-малки в сравнение с меката комутация.

Специфични особености на СПЕ:

Биполярни транзистори: голям ток; малък пад на напрежение в права посока.

Недостатък: ниското бързодействие; слабата устойчивост към претоварвания; нисък диапазон на напрежение до 400V; висока себестойност на системата за управление (СУ).

MOSFET транзистори: ниски статични и динамични загуби; висока устойчивост към претоварване; високи комутационни скорости.

Това ги прави предпочитани за нисковолтови приложения и използването им за вграждане в интелигентни силови модули.

Недостатък: съпротивлението на канала в отпушено състояние ще разшири още делът им на използване и за вбъдеще.

IGBT транзистори: за преобразуватели с мощности до няколко мегавата, повишаване на плътността на тока със стойности близки до тези на тиристорите,

повишаване на работните напрежения, снижаване пада на напрежение в права посока,

повишаване на работните честоти, снижаване загубите в структурата на обратния диод, повишаване устойчивостта към претоварвания и аварийни режими.

От цитираните специфични параметри на СПЕ могат да се направят следните заключения:

- при захранващи напрежения до 350V и честоти на превключване повече от 100kHz доминираща роля играят MOSFET.

- при захранващи напрежения от 350 до 1200V и честоти на превключване повече от 30kHz се предпочитат IGBT,

- в диапазон от 250 до 800V и честоти от 30 до 150kHz, се оказват спорни от гледна точка на ефективността кой прибор да се предпочете. Това е свързано с това, че при IGBT значителна роля започват да играят динамичните загуби, а при MOSFET – статичните, заради голямото съпротивление в отпушено състояние.

Още един важен фактор, влияещ на избора на ключовите прибори е свързан със специфичната работа на разглежданите преобразуватели с индуктивен товар/ както е при индукционното нагряване, където товара е мощен индуктор/ и се заключава в необходимостта да се използват антипаралелни/обратни/ диоди, чийто характеристики на обратно възстановяване имат значителен дял от общите динамични загуби.

За комутационни токове до 50A се използват MOSFET транзисторите. Със своите минимални статични и динамични загуби, много малка мощност на управление, малки времена на комутация им позволяват да работят до честоти 1MHz и напрежения до 400V.

Силовите биполярни транзистори са за ниски напрежения, а за напрежения над 500V се използват IGBT транзистори. Техните възможности за комутация на токове могат да достигнат до 2кA и напрежения до 5кV, с времена Rise time t_r , Turn-off delay time $t_d(\text{off})$, Fall time t_f - от порядъка от 50÷500ns. Определя приложение за мощност до 1MW.

Мощните полупроводникови прибори (диоди, тиристори, транзистори с изолиран гейт) са ключовите елементи на схемите на инвертора за честотни преобразуватели в системи за индукционно нагряване. Научните изследвания и практически опит в експлоатацията на такива системи показва, че надеждността на честотни

преобразуватели се определя главно от надеждността на силовите полупроводниково-ви устройства, в зависимост от техните параметри и характеристики, както от охлаждането им, ефективността на схемата за тяхния контрол [4].

Когато се прави анализ на ефективността на използването на даден вид ключов прибор в преобразувателите за индукционно нагряване със захранващо напрежение от 300÷600V и мощност до 10kW с честота на преобразуване повече от 50kHz. Изборът в общия случай се определя от целта, поставена за изпълнение на конкретните електрически характеристики на системата за индукционно нагряване. Първото, което трябва да се съобрази е минимизирането на сумарните загуби при зададените параметри на захранването и мощността в товара на преобразувателя.

За оценки на големината на загубите в преобразувателя работещ в твърд режим (при индуктивен товар или резонансен преобразувател) трябва да имаме в предвид времето за отпушване на транзистора, а тока протичащ през него да остава приблизително постоянен, като скоростта за нарастване на напрежението при изключване се определя от големината на коефициента на запълване $D=0,5$.

Мощността при статичните загуби се определя от изразите:

За MOSFET

$$P_{SWM} = \frac{1}{2} \cdot I_{SW}^2 \cdot R_{ON}$$

За MOSFET с допълнителни Шотки диоди (фиг.6.);

$$P_{SWMD} = \frac{1}{2} \cdot I_{SW}^2 \cdot R_{ON} + \frac{1}{2} \cdot U_d \cdot I_{SW}$$

За IGBT

$$P_{ST1} = \frac{1}{2} \cdot U_{SAT} \cdot I_{SW}$$

където: I_{SW} – ток, протичащ през транзистора; U_{SAT} – пад на прежение в права посока на IGBT; R_{ON} – съпротивление на MOSFET в отпушено състояние; U_d – пад в права посока на блокиращия диод.

Мощността на динамичните загуби, които се получават от три съставящи: твърдо превключване при ток (I_{sw}), разряд на изходния кондензатор на транзистора (C_{22}), зареждане до нивото на захранващото напрежение (V_o), обратно възстановяване на антипаралелния диод със заряд (Q_{rr}) и се определя от изразите:

За MOSFET

$$P_{SWM} = \frac{1}{2} \cdot I_{SW} \cdot V_o \cdot f_s (t_f + t_r) + \frac{1}{2} \cdot V_o^2 \cdot C_{22} \cdot f_s + Q_{rr} \cdot V_o \cdot f_s$$

За IGBT

$$P_{SW1} = \frac{1}{2} \cdot E_{tot} \cdot f_s + \frac{1}{2} \cdot V_o^2 \cdot C_{22} \cdot f_s + Q_{rr} \cdot V_o \cdot f_s$$

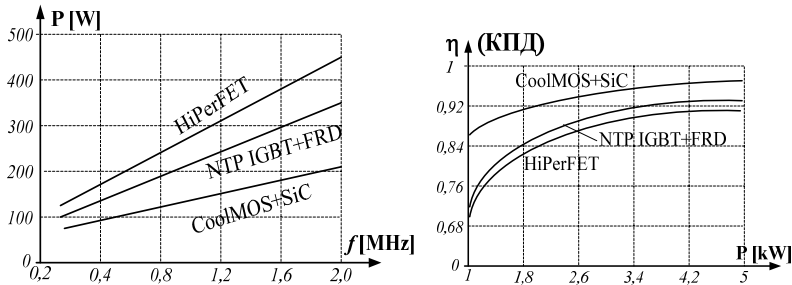
където: t_r, t_s – време за нарастване и спад на тока през транзистора;

f_s – честота на преобразуване;

E_{tot} – сумарна енергия за превключване на IGBT

Пълните загуби са : $P_{tot} = P_{st} + P_{sw}$

На фиг.5, 6 са показани загубите и КПД на мостов инвертор (МИ) за индукционно нагряване (ИН) от честотата на превключване и мощността при различни типове транзистори HiPerFET, NTP IGBT + FRD, CoolMOS +SiC

Фиг. 5. Диаграми на загубната мощност на транзистора в МИ за ИИ при различни честоти. Диаграми на КПД на МИ за ИИ при различни мощности

В случая КПД се определя основно от динамичните загуби. Използването на HiPerFET и високоскоростните NTP IGBT прибори с вградени FRD на честоти по-високи от 50kHz дават почти еднакви резултати. По-лоши резултати се получават при високите честоти при CoolMOS транзисторите.

Можем да направим следните изводи:

- при паразитните диоди на стандартните MOSFET и CoolMOS транзистори не могат да бъдат използвани като рекуперационни при работа в твърд режим – при превключване на индуктивни товари (каквото е индуктора при индукционното нагряване);

- като разглеждаме режимите на работа – честотата на превключване на съвременните 1200 волтови NTP IGBT не превишава 30kHz, независимо че се наричат ULTRAFast прибори. В същото време добри резултати показват HiPerFET и комбинираният CoolMOS.

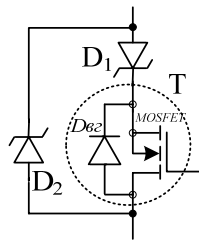
- комбинацията CoolMOS с диоди Шотки SiC се явяват идеална алтернатива на IGBT за по-високи честоти на превключване. Също така особено перспективни са готовите полумостови и мостови модули, в които са решени проблемите, получени при ниските топлинни съпротивления, електрическата изолация и оптимизацията на конструкцията с цел намаляване на паразитните реактивности.

MOSFET транзистори – характерни за индукционното нагряване.

През миналите години високоволтовите полеви транзистори с вертикална структура са били преобладаващи в схемотехниката на преобразувателите. Високата скорост на превключване, отсъствие на насищане, просто управление, устойчивост при претоварване по ток и dV/dt позволяват да се проектират инвертори с честотно преобразуване до няколкокостотин kHz и мощности по-големи от 1000W/dm². В същото време по статичните загуби MOSFET значително изостават от биполарните транзистори и тиристорите и това ограничава тяхното приложение. Трябва да се намали големината на съпротивлението в отворено състояние и да се увеличи максималното напрежение U_{DS} . По нов тип транзистори е CoolMOS с напрежение U_{DS} в запушено състояние 600 и 800V, където съпротивлението в отворено състояние е 5 пъти по-ниско от MOSFET с вертикална структура. Свръхниските статични загуби обезпечават по-висока скорост на превключване и като следствие по-ниски загуби на превключване.

Общ недостатък на полевите транзистори с вертикална структура е наличието на паразитен антипаралелен диод с неудовлетворителни характеристики на обратното възстановяване. Това много усложнява тяхното прилагане в преобразувателите с рекуперация на реактивната енергия /твърдо превключване, индуктивен товар и резонансни инвертори приложими в системите за индукционно нагряване. Трябва да се подобрят характеристиките на вградения диод- което е постигнато в семейството транзистори HiPerFET.

Втория начин за решаване на този проблем е в блокирането на паразитния диод с последователно свързан на транзистора шотки диод и включване на антипаралелен диод Ultrafast или SiC.

Фиг. 6. Комбинирана схема на MOSFET и два Шотки диода

Наличието на последователен диод рязко увеличава статичните загуби в сравнение с единичния MOSFET.

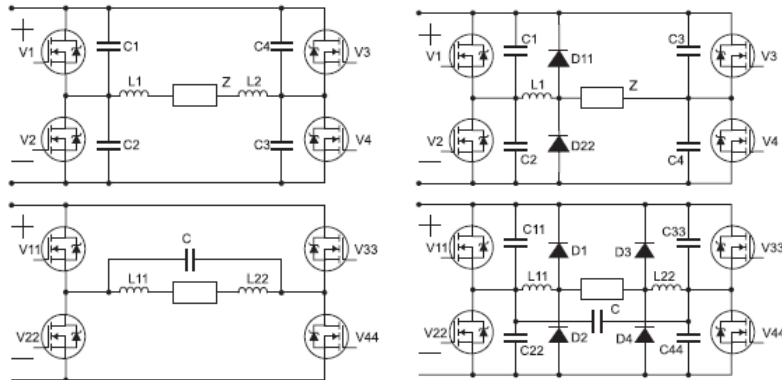
Използват се мощни MOS транзистори във високочестотните автономни инвертори на напрежение с квазирезонансна комутация. В полупроводникови преобразуватели на електрическа енергия, работещи при високи честоти, за определяне на баланса на загубите се определят от комутационните загуби в силовите полупроводникови вентили. Резонансната и квазирезонансната комутация (КПК) на вентилите помага за намаляване на загубите и разширяване на работния честотен обхват на устройствата в силовата електроника, повишава надеждността и подобрява електромагнитната съвместимост на преобразувателите със захранващата мрежа и натоварването и. Работата на силовите MOS транзистори в инверторите на напрежение с КПК и нулево напрежение на превключване (ZVS) има особености, които изискват специални методи за управление.

MOS транзистори в момента са най-бързодействащите типове силови полупроводникови прибори и затова са широко използвани в силовите преобразуватели на електрическа енергия при високи честоти, макар и значително да отсъпват в сравнение с други видове вентили по граничните параметри на комутирания ток и напрежения, тоест бързодействието фактически се явява пределно и това не е добре.

Паразитните елементи в структурата на MOS транзистора / вътрешен паразитен диод, паразитен биполярен транзистор/оказват също такова силно влияние.

За да се намалят комутационните загуби в мощните вентили, скоростта на изменение на токовете и напреженията, както и електрическите загуби в пасивните елементи в преобразувателите (съгласуващи трансформатори, индуктивности, силови кондензатори, демпферни вериги) при високи честоти се използват схемни решения, които осигуряват включване вентилите при нулев ток (ZCS) и (или) нулево напрежение на превключване (ZVS).

На фиг. 7 се показва електрическите схеми на автономния мостов инвертор на напрежение с КРК от първи и втори видове [1, 2], които работят в режими (ZCS) и (ZVS). Схемата от втория вид има по-опростена топология и по-голяма надеждност постижими с вътрешномостово фазово регулиране и при промени в натоварването Z .

Фиг. 7. Схема на еднофазен автономен мостов инвертор на напрежение с КРК -1, 2 и 3, 4 вид

На фиг. 7 е показан инвертор на напрежение с КРК трети и четвърти видове. Тези модификации на схемите осигуряват разширяването на регулирането на изходните електрически параметри и промени в товарването Z , както и намаляването (с допълнителни диоди D_1 - D_4 , D_{11} , D_{22}) на пренапрежението в изходните изводи или в частност, намотките свързани към тях, съгласуващите трансформатори, в качеството на развързващи елементи в реалните устройства. Кондензаторите C_1 - C_4 , C , C_{11} - C_{44} в тези схеми са предвидени за формиране на колебателния закон на изменението на напрежението във вентилите V_1 - V_4 (или V_{11} - V_{44}) в интервала на пауза τ . Пауза τ е интервалът на превключване. Насрещно свързаните диоди VD_1 - VD_4 са елементи, подобряващи работоспособността на инверторите на напрежение в режима КРК, включително и при активно-индуктивен товар Z . Използване на вътрешно интегрирани диоди (VD_1 - VD_4) в структурата на MOS транзистора повишава надеждността на устройствата при по-високи честоти. В инверторите на напрежение с КРК управляемите вентили VT_1 - VT_4 , се включват в режим на (ZCS) и (ZVS), и се изключват в (ZVS); обратно включените паралелна диоди VD_1 - VD_4 се включват в режим на (ZVS) и се изключват в (ZCS) и (ZVS) и може да се очаква висока надеждност на инверторите от този тип. Времето за възстановяване при MOS транзистори, предназначени за използване в инвертора на напрежение с КРК и (ZVS) трябва да бъдат с подобрени динамични характеристики (например, серия L на фирмата International Rectifier).

Трябва да се има въпредвид при инверторите по напрежение с КРК в режим на твърда комутация, че силовите вентили могат да не издържат на /неограничения разряд на формиращите кондензатори, шунтиращи управляемите вентили, чрез тези вентили при сриване на товара и вътрешномостовото фазово регулиране.

Изключването на прехода на инвертора по напрежение с КРК в режим на неограничен разряд (или заряд) на формиращите кондензатори (C_1 – C_4 , C , C_{11} – C_{44}) чрез управляемите вентили (VT_1 – VT_4) е необходимо във всички режими на работа, в това число и при вътрешностовото регулиране, да се изпълнява условието:

$$I^2 L \geq 2 \int_0^T i^2 \cdot R dt \quad (1)$$

където: L – е сумарната индуктивност на изходната верига на инвертора, I – максималния ток на управление на вентила, R – еквивалентно активно съпротивление в изходната верига на инвертора, i – моментната стойност на тока през тавара, τ – продължителност на интервал пауза.

Когато включите MOS транзистора в по-ранен момент, след който вътрешния диод ще провежда и когато напрежението U_{DS} ще стигне до нула [5, 6, 8, 9], основното предимство от използването на КРК се губи. За да се гарантира необходимата ефективност на този контрол метод на управление се изисква включването на управляеми вентили на относително високи нива на напреженията върху тях. В [5] се препоръчва да ограничат напрежението във вентила, когато се включват не повече от $0,2 U_{\Sigma}$:

$$U_{\Sigma} = E \quad (2)$$

където: U_{Σ} – максимално напрежение на вентила, E — напрежение захранващо инвертора. В [6] се допуска да се ограничи това ниво на $0,5U_{\Sigma}$, само в пусковите режими на инвертора на напрежение с КРК и ZVS — за относително маломощни системи.

При увеличаване на капацитета на формиращите кондензатори обезпечаващи безаварийно функциониране на инвертора с КРК и ZVS в режими «квази превключване». Увеличаване на капацитета на формиращите кондензатори води към увеличение на продължителността на интервала-пауза τ (интервал комутация) и се снижава коефициента на използване на напрежението (E) от източника на захранване на инвертора. Изходното напрежение на инвертора се намалява.

Ефективната стойност на изходното напрежение U_z за инвертора на напрежение с КРК и ZVS, като функция на τ е:

$$\frac{E}{\sqrt{2}} < U_z(\tau) < E \quad (3)$$

При изпълнение на условието $\tau \rightarrow 0$ имаме

$$U_z(\tau) \rightarrow E \quad (4)$$

Продължителността на пауза-интервал τ , в общия случай удовлетворява неравенството:

$$0 < \tau < 0,5T \quad (5)$$

където: T – период на изходната честота на инвертора.

Изрза (5) съответства на условието на физическа реализуемост. За инвертори на напрежение с КРК имаме:

$$\tau \ll T \quad (6)$$

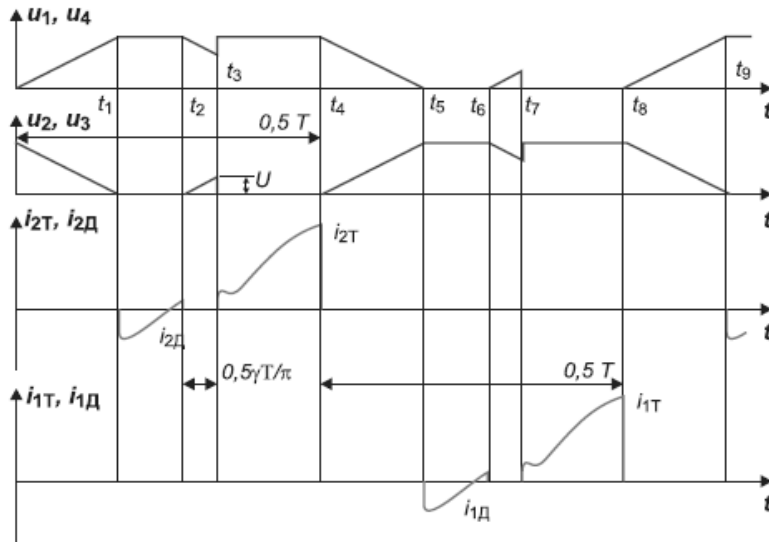
След интервал от проводимост, MOS транзисторът може да бъде надеждно и безопасно изключен и загуба на контрол в устройство няма да се случи. Важно предимство на новия начин за контрол на напрежението на инвертор с КРК и ZVS е:

$$\gamma \rightarrow 0: U \rightarrow 0. \quad (7)$$

където: γ – ъгълът на закъснение на включване на транзистора по отношение на времето изключване на вътрешния диод.

Процесът на комутация на вентилите е напълно контролируем и управляем, така че могат да се намалят времевите и динамични изисквания към характеристиките на използваните MOS транзистори.

На фиг. 8 са показани опростени времедиаграми на токовете и напреженията върху елементите на схемата на инвертор на напрежение с КРК и ZVS приведени към стойността на ъгъла на закъснение γ .

Фиг.8. Времедиаграми на еднофазен автономен мостов инвертор на напрежение с КРК и управление

За инвертор на напрежение КРК и ZVS по всяко време следват равенствата:

$$\begin{aligned}
 u_1(t) + u_2(t) &= E; \\
 u_3(t) + u_4(t) &= E; \\
 E - u_1(t) - u_4(t) &= u_2(t); \\
 E - u_3(t) - u_2(t) &= -u_4(t); \quad (8)
 \end{aligned}$$

където $u_z(t)$ – моментна стойност на напрежението на изводите на инвертора. Системата (8) определя законите на кривите за моментна стойност на напрежението (u_1 - u_4) на вентилите (V_1 - V_4 или V_{11} - V_{44}) и изходите (u_z). От (8) за u_z на инвертор на напрежение с КРК и ZVS следва очевидния израз:

$$u_z(t) = \frac{\{u_2(t) + u_{3z}(t) - u_1(t) - u_4(t)\}}{2}$$

Ъгълът на забавяне γ е:

$$\gamma = 2 \cdot \frac{\pi(t_3 - t_2)}{T} = 2 \cdot \frac{\pi(t_7 - t_6)}{T} \quad (10)$$

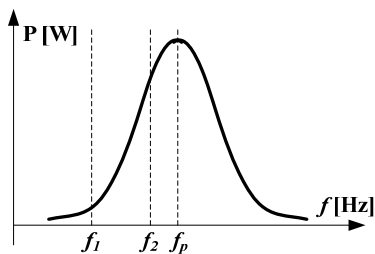
Управлението на инвертор на напрежение с КРК и ZVS по разглеждания метод се прилага чрез контролиране на тока в диагонала на товара аналогично на [10]. По време на възстановяване на вътрешния диод съответства момент на промяна в посоката на тока в товарния диагонал на инвертора. Реализира се с включването на серия от MOS транзистори непосредствено след смяна на "знак" на токът в товара, може да се гарантира възстановяване на вътрешните свойства на диодите в необходимите моменти. Използвайки нов метод за контрол позволява значително да се увеличава надеждността на MOS транзистори във веригите на високо напрежение на инверторите с КРК и ZVS, без усложнение на силовата част и системата за контрол на принципната схема на преобразователните устройства.

Съображения при избора на полупроводникови силови елементи /ключове/ и приложението им

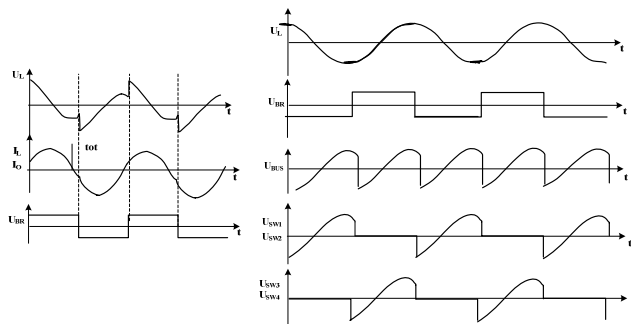
Изисквания към СПЕ:

- Напрежение на U_{CES} , U_{DS} на транзистора трябва да бъде в границите $400 \div 600V$;
- Ток I_C , I_{DS} през транзистора $5 \div 20A$;
- Съпротивление в отпушено състояние R_{DS} при MOS транзистора – до $5 \div 10m\Omega$
- Загубна мощност разсейвана от транзистора $P_D = 200 \div 400W$;
- Скорост на превключване на транзистора Rise time t_r , Turn-off delay time $t_{d(off)}$, Fall time t_f от порядъка от $200 \div 500ns$;
- необходимост от допълнителни елементи при работата на транзистора /диоди/;

Обикновено в обсъждания обхват по мощност и честота се използва резонансен инвертор. Мостовия резонансен инвертор на напрежение, захранващ индуктора може да работи на резонансна, подрезонансна или надрезонансна честота. Характерни особености на резонансните инвертори са понижениите стойности на динамическите натоварвания (Фиг. 10.)

Фиг. 9. Форма на напрежението/тока/

Фиг. 10. Инвертор на напрежение на подрезонансна честота и инвертор на ток на подрезонансна честота

Важни параметри при избора на мощния ключ са dI/dt , dU/dt

При избора на материал за нагряване се взема в предвид най-голямо съпротивление на метала. Материала за тръбата или сърцевината се препоръчва да бъде желязо или стомана.

Изводи и предложения:

1. От направеното по-горе изложение се вижда, че най-подходящи за приложение СПЕ в схема на еднофазен автономен резонансен мостов инвертор на напрежение за индукционно нагряване на флуиди са *MOSFET* и *IGBT*. При по-ниски работни честоти и по-високи мощности подходящи са предимно *IGBT*.

2. При повишени изисквания за надеждна работа по удачни са *IGBT*.

Литература:

1. Эраносян С., Ланцов В. Электронные компоненты для мощных импульсных источников питания // Силовая электроника. 2006. № 2.
2. Ланцов В., Эраносян С. Успехи, трудности и проблемы на пути развития силовой электроники в России // Силовая электроника. 2007. № 4. 2008 № 1.
3. Машурян Э. Современная ситуация в силовой электронике // Электронные компоненты. 2005. № 6.
4. Шурыгина М. Дискретные силовые приборы. Расширение применения и специализация // Электроника: Наука, Технология, Бизнес. 2007. № 3.
5. Ланцов В., Эраносян С. Надежность силовых устройств: реалии, проблемы и пути решения. Часть 3 // Силовая электроника. 2009. № 1.

РАЗВИТИЕ НА СИЛОВИТЕ ПОЛУПРОВОДНИКОВИ ЕЛЕМЕНТИ В СХЕМИТЕ ЗА ИНДУКЦИОННО НАГРЯВАНЕ НА ФЛУИДИ

гл. ас. Даниела Марева, Емил Марев
Бургаски свободен университет

DEVELOPMENT OF POWER SEMICONDUCTORS IN THE PATTERN OF INDUCTION HEATING OF FLUIDS

Daniela Mareva, Emil Marev

Abstract - Induction heating is very effective way of heat treatment with effects alternating current on metal with a with high frequency is widely distributed in different turns of the industry. Using powerful semiconductor switches in the frequency inverters used in inverters suggest appropriate choice of power semiconductor devices in the technology of the principal scheme.

Keywords – power semiconductor device, resonant inverter.

В предходната статия са разгледани някои видове мощни MOSFET транзистори, използвани широко в практиката и доказали своите предимства.

1. Развитие, състояние и бъдеще на СПЕ – характеристики за индукционното нагряване на флуиди.

Мощни MOSFET транзистори с датчик на ток

Наличието на вграден датчик на ток в ключовите MOSFET транзистори позволява ефективно да се защитават изходните вериги на устройствата от претоварвания по ток и късо съединение. Повишава се надеждността на прибора и пада цената му, защото отпада необходимостта от използването на мощни токови шунтове. Произведени са по Trench-технология и представляват матрица от няколко стотин полеви транзистора с изолиран гейт, разположени на един кристал и каналите им са съединени паралелно, което намаля значително съпротивлението на открития канал. Всички елементи са с идентични параметри и топлината се разпределя равномерно по целия кристал. Такъв прибор може да се представи като два MOSFET транзистора с общи дрейн и гейтове, а отделни сорсове. Така токът на товара ще се разпределя пропорционално на съпротивлението на каналите. Токът на сорса с токов датчик е значително по-малък от тока на сорса на основния транзистор. Големината на този ток е пропорционален на броя на транзисторите в кристала и обикновено е $n=500:1$ /1 - токът на сорса с токов датчик/. Има въведена виртуална земя /изход на Келвин/, които значително повишават точността на токът през датчика и много силно подтискат шума в целия диапазон на работната температура на силовия ключ.

Изходното напрежение на схемата измерваща тока е:

$$V_{SENSE} = \frac{-I_D \cdot R_{SENSE}}{n}$$

Формата на напрежението напълно повтаря формата на тока на дрейна на ключа през целия времеви интервал.

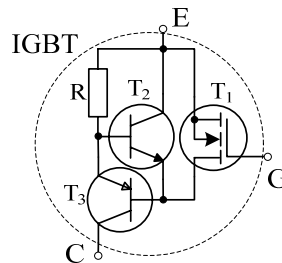
Съпротивлението на открития канал на токовия датчик се определя от отношението:

$$n' = n \left(1 + \frac{R_{SENSE}}{R_{sf(sen)}} \right)$$

Недостатък на схемата е температурната зависимост на изходното напрежение от токовия датчик.

2. Мощни IGBT

Показаните по-горе недостатъци за силови полупроводникови прибори са решени при обединяването на достоинства на MOSFET и биполярните транзистори в схема „Дарлингтон“. Това са т.нар. IGBT транзистори с изолиран гейт, като първото поколение е създадено през 80-те години, а второ и трето поколение 90-те години. Тези прибори обединяват в себе си простотата на управление на гейта на полевия транзистор и големите комутиращи токове на биполярния транзистор. Опростената схема на IGBT транзистора може да се представи като комбинация на биполярния PNP транзистор и MOSFET, като освен основния PNP транзистор, съществува и паразитна NPN структура.

Фиг.1. Заместваща схема на IGBT транзистор

Тези два транзистора образуват четириислойна ррpn структура (паразитен тиристор). Когато температурата на полупроводника нараства паразитният тиристор се отпушва и не реагира на изменение на напрежението на гейта, което може да доведе до дефетиране на IGBT. Този ефект се нарича статистически. Много високите стойности на dV/dt и dI/dt при изключване също може да доведат до отпушване на ррп транзистора. Този ефект е динамически, който довежда до намаляване на областта на безопасна работа на IGBT транзистора и я прави зависима от скоростта на изключване dV/dt . При IGBT транзистора отсъства вграден паразитен обратен диод, който позволява при необходимост да се използва включване на антипаралелен диод ULTAFast или SiC. Структурно IGBT транзисторите се делят на:

- *PT (punch – through)* – тези прибори имат допълнително вграден буферен слой, притежават ниска устойчивост на късо съединение и поглъщат голяма лавина на енергия. По скоростта на изключване могат да се сравняват с мощните MOSFET. Съвременните PT IGBT се произвеждат като модулни линии Power MOST 7 и имат намалени загуби в права посока на проводимостта и увеличена устойчивост dV/dt ;

- *NPT (non-punch-through)* – буферния слой липсва и това води до намаляне на правия спад на напрежение колектор-емитер. Като недостатък се появяват загубите при включване на високи честоти. Този вид са по-бавни от PT.

Двата вида се произвеждат за напрежение 600 и 1200V и постоянен ток $I_c =$ до 50A и антипаралелен диод /обратно свързан паралелно на транзистора/ (FRD).

2.1. IGBT-транзистори шесто поколение

През последните години секторът за производство на силови електронни компоненти бързо се развива. Основните елементи на силовите управляеми устройства са мощните ключове. Основните им параметри са пределните напрежения и ток, както и бързина и ефективност на предаване на енергия. Като мощни ключови елементи, се използват MOSFET транзистори, IGBT транзистори и тиристори. В онези области, където се налага комбинацията от високи работни напрежения и токове, доминират IGBT. Те могат да бъдат използвани под формата на дискретни устройства, безкорпусни кристали в състава на хибридни силови модули и интелигентни силови модули на различни устройства.

Известно е, че биполярни транзистори с изолиран гейт (IGBT – Изолирани Gate Биполярни Transistor) са с предимствата на лесен контрол MOSFET транзистори и ниска загуба на проводимост, характерни за биполярните транзистори. Фиг.1. показва еквивалентна схема на IGBT-транзистор. Традиционно, IGBT се използва в случаите, когато е необходимо да се работи с високи токове и напрежения. IGBT-транзистори в момента производството на десетки производители. Сред тях – Infineon Technologies, SEMIKRON, International Rectifier, Fairchild Semiconductor, Toshiba, Hitachi, Mitsubishi, Fuji, IXYS, Power интеграция, Dynex Semiconductor, и др.

В края на 1980-те години създадох първото поколение на IGBT-транзистори, и в началото на 1990 г., имаше втора и трета. Напредъкът в технологията IGBT преминава през увеличаване на работните напрежения и токове, както и подобряване на ефективността преобразуване чрез намаляване на загубите на мощност в кристала, както в статични и динамични режими. В днешно време и за серийна производствена технология вече се използва от четвърто, пето и шесто поколение IGBT-транзистори.

Технологично развитие на IGBT транзистори:

Продуктовата гама е достатъчно широка и комбинира различни посоки. Това са дискретни устройства (биполярни транзистори с изолиран гейт (IGBT), мощни полеви транзистори (MOSFET), и модули въз основа на кристали на дискретни елементи, както и мощни ИС за контрол на преобразуватели, мощни драйверни ИС за IGBT и MOSFET, високо волтови схеми HVIC, продукти на основата на интегрирана iMotion платформа и цифрови контролери за управление, продукти, платформи микроелектронни твърдотелни релета. В момента компанията произвежда широка гама от IGBT, производствени технологии се използват 4-ти (4 PT IGBT), 5 (5 Non-PT IGBT) и шесто поколение (DS Trench IGBT). За първите две технологии в полевия транзистор се използва планарен гейт, и последната (DS Trench) – вертикален.

Новите транзистори са оптимизирани за превключване на честоти до 20 kHz. За да се намалят енергийните загуби от проводимост и превключване е използвана Trench-технология. Тези IGBT с антипаралелни свръхбързи диоди имат енергията да превключване E_{TS} и по-ниско напрежение на насищане колектор-емитер $V_{CE}(on)$, отколкото IGBT PT и NPT тип. В допълнение, ултрабърз диод с меко възстановя-

ване допълнително увеличава ефективността на преобразуване и намалява нивото на генерираните загуби.

IGBT транзистор – технология – вертикален гейт (G)

За този тип технология на гейт (G) полеви транзистор – чрез намаляване на загубите на енергия в единица площ, значително увеличава тока през транзистора (до 60%). Във вертикалния гейт, за разлика от планарния се намаляват загубите от проводимостта. Trench IGBT е с най-ниски статични и динамични загуби след другите IGBT, произведени от компаниите. Енергията при изключване е от 10-20% по-ниска от NPT IGBT.

2.2. Линия-модул – 600-IGBT транзистори Trench 6 поколение

Семейството на 600-волтов Trench IGBT е съсредоточена основно върху използването на UPS-източници и преобразуватели с капацитет до 3 kW. Силовите прибори от това семейство могат да служат, като ефективен заместител за подобни IGBT-транзистори и в системи за индукционно нагряване, както и на други видове преобразуватели. Устройствата позволяват до 30% по-нисък разход на разсейвана мощност /енергия/ в сравнение с другите типове IGBT. Компаниите разработиха линия-модул от 8 прибори в TO-220 и TO-247 корпуси, работно напрежение 600V и токове 4÷48 A. Гарантираното време в режим на късо съединение - не по-малко от 5 микросекунди за всички видове от линията.

Всички силови прибори са направени по схема Co-Pack (имат вградени антипаралелни ултра-бързи диоди).

Предимствата на транзисторите – Trench технология

Напрежението в отворено състояние U_{ce} на 30% по-ниско в сравнение с аналогичните параметри за IGBT транзистори от 4 и 5 поколения и осигурява по-малко загуби от разсейване на енергия от кристала и нагряване, повишаване на енергийната ефективност на преобразуването. По-малкия капацитет на G гейта осигурява по-голямо бързодействие, опростява управлението на транзистора и намалява нивото на динамичните загуби. Осигурява се по-голяма надеждност при работа с критични токове и напрежения. Незначителния остатъчен ток на изключване и малките загуби на изключване (E_{OFF}) позволяват на транзисторите да работят при по-високи честоти.

2.3. Trench и IGBT-транзистори с планарен гейт.

По-високата допустима температура на кристала (175 °C) обезпечава разширен диапазон на работна температура и повишава надеждността на прибора. Температурата на радиатора при аналогичните режими на работа на Trench транзистора ще е по-ниска. По-малките размери на корпуса на Trench транзистора в съчетание с по-малки размери на радиатора позволяват прилагането на по-малки печатни платки. Параметрите на транзисторите от 6-то поколение обезпечават по-ефективно преобразуване на енергията.

Достигната е задачата за високи параметри в съчетание с ниска цена. Сравнение на параметрите на IGBT-транзистори 6-то поколение с аналогични Trench IGBT – напрежението U_{ce} в отворено състояние за отделните типове транзистори Trench IGBT е с 30% по-ниско, от аналогичните по мощност транзистори. Бързодействието на транзисторите е по-добро – около 5 μ S. Имат голяма плътност на мощността.

В началото на 2009 г. линейните модули IGBT-транзистори са с работно напрежение 1200 V. Прилагане на Trench IGBT-транзистори на 600 и 1200 IGBT може да се увеличи ефективността на модули в различни приложения.

Поколението Trench IGBT транзистори позволява балансирането на загубите при превключванията и проводимостта и използването на биполярни транзистори с изолиран гейт в областта на високите честоти вместо полевите MOS -транзистори, едновременно осигуряващи високо КПД и по-голяма плътност на мощността в импулсните захранващи източници.

2.4. IGBT модул с SiC с Шотки диоди

Наред с развитието на полупроводникови компоненти за силовата електроника и усъвършенстването на схемотехниката на подобрени честотни преобразуватели за индукционно нагряване [8]. Според феномена на електромагнитната индукция, ефектът на индукционно нагряване се увеличава с нарастване на честотата на променливия ток. Разработката на транзисторни преобразуватели в обхват на мощността (стотици киловати) и висока честота (десетки килохерца) е сложен технически проблем. За решаване на този проблем се изисква по-високо бързодействие от досегашното на мощните електронни компоненти, които могат да работят ефективно при високи честоти.

Основните елементи на мощните високочестотни преобразуватели са напълно управляемите ключове – биполярни транзистори с изолиран гейт (IGBT). Произведените днес мощни IGBT модули са предназначени предимно за традиционната употреба в преобразувателите и са относително нискочестотни. Разработена и пусната е в производство серия от IGBT модули за ток на 25-4800 A, напрежение 600-6500 V, като схеми на отделните ключове, полумостови и трифазни инвертори. В модулите са предвидени защитни диоди по обратен ток с меки характеристики на обратно възстановяване.

Значително подобряване на честотните свойства на IGBT с технологични методи се провалят поради конструкцията на кристали. Следователно, за да се създадат високочестотни преобразуватели за висока мощност в системите за индукционно нагряване с високи технически и икономически характеристики при използването на високоенергийни модули на IGBT става за сметка на използването на нови схемни решения и методи за контрол. Повечето схемотехнически решения на инвертори използват обратни SFRD -диоди. Енергийните загуби на IGBT-транзистор при неговото включване зависят от характеристиките на обратното възстановяване на обратно включения паралелен SFRD диод .

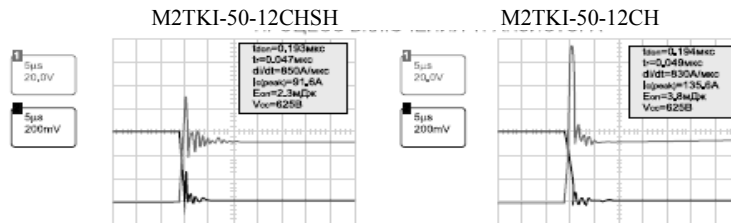
Използването на SiC диоди в съчетание на нова схемотехника позволява ефективно използване на IGBT модули в мощните преобразуватели за индукционно технологии за честоти от 20-100 KHz. Един от най-новите разработки в тази насока е честотата, с Шотки диоди IGBTmodul M2TKI-50-12CHSH

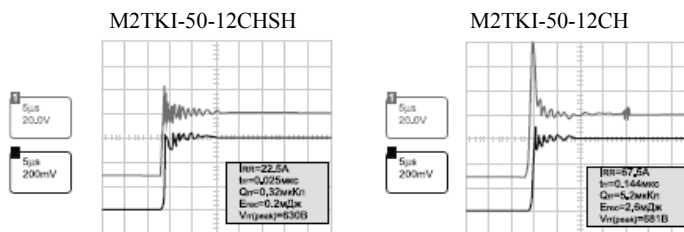
Фиг. 2. Външен вид и схема на IGBT модул M2TKI-50-12CHSH

На фиг. 2. IGBTmodul за честотни преобразуватели в системи за индукционно нагряване с честота на комутация до 50 kHz. Модулът се състои от полумост с честотен IGBT и вграден бърз-SiC-Шотки диоди с ток 50 А и напрежение 1200 V.

Процес на включване на транзистора

Процес на обратно възстановяване на диода

Фиг. 3. Времедиаграми на процесите на превключване на модул M2TKI-50-12CH и SH

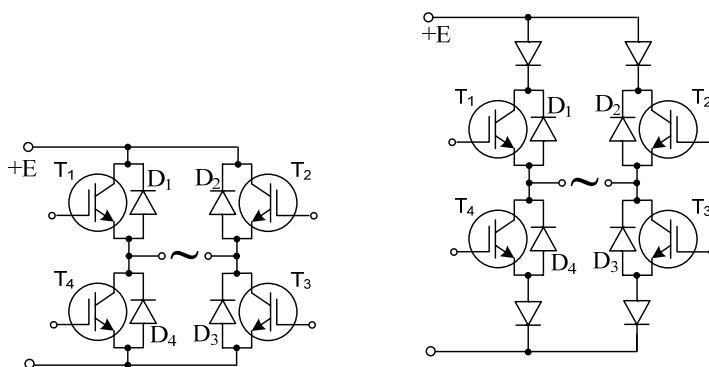
Предимствата на новите модули M2TKI-50-12CHSH с SiC-Шотки диоди:

- намаляване на енергийните загуби в транзистора при преминаването, когато е включен за време E_{on} 65%;
- намаляване на енергийните загуби при превключване 13 пъти, се възстановява обратния диод - E_{REC} .

2.5. Нови силнотоккови press-pack IGBT

Тези транзистори са първо поколение press-pack IGBT за напрежение 2500, 4500 и 5200V в серийно производство. Press-pack IGBT-модули таблетно изпълнение се разработват за отказоустойчиви приложения, където не могат да се използват обичайните модули. Технологиата на производство на прибора за 400A/1800V показва добри електромеханични характеристики. Press-pack IGBT-модулите могат да обезпечат пълния спектър от мощности, които се използват в системите за индукционно нагряване и за други високомощни приложения. Необходимо е специализирана система за охлаждане / въздух или течност/.

Схемите използващи Press-pack IGBT-модули са с много висока надежност и работят в много тежки температурни условия, при честоти 20 kHz.

Фиг. 4. Схема на H мостов инвертор без и с обратни диоди

Схемите на инвертори за индукционно нагряване – пълна мостова и пълна мостова схема с обратни диоди, могат много компактно да се изпълнят изцяло с един press-pack IGBT-модул - таблетно изпълнение заедно с обратно паралелните и обратни диоди. Така се постига минимална дължина на изводите, лесно се свързва с АС или DC шините. Това е голямо предимство и става по-лесно компенсирането на малката вътрешна индуктивност /може значително да се вдигне честотата на управление над 20kHz/. Малките габаритни размери също са от значително значение и допълнително намаляват цената на апаратите.

Изводи и предложения:

1. Бурното развитие на различни модификации на IGBT транзистори разширява възможностите за тяхното приложение.

2 Модулното изпълнение на транзистори и диоди като рамена и цели мостове позволява реализирането на инверторни схеми в индукционното нагряване в единичен и многозвенен вариант. Това е начинът за постигане на по-големи мощности при добра надеждност.

Литература:

1. Эраносян С., Ланцов В. Электронные компоненты для мощных импульсных источников питания // Силовая электроника. 2006. № 2.
2. Ланцов В., Эраносян С. Успехи, трудности и проблемы на пути развития силовой электроники в России // Силовая электроника. 2007. № 4. 2008 № 1.
3. Машурян Э. Современная ситуация в силовой электронике // Электронные компоненты. 2005. № 6.
4. Шурыгина М. Дискретные силовые приборы. Расширение применения и специализация // Электроника: Наука, Технология, Бизнес. 2007. № 3.
5. Ланцов В., Эраносян С. Надежность силовых устройств: реалии, проблемы и пути решения. Часть 3 // Силовая электроника. 2009. № 1.

ЧИСЛЕНО МОДЕЛИРАНЕ НА ДИФЕРЕНТНИ ИНТЕРФЕРОГРАМИ С ЕФЕКТИВНА ПОДПИКСЕЛНА КРОС-КОРЕЛАЦИОННА КОРЕГИСТРАЦИЯ

гл. ас. Димитър Минчев
Бургаски свободен университет

NUMERICAL MODELING OF DIFFERENTIAL INTERFEROGAMS WITH EFFECTIVE CROSS-CORRELATION ALGORITHM FOR CORREGISTRATION

Assist. Prof. Dimitar Minchev
Burgas Free University

Abstract: *A numerical experiment was presented. Modeling of surface and subsequent deformation of the region was shown. The data was stored in GEO TIFF files. Micro-satellite SAR sistem was simulated. Simulation of surface observation from two the distances to any point on the surface was calculated. Phases of the area of interests was generated. The phase image was deliberately shifted. Algorithm for effective subpixel coregistration by cross-correlation was used. Differential interferogram was generated. The change in relief after the deformation was demonstrated. All of the above operations processing steps was modeled in the MATLAB programming environment. The obtained images from the simulation was presented.*

Keywords: *modeling, interferogram, defferential inteferogram, coregistration, cross-corellation.*

1. Въведение

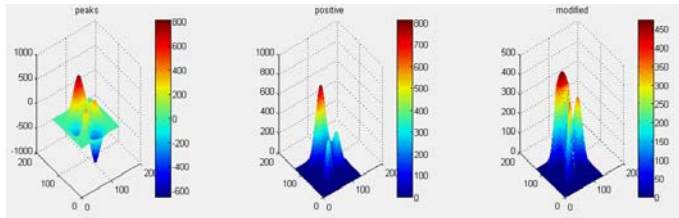
Космически базираните микровълнови радиолокационни системи със синтетична апертура са инструменти за мониторинг на земната повърхност [1]. Тези инструменти регистрират обратно отразените импулси от повърхността и формират комплексни изображения състоящи се от амплитудна и фазова информация [2]. Една от перспективите за приложение на тази информация са системите за мониторинг на земната повърхност [3]. В настоящата публикация са използвани математически модели за симулация на микросателитна интерферометрична система използваща радиолокационна система със синтетична апертура, симулация на наблюдение на повърхността от две различни позиции и изчисляване на разстоянията до всяка точка от повърхността [3,4,5]. Обработените модели са записани в GEO TIFF файлове [6,7]. Използван е алгоритъм за ефективна подпикселна регистрация посредством крос-корелационна процедура с цел корегистрация [8,9]. Генерирана е диферентна интерферограма демонстрираща изменението в релефа след настъпилата деформация. Представените изображения са получени чрез цифрово моделиране в програмната среда MATLAB® [10].

2. Моделиране на земна повърхност и последвала деформация на района. Съхраняване на данните в GEO TIFF файлове

За моделиране на земната повърхност е използвана стандартната функция PEAKS в програмната среда MATLAB® (Фиг.1.а). Математическо представяне на функцията се дава от следният израз:

$$z_{mn} = z_{mn}(x_{mn}, y_{mn}) = 3(1 - x_{mn})^2 \exp[-(x_{mn})^2 - (y_{mn} + 1)^2] - 10 \left(\frac{x_{mn}}{5} - x_{mn}^3 - y_{mn}^5 \right) \exp[x_{mn}^2 - y_{mn}^2] - \frac{1}{3} \exp[-(x_{mn} + 1)^2 - y_{mn}^2]$$

Допълнително са извлечени само положителните стойности (Фиг.1.б). За симулация на последвалата деформация (Фиг.1.в) са извършени следните операции: намерена е средната височина на повърхността, съставена е бинарна индексна матрица съдържаща стойност единица само в онези индекси от повърхността които са по-високи от намерената средна височина, деформацията е извършена посредством 20% редукция на височините над средната и изваждането им от първоначалната повърхнина с помощта на бинарната матрица.

Фиг. 1 (а) Земна повърхност, (б) положителни стойности, (в) деформация

Така описаните операции са извършени с помощта на следният програмен фрагмент:

```
surface_middle = max(max(surface)) / 2;
index = (surface > surface_middle);
elevation = (index .* surface) ./ 1.2;
deformation = surface - elevation + ((index .* surface_middle) ./ 1.2);
```

И трите моделирани земни повърхности: първоначалната, тази с положителни стойности и деформираната са записани в GEO TIFF файл посредством функция geotiffwrite [1,2]. Тестовите райони са генерирани като повърхности от 512 и 1024 точки и имат следния общ вид показан на фиг.2.

Фиг. 2. Общ вид на GEO TIFF файл

3. Симулация на микросателитна интерферометрична система използваща радио локационна система със синтетична апертура

Геометричното описание на наблюдаваната повърхност съдържа амплитудна и фазова информация за отразения сигнал от всяка точка от района на интерес, което е пропорционално на вектора за разстояние $R_{mn}(p)$ дефиниран в израза [1,2]:

$$R_{mn}(p) = \sqrt{[x(p) - x_{mn}]^2 + [y(p) - y_{mn}]^2 + [z(p) - z_{mn}]^2}$$

Радиолокационната система със синтезирана апертура излъчва серия от линейно честотно модулирани електромагнитни импулси, които аналитично могат да бъдат представени от израза [1,2]:

$$S(t) = \sum_{p=1}^M A \exp\left\{-j\left[\omega(t - pT_p) + b(t - pT_p)^2\right]\right\}$$

Повърхнината се наблюдава със SAR микро-кълстерна сателитна ситема, разположена на два космически носителя с траекторни параметри: начални координати на първият сателит: $S_1x_0 = 0$ m, $S_1y_0 = 3 \cdot 10^5$ m, $S_1z_0 = 3 \cdot 10^5$ m, начални координати на вторият сателит: $S_2x_0 = 0$ m, $S_2y_0 = 3.3 \cdot 10^5$ m, $S_2z_0 = 3 \cdot 10^3$ m, базова линия между сателитите: $B = 300$ m, координати на вектора скорост: $V_x = 0$, $V_y = 600$ m/s, $V_z = 0$, брой на сондиращите импулси при синтеза на апертурата $N_p = 1024$.

Разстоянията (Фиг.3.а, Фиг.3.б, Фиг.3.в) от двата спътника до всяка точка от изследваната земна повърхност се определят за всяко $p = 0, N_p$ от израза:

$$R_1 = \sqrt{(S_{1x} - X)^2 + (S_{1y} - Y)^2 + (S_{1z} - Z)^2}$$

$$R_2 = \sqrt{(S_{2x} - X)^2 + (S_{2y} - Y)^2 + (S_{2z} - Z)^2}$$

Където X, Y, Z са координатни матрици, описващи изследваната повърхност.

Фазовата разлика (Фиг. 4.а, Фиг. 4.б, Фиг. 4.в) се изчислява от израза:

$$P_{wrapped} = \frac{4\pi}{\lambda} (R_2 - R_1)$$

където: $\lambda = \frac{3 \cdot 10^8}{f}$, $f = 3 \cdot 10^9$

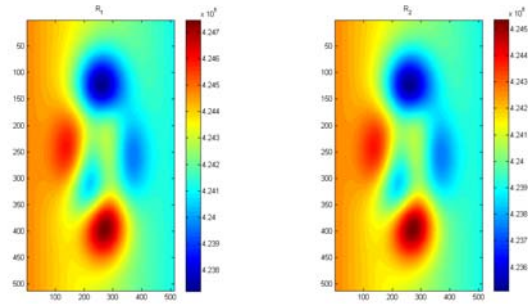
Операция по намиране на разгънатата фаза (т.нар.разстелена фаза) се определя от израза:

$$P_{unwrapped} = P_{wrapped} - 2\pi(\max(K))$$

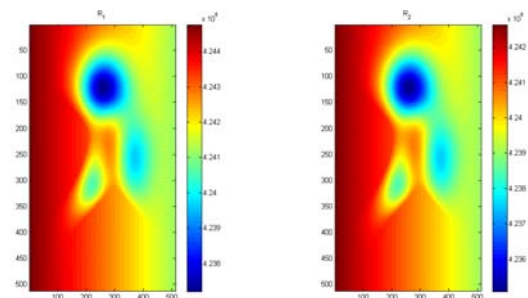
където K е цялата част на израза:

$$K = \left\lfloor \frac{2}{\lambda} (R_2 - R_1) \right\rfloor$$

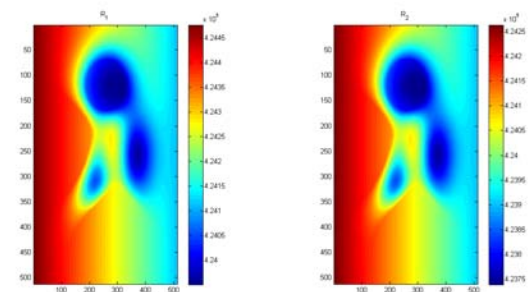
Разстояния до: първоначално моделираната повърхност, повърхността само с положителни стойности и деформираната повърхност с положителни стойности са представени съответно на фиг. 3.а, фиг.3.б и фиг.3.в.

Фиг. 3.а. Разстояния до първоначалната повърхност

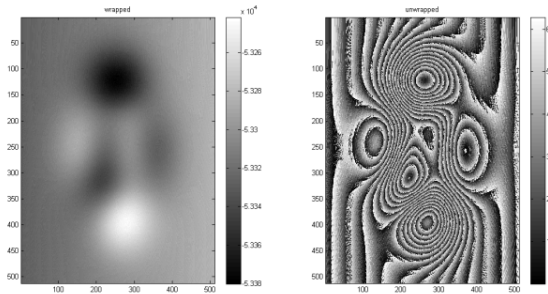

Фиг. 3.б. Разстояния до повърхността с положителни стойности

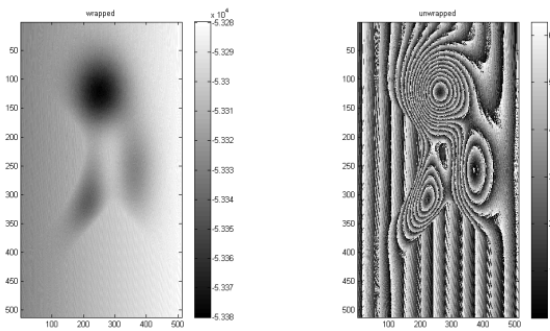

Фиг.3.в. Разстояния до деформираната повърхност с положителни стойности

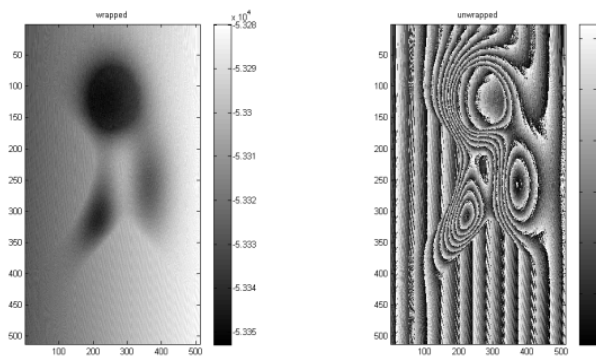
Фазите до: първоначално моделираната повърхност, повърхността само с положителни стойности и деформираната повърхност с положителни стойности са представени съответно на фиг. 4.а, фиг.4.б и фиг.4.в.

Фиг. 4.а. Фази до първоначалната повърхност

Фиг. 4.б. Фази до повърхността с положителни стойности

Фиг. 4.в. Фази до деформираната повърхност с положителни стойности

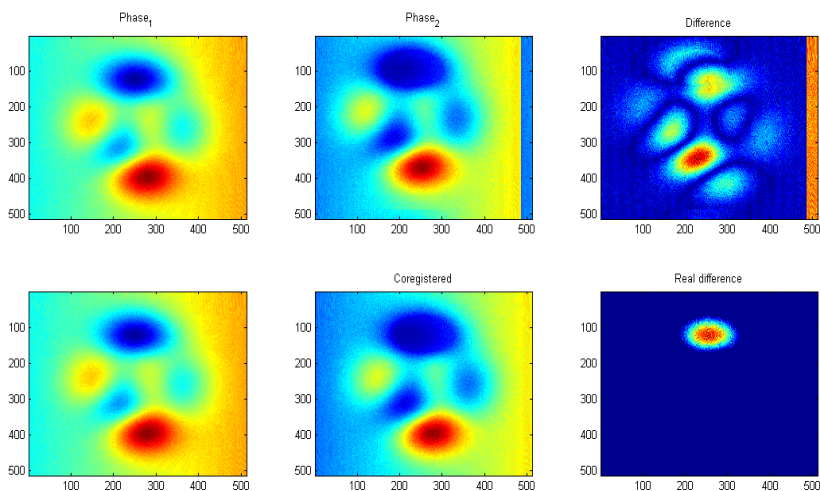
4. Преднамерено изместване на фазовия образ

С цел по нататъшна интерферометрична обработка е извършено преднамерено изместване на фазовият образ с 5% нагоре и 5% наляво посредством следния програмнен фрагмент в среда MATLAB:

```
s = size(img);
shift = 0.05; % relative shift by percent of the image
img = img(:,mod(round((1:s(2))+ s(2)*shift), s(2))+1,:); % Left/right
img = img(mod(round((1:s(1))+ s(1)*shift), s(1))+1,:); % Up/Down
```

5. Корегистрация и диферента интерферограма

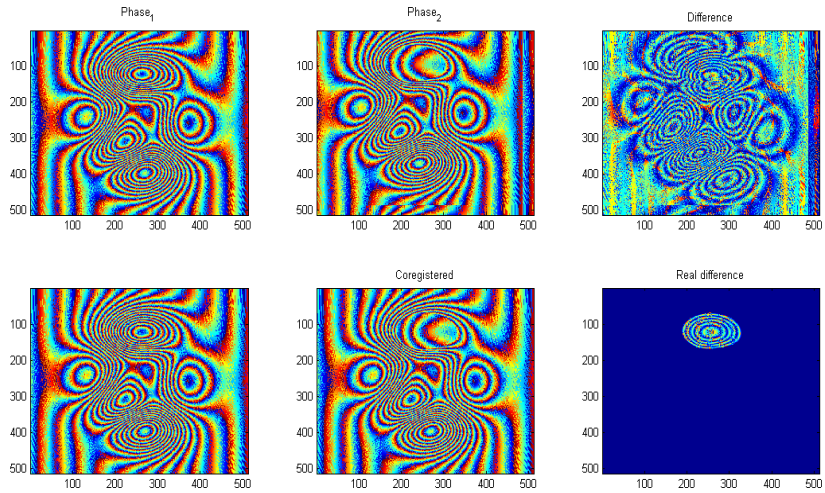
Резултата от използване на алгоритъм за ефективна подпикселна регистрация посредством крос-корелационна процедура с цел корегистрация [8,9] е показан на Фиг. 5 и Фиг. 6. Резултата от генериране на диферентна интерферограма демонстрираща изменението в релефа след настъпилата деформация е показан на Фиг.6 и Фиг.7.

Фиг. 5. Разгънати фази и тяхната диферентна

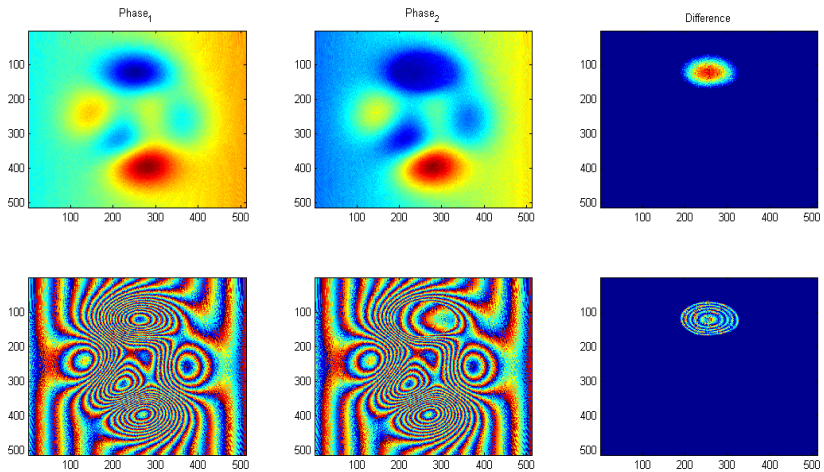
На фиг.5 са показани разгънатите фази в следната последователност: на първия ред вдясно е представена сгънатата фаза на първоначалната повърхност, изображението в средата е сгънатата фаза на деформираната повърхност изместена с 5% вляво и 5% нагоре, в този случай диферентната фаза, показана на първи ред в дясно не е еднозначна. На втори ред в средата същото изображение на фазата на деформираната повърхност е корегистрирано, и както може да се забележи долу вдясно, резултатната диферентна фаза показва ясно извършената деформация.

На фиг.6. изображенията са идентично разположени, като в този случай разликата е че фигурата представя свити фази на изследваните повърхности.

Фиг. 6. Свити фази и тяхната диферентната

Общо представяне на сгънатите и разстелените фази на изследваните повърхности и техните диферентни фази са показани на фиг. 7.

Фиг. 7. Сгънати и разстелени фази и техните диферентни

6. Заключение

В настоящата публикация е представен експеримент за числено моделиране на диферентни интерферограми с ефективна подпикселна крос-корелационна корегистрация. Моделирана е земна повърхност и последвала деформация на района, като данните са съхранени в GEO TIFF файлове. Симулирана е микросателитна интерферометрична система използваща радиолокационна система със синтетична апертура. С цел на интерферометричната обработка е извършена симулация на наблюдение на повърхността от две различни позиции и са изчислени разстоянията до всяка точка от повърхностите. Генерирани са на фазовите картини на изследвания релеф, след което е приложено преднамерено изместване на фазовия образ за последващата корегистрация. Използван е алгоритъм за ефективна подпикселна регистрация посредством крос-корелационна процедура с цел корегистрация. Генерирана е диферентна интерферограма демонстрираща изменението в релефа след моделираната деформация в началото. Представените изображения са получени в програмната среда MATLAB®.

Изразявам своята благодарност на проф. д-н А.Д.Лазаров за научно-методическото ръководство.

Литература:

1. А.Лазаров, Д.Минчев, SAR Imaging Model., БСУ, Конференция, 2010.
2. А.Лазаров, Д.Минчев, Моделиране на процеса на формиране на InSAR сигнал, БСУ, 2008.
3. А.Лазаров, Д.Минчев, SAR pseudo differencial interferogram modeling, БСУ, Конференция, 2011.
4. А.Лазаров, Д.Минчев, SAR mapping equations and coordinate transformations., БСУ, Сиела, 2009.
5. А.Лазаров, Д.Минчев, Програмно осигуряване на изчисление на параметрите на ISAR геометрично-кинематичния сценарий, БСУ, Научна конференция „Съвременни технологии 2007“, 2007.
6. <http://www.rotman-baycrest.on.ca/~jimmy/geotiffwrite/>
7. <http://www.mathworks.com/matlabcentral/fileexchange/27959>
8. Manuel Guizar-Sicairos, Samuel T. Thurman, and James R. Fienup, Efficient subpixel image registration algorithms, Opt. Lett. 33, 156-158, 2008.
9. <http://www.mathworks.com/matlabcentral/fileexchange/18401-efficient-subpixel-image-registration-by-cross-correlation>
10. <http://www.mathworks.com/products/matlab/>

ТЕХНИЧЕСКИ ФАКТОРИ ВЛИЯЕЩИ ВЪРХУ СЕБЕСТОЙНОСТТА И ЦЕНАТА НА ЕЛЕКТРИЧЕСКАТА ЕНЕРГИЯ

д-р К. Сейменлийски, доц. д-р С. Лецковска, доц. д-р П. Рахнев
Бургаски свободен университет

TECHNICAL FACTORS INFLUENCING ONTO THE PRICE OF ELECTRICAL ENERGY

Kamen Seymenliyski, Silvija Letskovska, Pavlik Rahnev
Burgas Free University

Abstract: In this work the particularities of Bulgarian Electric Energy production are described. This includes water energy sources, the variants of compensation of the economic. The factors influencing on the price of the electric power and different power consumers are discussed.

Key words: electric power, power supply systems, electrical power consumers.

Въведение

Цената е една от най-важните стойностни категории. А според класическото определение цената е паричен израз на стойността, т.е. паричен израз на обществено необходимия труд за производството на единица изделие.

Една стока се купува не заради това, че има вложен труд за производството ѝ, а заради нейната потребителска стойност. Вследствие на това в маркетингов смисъл цената се разглежда като паричен израз на потребителската стойност на стоката.

Общите принципи на ценообразуването за промишлеността важат и при определяне цената на електрическата енергия. Тук обаче трябва да се имат предвид специфичните особености и на електроенергийното производство и на консуматорите на електрическа енергия.

Изложение

Най-важната особеност на електрическата енергия е ограничената възможност за съхраняване и натрупване. Тя трябва да бъде изконсумирана в момента на нейното производство при спазване на строги системни правила за подържане на енергиен баланс. Водещи при производството, преноса, трансформацията и консумацията на електрическата енергия са законите, методите и принципите на електротехниката.

Всички икономически, статистически, политически, социални похвати и методи, които намират приложение в енергетиката, служат за по-ефективното и по-правилното прилагане на тези закони, методи и принципи. Всяко отклонение от тях води до нарушаване на нормалното функциониране на електроенергийната система.

Такава е и ролята на различните системи за ценообразуване в тази система – да помагат да бъде по-ефективна и съответно да регулира чрез икономически фактори баланса между производство и потребление спазвайки законите, методите и принципите на електротехниката.

Що се отнася до особеностите на електроенергийното производство в България, на първо място трябва да се отбележи разпокъсаността на водния поток. За да се използват благоприятните височинни условия на планините ни, е необходимо по изкуствен начин да се събират водите и окрупняват планинските потоци, което е свързано с изграждане на дълги събирателни деривации. Нещо обикновено е при използването на някоя каскада да се прехвърлят води от няколко различни поречия. Всичко това води до влагане на големи капиталовложения и до увеличаване на строителните срокове на хидроенергийното ни строителство.

Голямата неравномерност на водния отток в годишен и многогодишен разрез е друга характерна особеност на хидроенергийните ни ресурси. Това се обяснява с климатичните условия и недостатъчната залесеност на планините ни. Ярво изразеното засушаване през летните и есенните месеци и протичането на голяма част от водния отток през пролетта налага изграждане на водохващания и деривации от 3 до 5 пъти по-големи от средногодишния отток, за да се улови 80-90 % от оттока.

От друга страна, за да се регулира водата и обезпечи гарантиране на мощностите на ВЕЦ и вода за другите водоползватели, е необходимо да се изградят големи сезонни и многогодишни обеми на водохранилищата. Това обстоятелство налага влагането на големи капиталовложения, което се отразява крайно неблагоприятно на ефективността на хидроенергийните ни ресурси. Но за съжаление това е единственият възможен начин за енергийно оползотворяване на водните ни източници.

Преобладаващият планински характер на водните ни ресурси създава възможности за строителството на високонапорни ВЕЦ.

Сравнително малките водни количества и наличните големи падове налагат изграждане главно на върхови ВЕЦ, работещи с малка използваемост само през върховете на товарната диаграма. Това обстоятелство налага увеличаване на използваемостта на ТЕЦ.

Всичко това, разбира се създава до известна степен противоречие между нуждите на електрификацията и напояването. Противоречието се дължи на това, че е задължително комплексното ползване на хидроенергийните ресурси: за електродобив, водоснабдяване, корабоплаване (по р.Дунав) и др. Нуждите от върхова електрическа енергия на ВЕЦ са необходими главно през зимните месеци (най-големи върхови товари) и обратно – напояването изисква "източване" на водите през летните месеци. Това прави електродобива зависим от напояването, което е голям енергиен недостатък. Разбира се, тези тенденции динамично се променят поради все по-интензивното използване на климатична техника особено по морските ни курорти.

Комплексното използване има и големи икономически предимства, поради разпределение на капиталовложенията между отделните водоползватели. Водният баланс на нашата страна е такъв, че трябва да се използва всеки кубически метър вода комплексно, за да може да се задоволят непрекъснато растящите нужди от вода за населението, за напояване и промишлеността. Изграждането на някои каскади се налага главно не от нуждите на електродобива, а за водоснабдяване на големите градове.

Съсредоточеността на хидроенергийните ресурси предимно в южната част на страната оказва влияние върху конфигурацията на електропреносната система (като я оскъпява).

В същото време следва да се отбележи, че в електроенергийната система работят много термични електрически централи, които дават повече от 80% от необходимата електрическа енергия. В бъдеще този процент ще се увеличава непрекъснато. По-голяма част от тези централи имат висок технически минимум от 70 до 75% от номиналната мощност на централата. В същото време отношението на минималните товари ($P_{\min}$) към максималните товари ($P_{\max}$) в енергийната система е твърде малко:

$$(1) \quad \beta = \frac{P_{\min}}{P_{\max}} = 0.58 \div 0.60 .$$

Това затруднява извънредно много работата на електрическите централи при нощните минимални товари на системата. Режимът на самите централи е нестабилен, специфичният разход на гориво рязко се увеличава, животът на енергийните съоръжения намалява, явява се необходимост от непрекъснатото спиране и пускане на отделни агрегати.

Затрудненията в експлоатацията непрекъснато ще се увеличават, поради тенденцията за нарастване на броя на термичните централи (особено на атомните) и на топлофикационните товари (те принудително увеличават техническия минимум на топлофикационните електрически централи).

За да се отстранят големите експлоатационни недостатъци и свързаните с тях значителни икономически загуби на националното стопанство, предизвикани от високите технически минимума на ТЕЦ, е необходимо да се положат усилия в две главни насоки:

- да се търсят начини за увеличаване на нощните товари на консуматорите на електрическа енергия;
- да се намаляват максималните товари на електроенергийната система или се търсят евтини върхови и полувърхови генериращи източници.

Отстраняването на горните затруднения се постига главно чрез въвеждане в електроенергийната система на гъвкави производствени мощности, въвеждане в експлоатация на Помпено – акумулиращи водни електрически централи (като ПАВЕЦ Чаира) и регулиране на потреблението с икономически лостове, за да се поддържа енергийния баланс на страната със сравнително равномерна товарова диаграма.

Друга тенденция в електроенергийната система през последните години е сезонният пренос на големи енергийни пороци към големите морски туристически комплекси. Този пренос се налага поради интензивното строителство на сгради, които се използват само сезонно.

Така например, през последните няколко години само в комплекса „Слънчев бряг” и околностите са присъединени около 70 нови трансформаторни поста, с което инсталираната мощност се е увеличила с над 30 процента.

През летния туристически сезон консумацията на електрическа енергия само в комплекса Слънчев бряг е значително по-голяма (около 120 мегавата) от тази на цялата Старозагорска област (около 80 мегавата). Бургаска област през летния сезон, консумира повече от Ямболска, Сливенска и Старозагорска области взети заедно (около 370 мегавата).

Или, в крайна сметка, посочените особености могат да се обобщат в следните насоки:

- Себестойността на електрическата енергия в голяма степен зависи от режима на работа на консуматорите (по-голямата използваемост на инсталираните мощности допринася за намаляване на себестойността на електроенергията);
- Отдалечеността на потребителите на електрическа енергия от централите също влияе съществено върху размера на загубите, поради което потребители, разположени до електрически централи (присъединени на генераторно напрежение) са благоприятни, а отдалечените, които консумират енергия през няколко степени на трансформация, увеличават загубите по преноса и трансформацията;
- Факторът на мощността (или както се е наложил в практиката терминът «косинус фи» на консуматорите), също оказва съществено влияние при преноса и трансформацията на електрическата енергия. В това отношение също има благоприятни и неблагоприятни консуматори. Поради това, че електрическата енергия не може да се складира, а трябва веднага да се консумира, потребителите, производителите и доставчиците на електрическа енергия влагат различни капитални вложения за единица потребена енергия. Например консуматори, които работят само ношно време, не предизвикват изграждане на допълнителни генериращи мощности и са благоприятни за системата.

Изводи

От изброените специфични особености става ясно, че електрическата енергия, макар физически еднородна, има различна себестойност в зависимост от мястото и режима на работа на потребителя. Във връзка с това има благоприятни и неблагоприятни консуматори. В интерес на електроенергийната система е да се поощряват потребителите с благоприятен режим на работа.

Материалната заинтересованост на потребителите, производителите и доставчиците на електрическа енергия се създава с цената на електрическата енергия.

За да отрази влиянието на отделните потребители върху себестойността на електрическата енергия, цената трябва да бъде диференцирана за потребителите, производителите и доставчиците на електрическа енергия.

Литература:

- [1] Василев А., Цени и ценообразуване, София, 1994 г.
- [2] Гусейнов, Ф. Г., О. С. Мамедяров, Экономичность режимов злектрических сетей, М., Энергоатомиздат, 1984.
- [3] Пехливанов Д., Цени и ценова политика, София, 1992 г.
- [4] Пишев О., и др., Приватизацията-теория и реалност, София, ЦЦТТ, „Информа”, 1990 г.
- [5] Цветанов П., Г. Стоилов, Л. Аджарова, Т. Манойлова, Г. Босев, Електроенергетиката на България – Развитие и обществена цена, София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, 2009 г.
- [6] С. Лецковска, П. Рахнев, Ст. Моллова, Специфични особености при тарифиране на електрическата енергия, Годишник БСУ, 2011- под печат
- [7] Сейменлийски К. Д., Електротехнически фактори влияещи върху себестойността и цената на електрическата енергия, ISBN 978-954-760-244 -1, Колор Принт, Варна 2011 г.

МАТЛАВ РЕАЛИЗАЦИЯ НА BGISAR СИГНАЛИ С КОД НА БАРКЕР МОДУЛАЦИЯ

Тодор П. Костадинов

Институт по Информационни и Комуникационни Технологии,
Българска Академия на Науките София, България

MATLAB IMPLEMENTATION OF BGISAR BARKER MODULATED SIGNALS

Todor P. Kostadinov

Institute of Information and Communication Technologies,
Bulgarian Academy of Sciences Sofia, Bulgaria

Abstract: *In the present work the process of formation and structural implementation of algorithms concerning geometrical specifics and signal formation of inverse synthetic aperture radar system with generalized geometry BGISAR in Matlab environment is depicted. In the specific task in the signal formation apparatus, Barker modulated waveform is used and the target is presented as an assembly of point scatterers. A complete algorithm reproducing BGISAR kinematical vector equations and signals is synthesized. Image reconstruction algorithms using the built in operators is built. The implemented program code is duly described.*

Key words: *BGISAR Barker model, BGISAR algorithms and program realization*

1. Въведение

Под програмна реализация на определен процес или система се разбира тяхното моделиране и симулация чрез използване на аритметично устройство – микропроцесорна система, сигнален процесор или компютърна система извършващи специфични зададени от програмирация аритметични и логически операции. Програмната реализация се изразява в намиране на математическия модел на описание и неговото преобразуване в удобен за пресмятане процесорен код. Процесорният код дефинира езика с който работи съответната процесорна система, но е трудно разбираем, тъй като е на много ниско ниво. За целта се използват езици от високо ниво, чиято логика се изразява в разширена функционалност и интуитивни за програмирация азбука и оператори. Звеното извършващо преобразуване на информацията от език на високо ниво в език на ниско ниво се заема от програмите транслатори. Бистатични конфигурации на системи за изобразяване с инверсна синтезирана апертура (ISAR) са предложени в [1, 2]. Математически модел на ISAR система с линейно честотна модулация в среда Matlab е разгледан в [3]. Няколко BSAR техники за възстановяване на изображенията се разглеждат в [4-7]

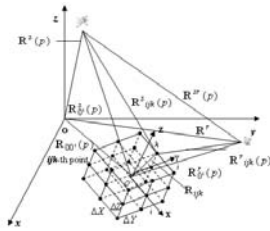
Фокусът на настоящата работа е върху пълното програмно моделиране на математическия апарат описващ кинематичните векторни уравнения, моделът на формиране и възстановяване на сигнала и геометричните особености на радиолокационна система с инверсна синтезирана апертура и обобщена бистатична геометрия BGISAR. Процесът на моделиране включва дефиниция на променливите участващи

в математическия апарат. Необходимо е и дефиниране на помощни променливи участващи в математическите уравнения в зависимост от логиката на програмата. Уравненията са от вида – кинематични, описващи пространствения израз на геометричните параметри на системата, уравнения описващи процеса на формиране на сигнала и неговото възстановяване, включващо демодулация, компресия по разстояние и азимут чрез крос корелация и бързо преобразуване на Фурие реализирани с вградени в езика функции.

Съдържанието на статията е представено в следната последователност: Във втора глава са изведени геометрични и кинематични уравнения на BGISAR, математическото описание на механизма на формиране на код на баркер модулирани BGISAR сигнали и процедури по възстановяване на изображението. В трета глава се описва надлежно програмната реализация на BGISAR алгоритъм. В четвърта глава е поставен числен експеримент. В пета глава е формирано заключение за ефективността на BGISAR алгоритми.

2. Геометрични и кинематичен модел на BGISAR сценария и математически модел на BGISAR сигнала с код на Баркер

Тримерният BGISAR модел с описващите го вектор-координати е илюстриран във Фиг. 1. Целта се представя, като съвкупност от елементарни отражатели в Декартова координатна система OXYZ, като $\mathbf{R}_{ijk}$ е векторът – положение на ijk а точков излъчвател.

Вектор – уравнението, описващо кинематиката показана на фиг.1 има следния вид

Разстояние предавател – ijk та точка – приемник изразено като:

$$R_{ijk}(p) = \frac{|\mathbf{R}^s_{ijk}(p)| + |\mathbf{R}^r_{ijk}(p)|}{2} \tag{1}$$

Фигура 1. Геометрия на BGISAR

Дефиниция на сигналите използвани в системите с инверсна синтезирана апертура и процесът по изобразяване на целта се извършват в последователност от изрази описани по-долу.

Детерминистичната компонента на BGISAR записана в дискретна форма, се описва като суперпозиция на сигналите отразени от ijk а точков излъчвател:

$$S(p, k) = \sum_{ijk} a_{ijk} \text{rect} \frac{t_{ijk \min}(p) + (k-1)\Delta T - t^r_{ijk}(p)}{T} \times \exp \left\{ -j \left[\omega(t_{ijk \min}(p) + (k-1)\Delta T - t^r_{ijk}(p)) + \pi b((k-r+1)\Delta T) \right] \right\} \tag{2}$$

Демодулираният BGISAR сигнал има следния вид:

$$a_{ijk}(\hat{p}, \hat{k}) = \sum_{p=1, N} \sum_{k=\hat{k}}^{\hat{k}+K-1} \left[\hat{S}(p, k) \exp j[\pi b((k-\hat{k}+1)\Delta T)] \right] \exp \left\{ j\omega \left[t_{ijk \min}(p) - t^{\hat{k}}_{ijk}(p) \right] \right\}. \tag{3}$$

Възстановителната процедура е както следва:

Фазова корекция: $\tilde{S}(p, k) = \hat{S}(p, k) \cdot \exp(j\Phi(p))$

Компресия по разстояние с кос коскорелация

$$\tilde{S}(\hat{p}, \hat{k}) = \sum_{k=\hat{k}}^{\hat{k}+K-1} \tilde{S}(p, k) \exp[j\pi b((k - \hat{k} + 1)\Delta T)]$$

Азимутална компресия чрез Фурие преобразуване

$$a_{ijk}(\hat{p}, \hat{k}) = \sum_{p=1, N} \tilde{S}(p, \hat{k}) \exp\left\{j\left[\frac{2\pi}{N} \hat{p} p\right]\right\}$$

3. Програмна реализация на BGISAR алгоритми

Matlab, като програмен език от високо ниво е удобен инструмент за извършване на обработка на сигнали, математически анализ и моделиране. Многообразието от налични вградени оператори и функции го прави подходящ за описание на процеси в апертурния синтез, дефиниция на геометричния и кинематичния апарат на BGISAR. Matlab обезпечава и детайлно графично представяне на получените данни с възможност за изобразяване на сигнали с голяма динамика на изменение.

В процеса на разработване на програма в Matlab не е наложително да се дефинират библиотеки с функции, използвани в процеса на работа. Всеки програмен сегмент започва с освобождаване на памет и затваряне на предварително отворени фигури. Това се прави с цел осигуряване на достатъчно оперативна памет за съхраняване на изчисленията от настоящата програма и зареждане на информационен файл, съдържащ предварително изчислени резултати или реални данни. Процесът на формиране на BGISAR сигнала започва с дефиниране на основните променливи необходими за работата на програмата:

Вектор – координати, описващи началното положение на радиолокационната приемна и предавателна станции, и положението на масовия център на целта – обект на наблюдение

```
xrs=-20; yrs=-50; zrs=2*10^7; xrt=250; yrt=150; zrt=30;
x00=45; y00=12.5*10^3; z00=3*10^3; num=max(size(Rijk));
```

Параметри на сигнала, включващи дискретни координати по азимут и разстояние, честота на сигнала, период на повторение на импулса и кръгова честота, скорост на светлината, продължителност на кода на Баркер

```
N=256; K=256; f=10^10; Tp=2*10^-3; omega=2*pi*f;
c=3*10^8; Ts=10^-8; deltaT=Ts/K; a=0.5;
```

Вектор-скорости на предавателя и обекта и параметри на масовия център

```
alpha = pi/2; beta = pi/2; gama = abs(acos(sqrt(1-(cos(alpha))^2-(cos(beta))^2)));
alpha1 = pi/4; beta1 = pi/4; gama1 = abs(acos(sqrt(1-(cos(alpha1))^2-
(cos(beta1))^2))); galpha = pi/2; V=10^3; Vs=2.9*10^3;
```

Всички параметри и променливи трябва да бъдат описани преди да бъдат използвани в последващите програми редове. Така се получава не само прегледност в програмата, но и удобство за програмиста. BGISAR кинематиката се състои от векторни уравнения характеризиращи пространственото положение на радиолокационните приемна и предавателна станции и отразяващите точки описващи обекта. Описание на обекта в Matlab се постига с дефиниране на тримерен куб с нулеви стойности съдържащ 25 реда по координата x , 20 реда по координата y и 78 реда по координата z :

```
obj=zeros(25,20,78);
```

Отразяващите точки се дефинират чрез установяване на клетка от куба с

```
obj(1,1,1)=1; obj(1,1,2)=1; obj(2,1,3)=1; obj(2,1,4)=1; obj(2,1,5)=1; obj(3,1,6)=1;
obj(3,1,7)=1; obj(3,1,8)=1; obj(4,1,9)=1; obj(4,1,10)=1; obj(4,1,11)=1;
obj(5,1,12)=1; obj(5,1,13)=1; obj(5,1,14)=1; obj(1,1,15)=1; obj(1,1,16)=1;
obj(2,1,17)=1; obj(2,1,18)=1; obj(2,1,19)=1; obj(3,1,20)=1; obj(3,1,21)=1;
obj(3,1,22)=1; obj(4,1,23)=1; obj(4,1,24)=1; obj(4,1,25)=1; obj(5,1,26)=1;
obj(5,1,27)=1; obj(5,1,28)=1; obj(5,1,29:60)=1; obj(6,1,61)=1; obj(6,1,62)=1;
obj(6,1,63)=1; obj(7,1,65)=1; obj(7,1,66)=1; obj(7,1,67)=1; obj(8,1,68)=1;
obj(8,1,69)=1; obj(8,1,70)=1; obj(9,1,71)=1; obj(9,1,72)=1; obj(9,1,73)=1;
```

координати $[x, y, z]$ в стойност различна от 0:

Като всеки следващ адрес на клетка се получава чрез добавяне на стъпка на клетката към предходния адрес:

```
deltax=1; deltay=1; deltaz=1;
```

Координатите на всички отразяващи точки се снемат по следния алгоритъм:

```
[x,y,z]=meshgrid(1:100,1:25,1:78); index=find(obj~=0);
xyz(2,:)=kapa_x+deltax.*x(index); xyz(1,:)=kapa_y+deltay.*y(index);
xyz(3,:)=kapa_z+deltaz.*z(index);
```

Получената матрица "xyz" съдържа вектор-координатите на всички отразяващи точки, необходими за изчисляване на кинематичните уравнения.

Програмния фрагмент, в който се извършва дефиниране на координатна система OXYZ в която е разположен BGISAR обектът, цел на наблюдение има следния вид:

```

Vx= V*cos(alpha); Vy=V*cos(beta); Vz= V*cos(gama);
Vxs= Vs*cos(alpha1); Vys=Vs*cos(beta1); Vzs= Vs*cos(gama1);
A0=Vz*(y00-y0)-Vy*(z00-z0); B0=Vx*(z00-z0)-Vz*(x00-x0);
C0=Vy*(x00-x0)-Vx*(y00-y0); D=(A0)^2+(B0)^2+(C0)^2;
Ag=(A0*V*cot(galpa)+C0*Vy-B0*Vz)/D;
Bg=(B0*V*cot(galpa)+A0*Vz-C0*Vx)/D;
Cg=(C0*V*cot(galpa)+B0*Vx-A0*Vy)/D;
D1=(Ag)^2+(Bg)^2+(Cg)^2; psi=atan(-Ag/Bg); theta=acos(Cg/sqrt(D1));
phi=acos((Vx*Bg-Vy*Ag)*sqrt(((Ag)^2+(Bg)^2)*((Vx)^2+(Vy)^2)+(Vz)^2));
a11=cos(psi)*cos(phi)-sin(psi)*cos(theta)*sin(phi);
a12=-cos(psi)*sin(phi)-sin(psi)*cos(theta)*cos(phi);
a13=sin(psi)*sin(theta); a21=sin(phi)*cos(phi)+cos(psi)*cos(theta)*sin(phi);
a22=-sin(psi)*sin(phi)+cos(psi)*cos(theta)*cos(phi);
a23=-cos(psi)*sin(theta); a31=sin(theta)*sin(phi);
a32=sin(theta)*cos(phi); a33=cos(theta);
A rot=[a11 a12 a13; a21 a22 a23; a31 a32 a33];

```

Ориентацията на обекта в пространството се постига чрез използване на Ойлерови трансформационни матрици с елементи описващи трансформацията по координатните оси – x , y и z . Трансформираният вектор - координати се получават чрез матрично умножение на трансформационна матрица A с вектор – координатите xyz :

$$\text{Transf\_xyz} = \text{delta} \cdot A\_rot \cdot xyz;$$

Разстоянието до ijk та точка от обекта и пропорционалното и време на закъснение се пресмятат с помощта на тензорния оператор на Кронекер към ротираните вектор-координати на обекта. За да се дефинират вектор – координатите на точковите излъчватели с вектор – линейно изместване се прилага матрично умножение:

```

p_v=(0:N-1);
Xs=kron(x00,ones(num,N))-kron(xrs,ones(num,N))+kron(Vx*(N/2-
p_v)*Tp,ones(num,1))+kron(transf_xyz(1,:),ones(N,1)).'+
+kron(Vxs*(N/2-p_v)*Tp,ones(num,1));
Ys=kron(y00,ones(num,N))-kron(yrs,ones(num,N))+kron(Vy*(N/2-
p_v)*Tp,ones(num,1))+kron(transf_xyz(2,:),ones(N,1)).'+
+kron(Vys*(N/2-p_v)*Tp,ones(num,1));

```

```

Zs=kron(z00,ones(num,N))-kron(zrs,ones(num,N))+kron(Vz*(N/2-
p_v)*Tp,ones(num,1))+kron(transf_xyz(3,:),ones(N,1)).'+
+kron(Vzs*(N/2-p_v)*Tp,ones(num,1));
Xr=kron(xrr,ones(num,N))-kron(x00,ones(num,N))+kron(Vx*(N/2-
p_v)*Tp,ones(num,1))+kron(transf_xyz(1,:),ones(N,1)).';
Yr=kron(yrr,ones(num,N))-kron(y00,ones(num,N))+kron(Vy*(N/2-
p_v)*Tp,ones(num,1))+kron(transf_xyz(2,:),ones(N,1)).';
Zr=kron(zrr,ones(num,N))-kron(z00,ones(num,N))+kron(Vz*(N/2-
p_v)*Tp,ones(num,1))+kron(transf_xyz(3,:),ones(N,1)).';
Rs=sqrt((Xs).^2+(Ys).^2+(Zs).^2);
Rr=sqrt((Xr).^2+(Yr).^2+(Zr).^2);
t=(Rs+Rr)/c;

```

С прилагане на тензорния оператор на Кронекер се пресмятат вектор – координатите за всеки дискретен момент от време – p . Така се избягват излишни итерации. Това повишава производителността на алгоритъма и оптимално използване на паметта.

Допълнителна оптимизация на паметта се постига чрез предварително заделене на памет за изчисленията, постигната чрез дефиниране на празни вектори и матрици с произволен размер:

```
E1=zeros; func=zeros; rect=zeros;
S1=zeros; Se=zeros; S=zeros(N,K,1);
S2=zeros(N,K,1);
```

Необходими параметри за формиране на сигнала са Баркер кодовата последователност и дължина на обекта в дискретни координати:

```
Barkercode=[0 0 0 0 1 1 0 0 1 0 1 0];
Nx=ceil((max(max(t))-min(min(t)))/deltaT);
```

Програмния фрагмент формиращ BGISAR сигнала с код на Баркер модулация представлява циклична последователност по отношение на дискретните координати по разстояние и азимут. Фрагмента последователно пресмята фазовата стойност на селектиращата правоъгълна функция, както и комплексната амплитуда и фаза на Баркер фазово модулирания сигнал. Фрагментът завършва с рекурентно сумиране по дискретните координати:

```
for q=1:num
for p=1:N
for k=1:K
E1(p,k,q)=min(t(:,p))+(k-1)*deltaT-t(q,p);
func(p,k,q)=E1(p,k,q)/T;
if func(p,k,q)>=0&&func(p,k,q)<1
rect(p,k,q)=1;
else
rect(p,k,q)=0;
end
S1(p,k,q)=rect(p,k,q)*exp(1j*(omega*E1(p,k,q)+
+Pi*Barkercode(k-(r)+1))); S(p,k,1)=S(p,k,1)+S1(p,k,q);
end
end
end
```

Фрагментът извършващ процедурата по компенсация на движението на целта е изграден, чрез последователно повишаване на фазово коригиращия коефициент и поелементно умножение с BGISAR сигнала. Той започва с дефиниране на стъпката на изменение на коефициента a_2 и циклично нарастване с броячен цикъл:

```
a21=0; delta2=0.5*10^0;
for a2=1:10000
```

Следва изчисляване на коефициента и умножаване за всички дискретни координати по азимут за всяка дискретна координата по разстояние, реализирано с броячен цикъл:

```

a21=a21+delta2;
F2=exp(1j.*(a21.*((1:128).*Tp).^2));
for k = 1:K;
    Sdem_F2(:,k) = S(:,k) .*F2;
end

```

След умножението с фокусиращия коефициент следва възстановяване на изображението включващо умножаване с комплексно спрегнат излъчен сигнал, крос корелация – извършващи демодулация и компресия по разстояние и бързо преобразуване на фурие извърващо компресия по азимут:

```

for k=1:Nx
    if Barcercode(k)==1
        Sop(k)=exp(j*(omega*(k-1)*deltaT+pi));
    else
        Sop(k)=exp(j*(omega*(k-1)*deltaT));
    end
end
for p=1:N
    Skor(p,:)=xcorr(S(p,:),Sop);
end
fft12=abs(fft(Skor)); Sfoc2=fft12./max(max(fft12));

```

Процедурата завършва с изчисляване на оценъчната функция и нейното изменение:

```

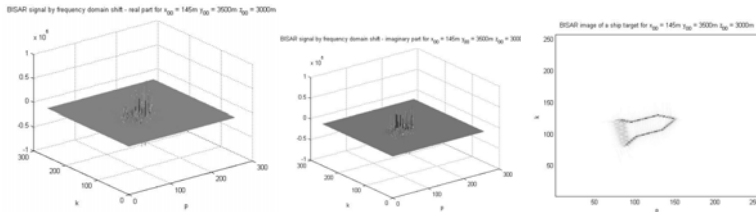
Entropy2(a2) = -sum(sum(Entropylog2));
if a2>1
    dif_entropy2(a2)=diff([Entropy2(a2-1);
else
    dif_entropy2(a2)=NaN;
end
end

```

4. Числен експеримент

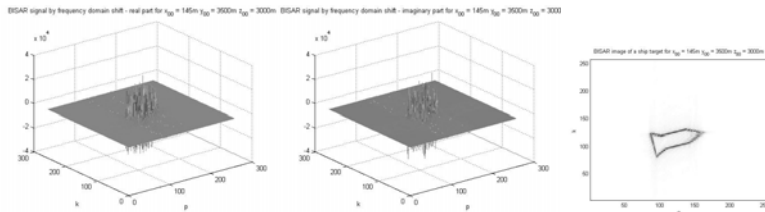
С цел доказателство на концепцията на BGISAR геометрични и кинематични характеристики, формиране на сигнала и възстановяване на изображението е проведен числен експеримент. Допуска се, че предавателната станция и целта, обект на наблюдение се движат в Декартовата координатна система *Oxyz*. Предавателят се описва с вектор-координати: $x^s = -20$ м; $y^s = -50$ м; $z^s = 2 \cdot 10^7$ м. и модул на вектор – линейно изместване $V^s = 2900$ м/с. Вектор-координатите на приемника са: $x^r = 250$ м; $y^r = 150$ м; $z^r = 30$ м. Целта, обект на наблюдение се описва със следните параметри: модул на вектора – линейно изместване $V^r = 1000$ м/с; $\alpha = \pi/2$; $\beta = \pi/2$; $\gamma = 0$. Вектор-координатите на мажовия център на обекта в момента $p = N/2$: $x_{00}(0) = 45$ м; $y_{00}(0) = (12.5)$ км; $z_{00}(0) = 3$ км. Параметри, формиращи BGISAR фазово модулирания с код на Баркер сигнал са: дължина на вълната $\lambda = 3 \cdot 10^{-2}$ м, период на повторение на импулса $T_p = 2 \cdot 10^{-3}$ с, продължителност на кодовата последователност на Баркер $T = 10^{-8}$ с, брой на отчетите по разстояние

$K = 256$, носеща честота $f = 10^{10}$ Хц., период на вземане на отчет от Баркер сигнала $\Delta T = T / K = 1.56 \cdot 10^{-8}$ с, брой излъчени импулси $N = 256$. Решетката, в която е разположен обектът е с размери $\Delta X = \Delta Y = \Delta Z = 1$ м. BGISAR сигналът, компресиран по разстояние и азимут BGISAR сигнал за $x_{00}(0) = 45$ м.; $y_{00}(0) = 12.5$ км.; $z_{00}(0) = 3$ км. е илюстриран на фигура 4 а и б Възстановеното разфокусирано изображение е илюстрирано на фиг.4 (с)

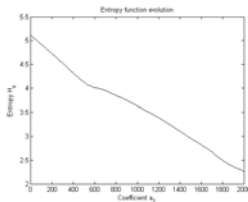

Фигура 4. BGISAR сигнал след азимутална компресия и спектрално отместване реална (а) и (б) имагенерна част и разфокусирано BGISAR изображение (с)

Във фигура 4 е описан модела на BGISAR сигнала и резултата от възстановителната процедура – фокусирано изображение. Извършена е апроксимация на фокусиращата функция чрез нейната квадратична компонента a_2 :

Фигура 5. Фокусиран и компресиран по азимут BGISAR сигнал: реална (а) и (б) имагенерна част и разфокусирано BGISAR изображение (с).

Фигура 6. Процедура по пресмятане на Ентропийна функция за коефициент a_2 .

Във фиг. 6 са изобразени резултатите получени от пресмятане на оценяваща изображението ентропийна функция за коефициент a_2 . всяка стойност на оценъчната функция се получава за конкретен коефициента a_2 изменящ се със стъпка $\Delta = 1$, като минимална стойност на ентропията $H_s = 2.31$ се получава за коефициент $a_2 = 2000$. Резултатът от действието на процедурата се наблюдава във фиг. 5 (с).

5. Заключение

В настоящата работа е представен алгоритъм и програма за моделиране на процеса на получаване на BGISAR сигнали, отразени от обект със сложна геометрична форма, представен като съвкупност от отразяващи точки. Радиолокационната система и обекта на наблюдение, дефиниран в координатна система $OXYZ$ се намират в обща координатна система. Изведени са основните описващи BGISAR геометрията кинематични векторни уравнения на инверсия апертурен синтез за визуализация на въздушна цел, аналитичният израз на сигнала, показващ BGISAR модел с код на Баркер модулация е дефиниран. Специфичен елемент от модела е индексът на разделилния елемент. Той описва дискретната координата по разстояние на точката, от която е получен първия отразен сигнал. Крайната продължителност на сигналите от отделните излъчватели се дефинира с правоъгълна функция, която определя присъствието на всеки един в сумарния отразен сигнал от обекта. Дадено е цялостно описание на ключови фрагменти от програмата, реализирана в среда на Matlab.

Възможност за облекчение на изследователския процес е използване на симулационни данни, което дава възможност за бързо и коректно получаване на резултати с практическо значение. Така се подлагат на проверка множество нови концепции без необходимостта от налична апаратура.

Благодарности

Тази разработка е подкрепена финансово от Проект No: BG 051 PO 001-3.3.04/13, "Подкрепа на творческото развитие на докторанти, пост-докторанти и млади учени в областта на компютърните науки", финансиран от ЕВРОПЕЙСКИ СОЦИАЛЕН ФОНД, Оперативна програма "Развитие на човешките ресурси" 2007-2013 и проект НАТО ESP. EAP. CLG. 983876.

Настоящата работа е разработена под ръководството на проф. А. Лазаров от Бургаския свободен университет

Литература:

1. A. Moccia, Rufino, G., D'Errico, M., Alberti, G., et. al. "BISSAT: A bistatic SAR for Earth observation", *Proc. of IEEE International Geoscience and Remote Sensing Symposium (IGARSS'02)*, Vol. 5, June 24-28, 2002, pp. 2628-2630.
2. Moccia, A., Salzillo, G., D'Errico, M., Rufino, G., Alberti, G., "Performace of bistatic synthetic aperture radar", *IEEE TRANSACTIONS ON AEROSPACE AND ELECTRONIC SYSTEMS VOL. 41, NO. 4 OCTOBER 2005*, pp. 1383 – 1395
3. Lazarov, A., Kostadinov, T., ISAR linear frequency modulated signals program implementation in matlab environment, Veliko Tarnovo, Bulgaria 25-27 may 2011
4. Lazarov, A., Kabakchiev, C., Gashinova, M., Kostadinov, T., Ultra wide band bistatic forward scattering inverse synthetic aperture radar imaging, International Radar Symposium, Leipzig, Germany 7-9 September 2011
5. Lazarov, A., Kabakchiev, C., Rohling, H., Kostadinov, T., Bistatic Generalized ISAR concept with GPS waveform, International Radar Symposium, Leipzig, Germany 7-9 September 2011
6. J. H. G. Ender, I. Walterscheid, and A. R. Brenner, "New aspects of bistatic SAR: Processing and experiments." *2004 Proceedings of International Geoscience and Remote Sensing Symposium (IGARSS)*, vol. 3, Anchorage, AK, Sept. 20—24, 2004, pp. 1758-1762.
7. D. D'Aria, A. M. Guarnieri, and F. Rocca, "Focusing bistatic synthetic aperture radar using dip move out", *IEEE Transactions on Geoscience and Remote Sensing*, 42, no. 7, 2004, pp. 1362-1376.

**ЦЕНТЪР
ПО ХУМАНИТАРНИ
НАУКИ**

**ТЕМАТА ЕТНОС В МЕДИЙНИЯ ЕЗИК НА ПРЕСАТА ПРЕДИ
И СЛЕД ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ
КЪМ ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ – ПСИХОЛИНГВИСТИЧНИ
И СОЦИОЛИНГВИСТИЧНИ АСПЕКТИ**

проф. дфн. Калина Лукова

**THE THEME ETHNOS IN THE MEDIA LANGUAGE OF THE
PRESS BEFORE AND AFTER THE ACQUISITION
OF BULGARIA TO THE EUROPEAN UNION –
PSYCHOLINGUISTIC AND SOCIOLINGUISTIC ASPECTS**

Prof. Kalina Lukova, PhD

Abstract: The research is attempting to juxtapose the coverage of the Ethnos theme in the press before and after the euro-membership of Bulgaria in the aspects of the psycholinguistics and sociolinguistics and on the grounds of the comparative analysis to reveal the contributions of the Burgas Free University team working on the project “Ethnopsycholinguistic and sociolinguistic aspects of the media language of the press before and after the acquisition of Bulgaria to the European Union”.

Key words: ethnos, media language, press, ethnical linguistic profile

Изследването е по проект „Етнопсихолингвистични и социолингвистични аспекти на медийния език на пресата след присъединяването на България към Европейския съюз», финансиран от фонд «Научни изследвания» към МОН. То се стреми да съпостави отразяването на темата Етнос в езика на пресата преди и след еврочленството на България в аспектите на етнопсихолингвистиката и социолингвистиката, и на базата на сравнителния анализ да открие приносите на екипа от БСУ. Темата Етнос логично мотивира своето присъствие, защото чрез проекта се изследват етнопсихолингвистичните особености на медийния език на пресата. Еврочленството на България предизвиква необходимостта от нов тип общуване между етносите у нас. Съвременна нагласа е нужна за изграждането на модерен многоетнически модел, който обединява българи, турци, роми, арменци, евреи, каракачани, гърци и други етнически групи, живеещи в България. Етносите са наследници на исторически, езикови и културни общности, които се изследват най-вече чрез актуалния и в пресата проблем за социалната интеграция. Тя изисква нови социални взаимодействия, отхвърляне на предразсъдъците за етнически различия, създаване на равни възможности за образование, трудова реализация, местоживееене, здравеопазване, участие в управлението.

Така етническата проблематика се превръща в социална. С членството на България в Европейския съюз етническите проблеми придобиват още по-голямо значение, защото страната ни трябва да се придържа към установените социални ценности и норми за толерантност и да преодолее съществуващата историческата обремененост.

Значимостта на етническата проблематика се обвързва с важната ролята на медиите в процеса на нейното отразяване. Езиковият профил на етническите публикации в пресата е конструиран от етнопсихолингвистични компоненти, които са поставени в широк социален контекст. Този подход, заложен и в темата на проекта, е възможен, защото етнопсихолингвистиката обединява феномените език, култура, общество. По-конкретно, темата Етнос позволява да се анализират елементите на лексикалната система на медийния език, които са съотносими с определени материални и културно-исторически комплекси: представите и формите на културата, обредите, ритуалите, тяхното съхраняване и транслиране.

Едно от най-сериозните изследвания в разглеждания период е проектът «Етническите малцинства в огледалото на националните и регионалните ежедневници» на агенция «Маркет Тест». То се провежда през 2002 г. с цел да проучи съдържанието на етническите публикации в 7 национални и в 7 регионални всекидневника. В неговия обхват влизат следните издания: националните всекидневници - «Труд», «24 часа», «Сега», «Монитор», «Дума», «Демокрация» и «Новинар»; регионалните всекидневници - «Народно дело» (Варна), «Марица» (Пловдив), «Утро» (Русе), «Видин» (Видин), «Струма» (Благоевград), «Нов живот» (Кърджали) и «Шуменска зоря» (Шумен).

Наблюдаваният период обхваща времето от 1 юли 2000 г. до 30 юни 2002 г. Задачите на изследването включват: установяване количеството етнически публикации, излезли в проучваните издания през този период; определяне на техния етнически, тематичен и жанров профил, и на изразеното отношение към малцинствата; открояване на съществуващите тенденции и нагласи в употребата на свързаните с етническите малцинства ключови думи. Така трябва да се достигне до основната цел: «да се определи степента на присъствие и образът на малцинствените етнически групи, така както това е отразено на страниците на националните и регионалните ежедневници в периода 1 юли 2000 г. – 30 юни 2001 г...как функционира българският етнически модел в печата по това време».

Резултатите от проучването се обобщават така: сред етническите публикации преобладават тези, отнасящи се за две малцинства – **турците** и **ромите**. Техният общ дял е съответно 79.7% в националните издания и 75.8% в регионалните. Този резултат съответства на демографската картина на българското население. Около 80% от публикациите за **българските турци** са с политическа тематика. Те са насочени предимно към представяне на дейността на ДПС и на неговите лидери. Крайно недостатъчно са публикациите, свързани със социалното положение в районите с преобладаващо турско и смесено население.

Българските роми са представени предимно като генериращи криминални и социални проблеми в 60% от «ромските» публикации. Така се потвърждават създадените негативни обществени нагласи спрямо ромите и техният отрицателен медийен образ. Категорично се налага етнонимът «ром», изразяващ по-позитивно отношение към представителите на това малцинство, за разлика от силно негативизирания етноним «циганин».

В пресата доминират криминалните истории, свързани с роми. Следват социалните проблеми, но представяни по начин, който създава отрицателна нагласа спрямо тях. В този аспект ромите най-често са «пасивни» обекти на подпомагане.

Според екипа на проекта, останалите около 25% от етническите публикации, регистрирани през този период в националните и регионалните издания, се разпределят главно между **евреи** и **арменци**. Другите етнически малцинства присъстват в

отделните издания много неравномерно, като това се отнася най-вече за регионалните издания. Все пак, **македонците, българо-мохамеданите и руснаците** като малцинства имат по-голямо медийно присъствие от **власите, каракачаните и гърците**.

Наблюденията на екипа водят до следните важни заключения: темата за етническите малцинства е периферна за българския национален периодичен печат в сравнение с останалите медийни теми; тя няма еднозначно присъствие и в българския регионален печат, като етническият профил на публикациите зависи от особеностите на съответния регион. Същевременно етническата тема присъства устойчиво в печата.

От националните издания информационните всекидневници "Труд" и "24 часа" са с най-неутрална и балансирана линия при представяне на етническата проблематика. Относително най-негативистична по отношение на малцинствата е информационната политика на в-к "Монитор". Политическите всекидневници като "Дума" и "Демокрация" следват политическите си пристрастия в представянето на етническата тема.

Различно е медийното представяне на основните малцинствени групи. **Ромите** най-често се негативизират като източник на социални и криминални проблеми, и като привилегирован обект за държавата и обществото. **Турците** се представят преимуществено в позитивен план, като много по-добре интегрирани, предимно в политически контекст – чрез политическите им организации. [1]

След този проект от 2002 г. продължава сериозната екипна работа върху медийната етническа тема. Ще отбележим съвместното изследване на Центъра за независима журналистика / Георги Лозанов, Снежана Попова, Весела Табакова и др./ и Ромския медиен център от 2005 г. Проучването на журналистическите материали в четири национални всекидневници обхваща периода 15 юни-15 септември 2005 г. и е допълнено с интервюта с експерти и ромски представители. Целта е да се види дали началото на "Десетилетието на ромското включване" е променило държавната политика по отношение на етноса и как медиите интерпретират темата. Изследваният период съпада с парламентарните избори, кризата с наводненията, събарянето на незаконните ромски гета и конфликта в столичния квартал "Захарна фабрика", когато е убит проф. Калянов. В посочения период изследователите регистрират 375 текста, като 53% от тях са коментари, анализи и интервюта, а останалите 47% са информации. Темата за ромите присъства главно в сферата на политиката (29%), престъпността (14%) и етническите взаимоотношения (13%). В 35% от интерпретативните материали отношението към ромите е отрицателно, а в 32% е неутрално, което показва сравнително умерена журналистическа позиция. Интерпретациите по темата представят конфликтите малцинство-мнозинство и малцинство-институции. «В повечето от текстовете се възпроизвеждат предразсъдъци и се насажда омекотен расизъм», коментира доц. Весела Табакова от ЦНЖ. В същото време медиите много точно разпознават антидемократичния характер на "Атака" и осъждат ксенофобските идеи, разпространявани от формацията, твърдят експертите. Въпреки това в повечето случаи действията на етноса и неговия начин на живот се описват с клишета като "джебчи", "банди", "апаши", "вандали", "тумби", "биячи", "рецидивисти", "измамници", "мързелници", "мургави", а циганин е синоним на "алиби" и "привилегия". Този екип изследва конструирането на медийния етнически език. [2]

През 2005 г. Евгени Дайнов представя сборника «Техните гласове» по проект на Център за социални практики. Той пише, че обемът на отразяване на малцинствата в печатните медии заема по-малко от два процента от общия им обем. Наложително е медийното говорене да включва цялото разнообразие на групови, културни и общностни идентичности. Дайнов откроява още един важен проблем на медийната етническа рецепция: липса на автентични гласове на етносите при представянето на собствените им образи. [3].

След приемането на България в Европейския съюз през 2007 г. и призивите за евроинтеграция на малцинствата, най-вече на ромите, нараства екипният изследователски интерес към етническата проблематика в печата. Ще открия изследването “Обществени нагласи към равнопоставеността и дискриминацията. Роля на медиите за тяхното формиране” на Института по социология. То се осъществява в два модула: проучване на общественото мнение в областните градове, 1000 респондента и контент анализ на три печатни медии – национален всекидневник (“Труд”), партиен всекидневник (“Атака”) и регионален всекидневник (“Нов живот”, Кърджали) за периодите януари-юни, август 2007 г. Идеята е да се съпоставят обществените нагласи и влиянието им върху политиката на медиите. Екипът откроява образа на т.н. уязвими етнически групи в медиите. Обект на стигматизация и негативно отношение на журналистите в печата са най-често ромите, а след това турците в сравнение с другите етнически общности. Отбелязва се журналистическият тон на вестник „Атака”, заради силната му словесна агресия. Той не се придържа към етични стандарти, защото не е подписал Етичния кодекс на българските медии, и съответно не подлежи на санкциониране от саморегулативната етична комисия по печата.

Важен извод на екипа е, че вестникът пренебрегва „политическата коректност” и употребява «език на омразата», който разпалва етническа ненавист. В «Атака» преобладават кратките съобщителни форми (65% информации и 81% кратки материали), в които доминират директни обидни квалификации, стигматизиращи определения и уронващи честта думи (51 %). Стигматизацията е в заглавието, в текста, в илюстрациите и в негативното авторско отношение. Тя се проявява и чрез авторовата ирония и иносказания, които се определят като индиректно негативно отношение (17%). И това изследване доказва наблюденията на предходните екипи, че съдържанието на публикациите за ромите обикновено е в криминален контекст. Единични са случаите, при които се наблюдава позитивно авторско отношение към проблемите на ромите. Дори когато пишат за ромската интеграция, печатните медии включват предпочитаните си проблеми. Пример за подобна практика е медийното отразяване на «Декадата на ромското включване» и на мерките за интеграция. Важно е наблюдението, че липсва индивидуално представяне на ромите – те често се вписват в съвкупен, общностен образ на мизерия и безперспективност. По този начин медиите не допринасят достатъчно за изграждането на позитивен публичен образ на ромите, представянето им е най-често криминогенно, а на ромските жени и деца – като жертви. [4]

Интересна гледна точка към разглеждания проблем е реакцията на световните медии за етническите размирици в България, свързани със събитията в Катунца. Вестник „Ню Йорк таймс” в броя си от 28. IX. 2011 г. помества статията „**Анти-ромските протести се разпространяват из България**”: „Анти-циганските протести, които започнаха през уикенда, продължиха да се разпространяват в България във вторник вечерта в отговор на убийството на мъж от минибус, чийто шофьор е свързан с човек, сочен за ромски криминален бос. Медиите определят протестите

като „погроми”. Протестиращите крещяха расистки лозунги като „Циганите на сапун” и „Турците под ножа”. Андрей Райчев, политически анализатор в Gallup International в София, заяви, че страстите произтичат от трите качества, приписани на г-н Рашков: престъпността, изключителното богатство и ромския му произход. Той каза, че „тук има три вида омраза.” „Не мога да си спомня такъв случай на масова агресия срещу ромите”, каза още той.”

Вестник „Телеграф” също помества информация за събитията под заглавие **„120 арестувани по време на сблъсъци в България заради ромите”**: „Повече от 120 души са били арестувани по време на едно от най-свирепите избухвания на граждански вълнения в България от много години насам, след като тийнейджър беше прегазен в южно село. /25.IX. 2011 г./

Вестник „Тайм” от 28.IX. 2011 г. публикува стряскащото заглавие **„Циганите на лепило!” – Анти-ромски протести заливат България**: „Полицията арестува шофьора на микробуса, но бунтовете се разпростират, защото инцидентът е свързан с два въпроса в основата на българското недоволство: организираната престъпност и статута на ромското малцинство в страната (и в този случай, на потенциалните връзки между двете). Европейският съюз многократно осъди България за това, че не се преследват водещите босове на организираната престъпност и държавните служители, които могат да бъдат свързани с тях.

Дълбоко вкорененото негодувание срещу ромите е основна причина за мащаба на протестите. Протестиращите крещяха лозунги като „Циганите на лепило!”... Както и при размириците в Лондон този август, демонстрантите и опортюнистичните хулигани ползваха Facebook, за да организират срещите си. „Циганите имат прекалено много права и никакви отговорности”, казва пред британския вестник Independent Ангел Катусhev, 22-годишен студент, по време на митинг в София. „Ние плащаме за тях и искаме те да играят активна роля в социалния живот, плащането на данъци, да следват закона и да живеят по цивилизован начин.”

Чуждестранните медии поставят етническата тема в социален контекст и неслучайно сравняват събитията с размириците в Лондон. Другият акцент в техните информации е върху агресията – в поведението и в езика на протестиращите. В този смисъл ще открием две по-конкретни авторски изследвания по темата Етнос.

В статията „Някои аспекти от образа на ромите в българската преса” [5] Мария Проjkова конструира медийния образ на ромите въз основа на публикации в печата от 2002 г. чрез следните елементи: посочване на ромската етническа принадлежност (етнонимите роми, цигани); криминогенни характеристики: крадци, браконiere, убийци, измамници, изнасилвачи, проституиращи, просяци, заразни, неграмотни, ромска мафия, опасни и асоциални, демографска заплаха; пренебрежително и подигравателно отношение към тях. Авторката прави интересно сравнение с Холандия и посочва идентично отношение на холандците към собствените им етнически малцинства. Важен момент в изследването е конкретизирането на някои езиковите средства при създаването на медийния образ: постоянния етнически епитет *мургав* и неговите производни; екзотични заглавия като *Шоколадовата Есмералда*, *гъвкава и палава циганка*, *Мургавата Жулиета*; обидни названия като *мангал*; експресивни глаголи като *беснея*, *гоня*, *крещя*, *мамя*, *премятам*, *плъзвам* и др.; фразеологизми като *„лъже като дърта циганка”* и често използваната разговорна лексема *цигания*. Наблюденията на М. Проjkова подкрепят думите на Е. Дайнов, че има малко текстове в пресата, в които ромите говорят за себе си: *„Ние, циганите, сме единственият народ, който никога не е използвал оръжие и насилие,*

за да завладее държава или да воюва за правата си. Нашето оръжие е музиката... Гордея се с произхода си и никога не съм го крил" („Пако Суарес: Циганската музика е самата страст" – 24 ч., 9.10.02)

Специално внимание във връзка с изследваната тема заслужава актуалното проучване на Елка Добрева «Масмедийно демонизиране: Основни обекти и техники в българския печат» [6] Според авторката «безспорно сред етническите малцинства в България най-силно демонизирани в медиите са ромите», но подобно отношение има и в гръцката, и в британската преса. Е. Добрева представя множество рубрики на ромското демонизиране в печата, изведени най-вече чрез медийните заглавия и подзаглавия. Темите на тези рубрики, свързани с ромите, са: *демографска заплаха за българите* – ранни женитби, ранни раждания, свръхвисока раждаемост; *отглеждане и възпитание на децата* – изоставяне, захвърляне, насилие, продажба, експлоатация; *престъпност* – ромите купуват и продават гласове по изборите, крадат, браконьерстват, вандалстват, упражняват насилие, убиват, участват в телефонни измами.

Е. Добрева анализира подробно езиковите средства, чрез които се разгръщат посочените теми. По отношение на заглавията тя откроява наративно-коментарни заглавни комплекси («*Погнаха роми заради непълнолетни булки*» – Монитор, 17.04.09); заглавия съобщения («*Бебе на роми почина след побой*» - 24 ч., 26.01.10); тревожни заглавия с национален адрес («*Роми ликвидират село*» – «Дневен труд», 2.07.10.); заглавия, свързани с т.н. медиен инфотейнмънт («*Здравко оправдан за секс с френско магаре, пазил го*» – 24 ч., 29.07.10); заглавия метафори («*Роми превръщат улици в бойно поле*» – Монитор, 22.08.07.)

Както във връзка със заглавията, така и по отношение на текста се посочват следните лексикални и стилистични особености: цветиста лексика (*коптори, бордей, боклук, помияри, мръсен циганин и др.*); квалификации (*тумба, банда, тайфа, глутница и др.*); глаголи с грубо значение (*геният, свиват, грабят, отмъкват, влачат, тарашат и т.н.*); съществителни имена с подобно значение (*джебчици, обирджии, апаши, бандити и т.н.*) идиоми (*циганска престъпност, цигански терор*); стигми (*насилници*); сравнения *с хуни и вандали*; метафори (*паразит, вендета, война.*)

Е. Добрева е след малкото изследователи на медийното отразяване на етническите турци. Нейният важен извод е, че само вестник «Атака» демонизира турското малцинство. Използват се същите модели, които конструират и медийния образ на ромите. Прибавя се лексика, свързана с турското робство («*Турски бардак засенчва костницата на загиналите четници в Разград*» – «Атака, 24.02.0.), а също и при етнорелигиозна и етнополитическа заплаха («*Турци плашат сирак с нож в гърлото, че ще го обрежат*» - «Атака», 16.03.09.)

След като представихме подробно отразяването на темата Етнос в българския печат, ще коментираме приносите на научноизследователския екип от БСУ, работещ по проекта „Етнопсихолингвистични и социолингвистични аспекти на медийния език на пресата в България след присъединяването към ЕС”.

В посочените изследвания вестникарското заглавие е важен маркер за наблюдение на медийната етническа тема. В този аспект ще открием приносното значение на два изследователски текста на Галя Христовова от екипа на проекта. В статията «Какво казват и какво не заглавията във вестниците – някои наблюдения върху «24 часа», «168 часа», «Труд» и «Дума» (2007 – 2009 г.) авторката прави прецизна класификация и типология на заглавията. В нея се обособява **заглавие – резюме на**

събитието, което често анонсира етническа проблематика. Изведена е следната характеристика на типа заглавие: «Синтезирано разказва за какво става дума в материала - *Рим се плаши от нашествие на роми (24 часа, 04.01.2007)*; Често тези заглавия предопределят ще се прочете ли материалът или не. Те са модел, умален вид на публикацията».[7]

Наблюденията продължават и във втората статия «Съществителните собствени имена в заглавията на вестниците (2007 - 2010 г.)». Анализирани са 13 вестника в посочения период: „Труд“, „24 часа“, „Дневник“, „Експрес“, „Монитор“, „Новинар“, „Сега“, „Стандарт“, „Телеграф“, „168 часа“, „Капитал“, „Уикенд“. В подробното изследване ще посочим някои детайли, представящи интересуващата ни тема: ” В заглавията на вестниците се срещат всички подвидове съществителни собствени имена – **континенти** – *Циганите нализват Европа. Броят им – колкото населението на държава в ЕС.(Телеграф, 5.01.2007)*; **села** – *Циганка от Лиси връх продава орган за \$1500, купува си телевизор. (24 часа, 10.01.2007)*; съществителни собствени имена от различни подгрупи – *Ром отвлече кръста за Йордановден в Пещера (24 часа, 07.01. 2008)*; „цветни“ части на речта, редом със съществителни собствени имена на известни държавни и политически личности – *Турци хакнаха сайта на Кабил (Експрес, 02.09.2007.)*; употреба на съществителни собствени в комбинация с чужди думи, най-често турски – *Ашколсун, Станишев, машалла! (168 часа, 18.07.2008)* [8]

В текстовете на Г. Христовата се проучват неизследвани до този момент езикови конструкции в медийната етническа тема. Приносно значение имат и редица статии на Веселина Ватева, също от екипа на БСУ. В тях се изследват доминиращи стилистически средства за изграждане на медийния език на пресата по темата Етнос.

В статията «Метафората в публицистичните текстове от пресата (2007-2008 г.)» се анализират особеностите на метафорите в публикации на 12 вестника през посочения период. В аспекта на интересуващия ни проблем ще цитираме някои изводи на авторката: «Метафоричното понятие *спорът е война*, като тук ще прибавим и несъгласията по етнически причини, се открива в следните изрази: *Така барутът на етническия взрив стана сух, ама много сух (Стандарт, 24.08.07)*; онтологически метафори, при които събитията, действията, идеите се представят като предмети или вещества:*Отношението към ромите ще бъде лакмусов тест за ЕС (Сега, 8.01.07)* (етнически отношения – лакмусов тест); *Надуващият се отдавна и престъпно игнориран балон на етническото напрежение избухна с пълна сила (Капитал, 18.08.07)* (етническо напрежение – балон); метафорични тропи като хипербола, които са особено въздействащи върху емоциите и размислите на читателя: *И всичко това само защото на няколко десетки хиляди свикнали да си живеят на гърба ни роми перспективата да се трудят им се вижда равна на доживотна каторга при строг тъмничен режим (Монитор, 12.01.08).* [9]

В друга своя статия – „Разговорните лексеми в текстове от периодичния печат (2007-2009 г.) – В. Ватева анализира публицистични текстове в 12 вестника в посочения период (**24 ч., 168 ч., Труд, Стандарт, Монитор, Сега, Новинар, Експрес, Дума, Капитал, Телеграф, Дневник**) в аспекта на разговорната лексика, включително турската. Нейните изследвания проявяват друга гледна точка към медийната етническа проблематика – косвеното ѝ присъствие чрез употребата на турцизми в медийния език на пресата, макар че не се пише по етнически теми. Направени са следните характеристики от гледна точка на семантиката и функционал-

ността: «Преобладават лексемите от турски език, които или в собствената си семантика съдържат отрицателни семи, отбелязани в речника с бележка **неодобрително**, **пренебрежително**, или от контекста се експлицира негативната авторова оценка (*Главният прокурор като нищо може да се сети да поразрови стари ваши сделки и да лаверки* (168 ч., 22.06.07.) (Тук експресивността се засилва и на морфологично равнище чрез българския умалителен суфикс [-к]); *Министърът първо отказа да извади от борда д-р Таков, но под заплахата от ефективна стачка **кандиса** да го махне* (168 ч., 28.07.07); *Бабаите започнали да им подвикват и да се заяждат с тях* (24 ч., 26.06.07); *За разваляне на **достлука** между двете партии се заговори още в нощта на балотажа* (*Труд*, 11.08.07); *У нас по традиция всичко се прави на **юруи*** (*Стандарт*, 11.01.07); *Разклатеният авторитет на синдикатите идва **дюишеи** на кабинета* (*Стандарт*, 10.09.07); *И за дружеството – че ще си прибере **вересиите*** (*Дума*, 29.06.07)...».

Според авторката разговорните думи от турски език внасят експресивността на разговорната реч, носят отрицателна конотация и ефектът се получава при съчетаването им с останалите неутрални лексеми в текста. Но от друга страна, те твърде много снижават изискаността на публицистичния стил. Освен това голяма част от тях са остарели, не са в активния речник (*достлук*, *дюишеи*, *уйдурма*, *сайбия*) и е много вероятно да са неразбираеми за по-младите читатели. Откриват се по-често в анализи и коментари и са изразители на емоционална авторова оценка. [10]

Лексиката на вестникарския език, представящ етническата тема, се изследва и от Диана Попова, също от екипа на проекта на БСУ. В статията „(Не) нужните чужди думи в българската преса” тя коментира недостатъчно проучения проблем за чуждите. Според Д. Попова «употребата на новообразувани думи с първа съставка евро (еврочалга, еврором) и думата ром и нейните производни е необходима и неизбежна.

Думата **ром** и нейни производни се употребяват много често в пресата през този период. След **евро** думата ром е най-често срещаната чужда дума в разглежданите извадки от вестниците през 2007 година. Тя идва от френски (фр. rom) и е названието за циганин, прието от представителите на този етнос на първия им конгрес през 1971г. Тази е политически правилната дума в страна членка на ЕС и прекалено честата ѝ употреба е показателна за няколко неща. От една страна, проблемите, свързани с ромите и мерките, и програмите за разрешаването им, заемат сериозно място в социалната действителност на България през този период. Пресата редовно ги отразява и дори понякога ги преекспонира. От друга страна, контрастът между действията и поведението на ромите, и претенциите им за облаги като граждани на европейска страна често пъти предизвиква негодуванието или иронията на журналистите, която те изразяват и чрез честата опозиция на думата ром и нейните производни и символите и институциите на ЕС. Например: „Голериането на ромите е нож с две остриета.“ (168/6/15/2007); „Цигани се женят наметнати с еврознаме. Сини флагове се развяват и на колите на сватбарите ... Тази новост в ритуала прави днешната им венчавка първата евроромска сватба. Само да не вземат да качат банкноти по флага, опасяват се запознати с балканските обичаи. Сините флагове на Брюксел красят и колите на сватбарите. Еврокортетът ще обиколи тържествено градчето.“ (24ч/1/5/2007); „Община Пловдив ще подготви мащабен проект за новото евролище на ромската махала.”

(Стандарт, 5/9/2007) [11]

Представеното сравнително проучване доказва нарастващия медиен интерес към темата Етнос, особено след еврочленството на България. Този факт се свързва с политиката на Европейския съюз към малцинствата. В тази връзка проектът на БСУ „Етнопсихолингвистични и социолингвистични аспекти на медийния език на пресата в България след присъединяването към ЕС“ е актуален и приносен в изследването на езика на пресата при отразяването на етническата проблематика.

Литература:

1. Марков, Т. http://rc.cega.bg/files/Media/Etmicheskite_malcinstva_v_ejednevnците.pdf;
2. <http://www.segabg.com/online/new/articlenew.asp?issueid=2218&sectionid=24&id=0002302>
3. Дайнов, Е. http://www.nbu.bg/PUBLIC/IMAGES/File/departamenti/centyr_soc_praktiki/06.pdf;
4. nauka.bg/forum/index.php?app=core&module=attach...id;
5. Пройкиова, М. Някои аспекти от образа на ромите в българската преса. – В: Властта на медиите. Ш., 2003, 136-156;
6. Добрева, Е. Масмедийно демонизиране: основни обекти и техники в българския печат. – В: Изследване на медиите. Ш., 2011, 196-228;
7. Христозова, Г. Какво казват и какво не заглавията във вестниците – някои наблюдения върху „24 часа“, „168 часа“, „Труд“ и „Дума“ (2007-2009 г.) – В: Годишник на БСУ, 2010, т. XXIII, с. 134;
8. Христозова, Г. Съществителните собствени имена в заглавията на вестниците (2007-2010 г.) – В: Сборник на БСУ „Взаимодействието теория-практика: ключови проблеми и решения“, Б., 2011, т. IV, с. 22, 25;
9. Ватева, В. Метафората в публицистичните текстове от пресата (2007-2008 г.) – В: Сборник на БСУ „Взаимодействието теория-практика: ключови проблеми и решения“, Б., 2011, т. IV, 36-40;
10. Ватева, В. Разговорните лексеми в текстове от периодичния печат (2007-2009 г.) Представен като доклад на конференция „Паисиеви четения“ на ПУ, 2011 г.;
11. Попова, Д. (Не)нужните чужди думи в българската преса. – В: Сборник на БСУ „Взаимодействието теория-практика: ключови проблеми и решения“, Б., 2011, т. IV, 52- 53.

**ФРАЗЕОЛОГИЗМИТЕ В ТЕКСТОВЕ
ОТ ПРЕСАТА (2007-2009 г.)**

доц. д-р Веселина Ватева,
Бургаски свободен университет

**PHRASEOLOGISMS IN TEXTS FROM THE PRESS
(2007 - 2009)**

Veselina Vateva
Burgas Free University

Abstract: Phraseologisms in texts from the press during the period 2007 – 2009 have been analyzed in the article. Their stylistic peculiarities are analyzed and classified as general, colloquial and bookish style. Attention has been paid also to phraseologisms' form – whether they have been used without any change or have been changed by mentioning different variants – lexical, paradigmatic, syntactical.

Key words: press, phraseologism, stylistic peculiarities, variants.

Статията е част от изследване по проект “Етнопсихолингвистични и социолингвистични аспекти на езика на пресата след присъединяването на България към Европейския съюз”, финансиран от МОН.

Значителни промени в езика на вестниците настъпват още в периода след 1989 г. Те се отнасят до неговото разкрепостяване от наложените дотогава официални стандарти и езикови стереотипи и доближаването му до характеристиките на разговорната реч. На лексикално равнище този процес е свързан със засилена употреба на разговорни лексеми и фразеологизми, повечето от които също се отнасят до разговорния стил.

Като обръща внимание на тенденцията към колоквиализация на съвременния ни печат, Р. Ницолова отбелязва, че положителен резултат от тази тенденция е “обогатяването на речника и фразеологията на печата с изразни средства от народно-разговорната реч, които са силно експресивни” [4].

Във връзка с най-важните черти на публицистичния стил, експресията и стандарта, Ант. Замбова посочва, че “на лингвистично равнище конкретните езикови единици, в които непосредствено се реализира съчетанието на тези две свойства (експресия и стандарт), са фразеологизмите и неслучайно те са толкова типични за журналистическия дискурс, като напоследък употребата им в нашата популярна преса видимо се разширява и разнообразява” [3].

В теоретичния увод към Фразеологичен речник на българския език К. Ничева, С. Спасова-Михайлова и Кр. Чолакова характеризират фразеологичната единица като самостоятелна езикова единица със свои специфични признаци: сложна, разделно оформена структура, образувана от две или повече лексеми; единно, цялостно значение, възникнало от семантичното преобразуване на съставящите го елементи, чието значение повече или по-малко се е десемантизирано; емоционално-експресивна оцветеност [5].

Т. Бояджиев анализира по подобен начин значението на фразеологизмите – “Фразеологичното значение не произтича пряко от предметно-логическите връзки на думите в словосъчетанието. То е цялостно и своеобразно тяхно преосмисляне по преносен път, съчетано с експресивност. Фразеологизмите не се създават, за да назоват пряко нещата, а за непосредствената им оценка – да изразят чувствата на говорещия и стремежа му към образна мисъл [1].

Това са определящите признаци на фразеологичното значение и според В. Вътв – “Ако лексемата е езиков знак от номинативен тип, т.е. знак, който пряко замества и представя предмета, то фраземата е езиков знак, получен чрез трансформация и комбиниране на лексемите не за да се постигне номинация, а да се изрази оценъчно, експресивно-образно, емоционално, модално или др. тип отношение към определяната реалия [2].

Т. Бояджиев класифицира фразеологизмите според степента на семантичната мотивираност на цялото в зависимост от значенията на отделните компоненти на следните видове: 1) фразеологично срастване (идиом) – лексикално и семантично неделимо и неразложимо словосъчетание с обобщено цялостно значение, което не се определя от значението на съставящите го думи (*ни в клин, ни в ръкав*); 2) фразеологично единство – общото му значение може частично да бъде мотивирано от преносната семантика на отделните елементи (*хвърлям ръкавицата*); 3) фразеологично съчетание – общото значение е мотивирано от семантиката на съставящите го компоненти (*търпя критика, обръщам внимание*) [1].

За нас представлява интерес употребата в публицистичните текстове на фразеологичните сраствания (идиомите) и фразеологичните единства, тъй като те са носители на образност и експресивност, изразяват по-емоционално авторовата оценка, а някои от тях са авторски преосмислени и преработени и могат да се приемат за оказионализми в известен смисъл. Повечето от фразеологичните съчетания са се превърнали в клишета и не са признак на добър стил.

В зависимост от сферата на употреба и принадлежността им към определен стил Т. Бояджиев разделя фразеологизмите на общоупотребими (общостилови), разговорни, жаргонни, книжни, народно-поетични [1]. В нашия анализ ще обърнем внимание и на тези техни характеристики. Ще разгледаме също така и особеностите на формата им – дали функционират с промяна, или без промяна.

Материалът за изследването е ексцерпиран от 12 вестника за периода 2007 – 2009 г.

Най-рядко се срещат общостиловите фразеологизми, които са в най-слаба степен носители на експресивност (*Толериането на ромите е нож с две остриета (168 ч., 15.06.07); Политиката и футболът винаги вървят ръка за ръка в България (Стандарт, 29.08.07); Само че предизборните трикове за пренасочване на дебата от дефицитите на управлението към дефицитите на националната памет са нещо като след дъжд качулка (Монитор, 15.05.07); Самият Маргарит Ганев цяло лято седеше на два стола (Капитал, 6.10.07); Защото на нашите пътни полицаи и без това им е слаб ангелът (Монитор, 17.03.08); Ще рече, да се продължи кредитирането, но не непременно сваляне на лихвите. С други думи – и вълкът да е сит, и агнето да е цяло(Дума, 7.05.09); Бонусите на мениджърите са трън в очите на избирателите (Капитал, 3.10.09).*

Най-характерни за разглежданите текстове са разговорните фразеологизми, които внушават засилена експресивност и обикновено изразяват отрицателна емоционална оценка (*Причината е, че има както на високо ниво натиск, така и в*

структурите по места да се бие щутът на Доган (168 ч., 2.03.07); В момента българското кино е стигнало до кривата круша и там е зацикло (Труд, 8.09.07); Един от претендентите обаче никакъв съд не бръсне за слива (Дума, 15.01.07); Така нешкура ще опере горката Масларова (Дума, 29.01.07); Най-упорита в тишината си е засуканата Теодора Дренска от НДСВ. Тя мълчи кат пукъл втори мандат (Монитор, 4.07.07); Ей, взел им е акъла на съперниците си Б. Борисов (Експрес, 22.09.07); Няма да крием, че този подход бе по-добър за информиране на зрителите и дава повече яснота кой къде го стяга чепикът (Кеи, 5.01.07); Както винаги властта ни изкара ни лук яла, ни лук мирисала (Монитор, 12.07.08); Тук е мястото да се отбележи, че Европа няма защо да се прави на опципана госпожица за “Южен поток” (Дневник, 22.01.08); Вот на недоверие замисля опозицията заради снеговете, в които правителството се омота като пате в кълчица (Труд, 9.01.08); ЕС ще ни гони до дупка за забавянето (24 ч., 12.02.08); В самата БСП нещата са на кантар – червените депутати са си за чиста пропорционална система, но не искат да скършат хатъра на президента (24 ч., 4.02.09).

Съвременните публицистични текстове вече не избилстват с книжна фразеология, която придава официалност на стила, а за него днес е характерен процесът на колоквализация, т.е. разговорност на всички равнища (Ще се опитат да играт ва банк на царя... Дотогава ще наблюдаваме как царистите пият до дъно горчивата си чаша (Труд, 3.11.07); Вероятно в щаба на Бриго, както подобава на опитна разведка, дълго са търсили ахилесовата пета на основния си противник (Стандарт, 10.10.07); Ябълката на раздора се оказа въпросът за арменския геноцид (Дума, 3.05.07); Амбициозното разчистване на авгиевите обори в МВР би следвало да е съпроводено с паралелни мерки по задържане и стимулиране на лоялните и работещите кадри (Дума, 29.07.08).

Ще обърнем внимание и върху структурата на фразеологизмите в публицистичните текстове. Те може да са употребени без промяна, т.е. каквато е речниковата им форма, или с промяна, така че да се получат техни варианти. Т. Бояджиев посочва, че вариантите на фразеологизмите могат да бъдат лексикални – чрез замяна на една дума с друга; парадигматични – чрез граматически изменения на компонентите; синтактични – чрез промени в словоредата или съкращаване [1].

Хр. Станева отбелязва, че в публицистичния стил “фразеологичната единица твърде често е поставена в такъв стилистичен контекст, в който тя се преобразува, става неологизъм, преосмисля се семантично чрез промяна на структурната й организация, чрез включване на нови думи, съкращаване, контаминация, преосмисляне, промяна на словоредата и др.” [6].

А. Ценкова отделя два типа функциониране на фразеологичната единица: “1) без изменение на тяхната семантика и структура (узуална употреба), 2) с изменение на семантиката и структурата им (оказионална употреба)”. Авторката класифицира прийомоте за трансформация на фразеологичните единици на две групи: “1) структурно-семантически прийоми, когато се нарушава формата на фразеологизма и това засяга и неговото съдържание, 2) семантически прийоми, когато компонентният състав остава непроменен” [7].

Ако се позовем върху терминологията на А. Ценкова, можем да посочим, че в съвременните публицистични текстове по-рядко фразеологизмите са в узуална употреба, без промяна, авторът ги вмъква в изказването си с тяхната речникова форма (Номерът ми засега удря на камък (168 ч., 4.05.07); Като гръм от ясно

небе обаче дойдоха думите му, че няма да обяснява подробности около оставката си пред медиите (Дума, 21.06.07); Сега и законите се оказаха трън в очите на кмета (Монитор, 11.07.08); Просто на италианците, пък и изобило на европейците, явно чак сега им е дошло до главата да се почувстват губеци, затова са като в небрано лозе (Монитор, 9.01.08); Да, кабинетът не бива да се изниже ни лук ял, ни лук мирисал (Труд, 9.01.08); За разлика от ГЕРБ например, които са се оплели като пате в кълчища (24 ч., 8.08.08); Скопие остана с пръст в уста (Новинар, 21.10.09).

В анализирания текстове по-често се срещат варианти на фразеологизмите, в които авторът прави лексикални или граматически промени:

- **Лексикални варианти** – една дума от фразеологизма е заменена със синоним или с друга дума от същата лексико-семантична категория (*Евросъюзът е майка за неколцина и мащеха – за повечето българи* вм. *Майка за едни, мащеха за други* (168 ч., 5.01.07); *Ясно е кой ще опере пейкира* вм. *Друг ще опере пейкира* (168 ч., 11.05.07); *Ум къща не храни* вм. *Музикант къща не храни* (Дума, 14.05.07); *Либия не е лъжица за нашата уста* вм. *Не е лъжица за всяка уста* (Новинар, 25.07.07); *Сговорна дружина – цена повдига* вм. *Сговорна дружина – планина повдига* (Капитал, 5.01.08); *Много бели листчета за черни дни се кътат от ченгетата* вм. *Бели пари за черни дни* (Труд, 27.09.08); *Жълтата сврака НДСВ – с двата крака* вм. *Хитрата сврака – с двата крака* (Сега, 28.02.09); *След сняг качулка* вм. *След дъжд качулка* (Капитал, 17.01.09).

- **Парадигматични варианти** – постигнати са чрез граматически изменения на някои компоненти (*Няма съвременен български политик, който да е изпил до дъно толкова горчиви чаши* вм. *Изпивам до дъно горчивата чаша* (промяна по число) (Труд, 9.01.07); *А защо си мисля, че все пак донякъде става дума за бури в чаша вода* вм. *Буря в чаша вода* (промяна по число) (Стандарт, 13.02.07); *Фактът, че опозицията изблъва змии и гуцери по въпроса с чалга концертите също е показателен* вм. *Блъвам змии и гуцери* (промяна по вид и време) (Дума, 21.04.07); *От цялата дандания Масларови излязоха ни лук яли, ни лук мирисали* вм. *Ни лук ял, ни лук мирисал* (промяна по число) (Монитор, 22.09.09).

- **Синтактични варианти** – получени са чрез промени в словоредата или чрез съкращаване. Както и парадигматичните варианти, те се срещат по-рядко (*Случваше се в досегашната практика понякога да се вадят очи, вместо да се изпишат везжди* (чрез разместване – *Вместо да изпише везжди, вадят очи* (Дума, 17.08.07); *Изписаха му везжди, като го преизбраха за президент. И сега му сърбат попарата* (чрез съкращаване – *Вместо да изпише везжди, вадят очи; Сърбат попарата, която са надробили сами*) (168 ч., 11.05.07).

Много по-оригинални, по-впечатляващи, по-експресивни и емоционални са индивидуалните фразеологизми, при които речниковият фразеологизъм е претърпял значителна авторска преработка. Т. Бояджиев разглежда следните промени – замяна на една дума с друга, допълване с дума, компонентите на фразеологизма са разложени и са разположени на различни места в изречението, обединени са части от два фразеологизма или са направени други трансформации [1].

Според терминологията на А. Ценкова това са фразеологизми с околна употреба.

Откритите от нас случаи в текстовете ще разделим на три групи. В първата са фразеологизмите, при които една дума се заменя с друга или частите му са разложени и са на различни места в изречението (*Разбира се, нищо такова не се случва и*

както е казал народът, *керванът си върви, електоратът си лае* вм. *Керванът си върви, кучетата си лаят* (Кеш, 2.03.07); *А през това време политиците ще разчитат числата като дяволът евангелието* вм. *Както дяволът чете евангелието* (Кеш, 20.07.07); *Софийска вода – капка по капка – вир в цената* вм. *Капка по капка – вир става* (Дума, 5.03.08); *Там попарата на драматичния отлив от българи ще я сърбат онези безумни и лакоми до бяс инвеститори, които не оставиха място нито за гледка, нито за отдих* вм. *Попарата ще сърба този, който я е дробил* (Монитор, 19.08.08); *Жълтите хем ги сърби приятно от екстрите на властта, в която са заедно с БСП и ДПС, хем ги боли, че трупат негативи от критичните доклади и санкции на ЕС* вм. *Хем сърби, хем боли* (24 ч., 19.07.08); *И президентът сит, и Конституционният съд цял* вм. *И вълкът сит, и агнето цяло* (Сега, 14.05.09).

При втората група фразеологизмът се допълва с нова дума, свързана с контекста, или в изказването се свързват два фразеологизма (*На слънчева светлина щели да излязат не само мангали с ловки пръсти, но и държавни служители, сгазили лука през годините* (Излизам на светло и Сгазвам лука)(168 ч., 19.01.07); *Истината е, че на малкия кмет му е писнало да го третират като пето колело на каруцата на общинската власт* вм. *Пето колело* (Стандарт, 18.01.07); *Поиграят си малко на властелини на нацията, оплетат конците на тази и тази политика, покрай това си оплетат и кошницата за някоя и друга година работа в странство* вм. *Да оплета конците и Да си оплета кошницата* (Стандарт, 17.07.07); *От репортерите се изисква да правят качествени материали с динамика и интрига, които хващат окото и ухото* вм. *Хващам окото* (Дума, 19.03.07); *П. Стоянов рискува да сметнат за троянски кон на САЩ в Европа* вм. *Троянски кон* (Сега, 10.03.07); *Да, става дума за същите цигани, от които нашето общество е пропицяло и които висят като воденичен камък на шията на държавата, най-вече на социалното министерство* вм. *Вися на шията на някого като воденичен камък* (Монитор, 4.01.07); *Крокодилските сълзи обаче не са добър атестат за искреност* вм. *Лея крокодилски сълзи* (Дневник, 30.08.07); *Административна качулка след дъжд* вм. *След дъжд качулка* (Телеграф, 16.05.07); *Като този дали не ни пращат за зелен хайвер със санкции за дребни риби* вм. *Пращам за зелен хайвер и Дребна риба* (Дума, 29.07.08); *От това обаче президентското око хич и не трепна* вм. *Не ми трепва окото* (Дневник, 7.03.08); *София именно ще е троянският енергиен кон на Москва* вм. *Троянски кон* (Дневник, 22.01.08); *Че футболният ни цар е гол, го знаем от близо петилетка* вм. *Царят е гол* (Стандарт, 12.10.08); *Затова е най-добре Спасов да не се изказва неподготвен и да се опитва да предизвика коалиционна буря в чаша вода* вм. *Буря в чаша вода* (Монитор, 20.01.09).

Най-оригинални са тези ocasionални фразеологизми, при които се наблюдава комбинация от няколко трансформации, така че се получават значителни различия с формата на речниковия фразеологизъм (*Образованието като камък, децата като Сизиф* (създадени са две сравнения от фразеологизма *Сизифов труд* и по-точно от мита за Сизиф, наказан да тласка огромен камък нагоре по стръмен склон) (24 ч., 10.07.07); *Малки източноевропейски камъчета обръщат голямата политика на Брюксел с Москва* (от фразеологизма *И най-малкото камъче обръща колата* – едни думи са заменени с други, допълнени са нови думи); *Семейството интелектуалци, Стефан Цанев и Доротей Тончева, разляха кучетата, но покрай този лай винаги се разбира как върви керванът* (от фразеологизма *Кучетата си лаят,*

керванът си върви – лексикални, парадигматични и синтактични трансформации) (*Стандарт*, 4.02.07)]; *Ние нямаме политик с неизмити ръце. Ако Пилат Понтийски види как у нас се мият ръце, ще ни завиди* – у нас така се мият ръце, че като се стопи снегът, ще се белнат нечи кости (от фразеологизма *Измивам си ръцете* и от библейската притча за Пилат Понтийски – също комбинация от всички видове трансформации) (*Стандарт*, 8.01.08); *Правителство от рибешки глави* (заглавие) *Защо рибешки глави? Защото това правителство все повече започва да ухае като в народната поговорка. Сега на “Дондуков” мирише като на рибарски кей в горещата вечер. Ако една система не работи – виж какво прави главата ѝ* (от фразеологизма *Рибата се вмирисва от главата* – чрез комбинация на всички трансформации (замяна, допълване, разместване на думи); чрез създаване на образни сравнения и метафори (*Сега*, 2.04.08); *Епично жестока ще бъде и борбата на онези партии, над които виси Дамоклевия меч за невлизане в Парламента. Косъмът, върху който се поклаща това хладно оръжие, наистина е много тънък и затова всички средства за спасение изглеждат позволени* (от съчетаването на два фразеологизма *Дамоклев меч* и *Виси на косъм*, които са разширени с нови думи и отново са създадени оригинални метафорични образи) (*Труд*, 3.01.09).

Анализираният материал показва, че употребата на фразеологизмите е характерна повече за коментарните, отколкото за информационните текстове. Чрез преносния характер на фразеологичното значение се постига образност и емоционалност. Най-въздействени върху въображението на адресата са оказионалните фразеологизми. Според стилистичните им особености преобладаващи са разговорните фразеологизми, чрез които се внася експресивността, непринудеността и разкрепостеността на разговорната реч. Но трябва да се отбележи, че не е признак на добър стил, ако се загубва мярката между официалност, изисканост и битово-разговорност.

Литература:

1. Бояджиев 2002: Т. Бояджиев. Българска лексикология. С., 2002.
2. Вългов 1998: В. Вългов. Лексикология на българския език. В.Т., 1998.
3. Замбова 2000: А. Замбова. Манипулативни езикови стратегии в печата. С., 2000.
4. Ницолова 1999: Р. Ницолова. Основни тенденции в развитието на българския печат след 1989 г. В: Медиите и езикът. С., 1999.
5. Ничева и др. 1974-75: К. Ничева, С. Спасова – Михайлова, К. Чолакова. Фразеологичен речник на българския език, т. I – II, С., 1974-75.
6. Станева 2001: Х. Станева. Стилистика на българския книжовен език. В.Т., 2001.
7. Ценкова 1995: А. Ценкова. Использование фразеологизмов в языке современной российской прессы. В: Проблемы на социолингвистиката. С., 1995.

ХРИСТО БРЪЗИЦОВ - МЕЖДУ ЛИТЕРАТУРАТА И ЖУРНАЛИСТИКАТА

доц. д-р Гергана Начева

HRISTO BRAZITSOV – BETWEEN THE LITERATURE AND THE JOURNALISM

Assos. Prof. Gergana Nacheva

Abstract: The text discusses the personality and life-work of emblematic journalist Hristo Brazitsov as well as his visions about the Bulgarian journalism in the twentieth century.

Key words: intellectual, history of journalism, public person, Hristo Brazitsov

Сто и десет години след рождението на Христо Бръзицов личността и творчеството му остават неизследвани и недооценени. Името му се споменава рядко и обичайно се свързва с историческия развой на българската журналистика.

Днес документалните му книги и огромният свод от публицистични материали, пръснати из периодиката, впечатляват с прецизната си фактографичност и ерудитска осведоменост. Христо Бръзицов може да свидетелства за целия неспокоен и пъстър XX век. Биографията му бележи не само географията на Балканите – роден е в Цариград през 1901 г., но тя пресича неспокойните исторически пътища както на родната му България, така и на Европа. Потомствен журналист, син на изтъкнатия вестникар Димитър Бръзицов, списвал вестника на Българската екзархия в Цариград – „Вести“- до Балканската война (1913), всичко това той ще разкаже в документалните си хроники: „Някога в Цариград“ (1965), „Башин край“ (1968), „Во Прилепа града“ (1969).

Първият град, който Бръзицов вижда от „родната и чуждата“ България, е Бургас, където слиза на пристанището през 1913 г. и ритуално целува българската земя. Като ученик и после студент по дипломация в Свободния университет в София, той активно сътрудничи на целия тогавашен печат. Редактирал е сп. „Родна лира“ и „Смях и сълзи“ (заедно с Хр. Смирненски), а с Граблашов – „Кръгосвет“ (1931), „Аз знам всичко“ (1932) и „Нива“ (1933), използвайки псевдонимите Язека, Войдан, Бурян, Бивш депутат и др. От 1938 г. до 1941 г. работи в редакцията на официоза „Мир“.

Името на Бръзицов свързваме с всички значими издания на 20-те и 30-те години като „Развигор“, „Литературни новини“, „Българан“, „Маскарад“, „Щурец“, „Заря“, „Камбана“, „Зора“, „Ново време“. Своята склонност към мемоари запечатва в книгите „Някога в София“ (1970), „Спомени на едно момче“ (1971), „При големи хора по халат и чехли“ (1976), „Далечни спомени за близки хора“ (1979), „София разказва“ (1979). Екстазите му по литературно писане го отправят в различни жанрове – „Мъже и жени. Хумористични типове“ (1920), „Дневникът на един баша“ (1936), както и пътеписите „По света“ (1921), „Как ми се мярна Европа. Пътеписи и

наблюдения на един съвременник” (1939). Добър сатирик, той още през 1918 г. създава „Усмивки. Хумористични разкази”, „Хумористична история на българите” (1928), „В плен на дявола (Сатиро-хумористичен роман)” и др.

Днес особен интерес за нас представляват интервютата му с български интелектуалци в два тома – „Когато те говореха. Кратки интервюта с български писатели, артисти и композитори” (1942-43) и „Един час при...” (1943), както и книгата „Мои познайници. Хумористични разкази” (1943). През 60-те и 70-те години Бръзицов преработва част от документалистиката си в книгите „Някога в София” (1970), „При големи хора по халат и чехли” (1976), „Далечни спомени за близки хора” (1979), „София разказва” (1979).

Няма случка, епизод, щриха, която Бръзицов разказва, без той да е споменат като резонанс в пресата. По книгите на големия журналист можем да съдим за цялата тогавашна преса – булевардна, литературна, официозна. Той пръв поставя проблема за „леките вестници” и лековатото им отношение към читателите. Пред нас съвременните читатели започват да се редят различни журналистически скандали от публичното пространство, коментират се емблематични политички като Ал. Малинов, Т. Теодоров, Ст. Костурков, Ст. Данев. За всеки един вестник той дава стегната информация – кой е неговият собственик, от кого е субсидиран, кой е главният му редактор. Живо и пластично пред нас се разкрива нерадостното ежедневие на редакционните работници – коректори, печатари, словослагатели. Бръзицов пише: „... милият Димчо Дебелянов, който също минал през коректорския инквизиционен стол, казал: – Това не са редакции, а обори.” (Бръзицов, 1970, с. 102)

Няма топос, който да не е засегнат в неговата документалистика и мемоаристика – от голямото историческо събитие до игралните домове, обект на криминалната хроника на вестниците „Утро”, „Дневник”, „Ново време”. Но истинска пристрастеност Бръзицов показва, когато започва големия разказ за интелектуалния живот в столицата, за Народната библиотека и нейния директор – писателя Стилиян Чилингиров. Обикнат похват е в няколко детайла да улови личността на този, за когото разказва: „Стилиян Чилингиров: селски даскал, гимназиален учител, редактор на политически вестници, на литературни списания, директор на Народната библиотека, читалищен деятел, уредник на Етнографския музей, писател.” (Бръзицов, 1970, с. 104) Бръзицов веднага сменя текстовата тактика, той включва мнението на човека, с когото разговаря, по важен обществен проблем. За литературните кръгове например, самият Чилингиров споделя: „Но литературните кръгове у нас се образуват не около творците, а около коментаторите, критиците на творците, или както казва Пенчо Славейков: „В нашия опък край всичко опъко отива.” и “У нас най-големите имена биват най-оухулени и отричани.” (Бръзицов, 1970, с. 104) В следващия момент се запознаваме с друга страна от дейността на Чилингиров – колекционер на всичко писано в българските вестници и списания от 1844 до 1910 г., които той обработва на двеста хиляди фиша.

Бръзицов успява да конструира българския културен обществен живот с неговите вкусове, моди, практики, манталитети, привички, митове, обичаи, та дори и мани. Разказвачът ни пренася в столицата през 20-те години, за да ни разкаже как се е иницирирало построяването на хижа „Алеко”. Той ни среща с фигурите на Михаил Ковачев (Мишо Драгалевски), преводач на „Евгений Онегин”, изследвач на Хилендарския манастир и син на пионерния генерал Антон Ковачев, на чието име е кръстено шосето до Драгалевския манастир; редакторът на „Хоро”, „Българан”,

„Маскарад” Николай Фол; карикатуриста Кирил Буюклийски; оперния певец Стефан Македонски, с чиито усилия се построява хижа „Алеко”.

Всички разкази на Христо Бръзиков са ескизни, те носят белезите на журнализма, в тях оживява епохата с всичките ѝ аспекти и многообразие, което Волфганг Бул ще определи като „всекидневна документация на времето”. (Бул, 1988, с. 38) Няма събитие, което да не е отразено от пресата, няма личност, за която разказва, без да отбележи участието ѝ в печата. Така мимоходом се сглобяват две истории – тази на интелектуалния живот и тази на пресата.

Ако се вгледаме в мемоаристиката на Бръзиков, ще открием същите особености – и там е вплетена пресата. Когато говори за френските мемоари, Пиер Нора отбелязва: „веднага ще забележим как в разстояние на един век журналистическият елемент е проникнал завинаги в голямата мемоарна традиция.” (Нора, 2004, с. 532) Речниковият дискурс също определя Бръзиков като автор на хумористични книги, с нравствена и възпитателна тенденция, с блед хумор. Документалните му произведения имат стойност с богатия си фактически материал. (Речник на българската литература, Т. I, с. 142)

В книгата си „Правилата на изкуството” П. Бурдийо напомня за първенството на писателите-журналисти пред журналистите-писатели, чиито творби са по средата на историята и журналистиката. Така той ги определя маргинално – между биографията и социологията, личния дневник и приключенския разказ, кинематографичния кадър и свидетелските показания в съда. (Бурдийо, 2004, с. 251) Съвместявайки всички тези роли, Бръзиков успява в книгите, посветени на литературата и изкуствата, да открие не историята им, а „онзи странен страничен глъч на всекидневието [...] цялото това прикрито мислене, цялата игра на представи, които анонимно се носят сред хората.” (Дос, 2007, с. 41) Бръзиков успява да ситуира в социалното пространство тогавашния български интелектуалец: „Удивително! Талантливи писатели, а писари – тук, писари – там! Може да се каже, че най-високото стъпало, до което е стигнал българския писател, бе библиотекарската длъжност в някое министерство: да се катери по стълби и да се бори с праха, за да задоволи искането на тоя-оня за тая-оня книга. И Г. Райчев: библиотекар, писар, коректор – като че на писателя не прилича да бъде директор!” (Бръзиков, 1970, с. 107)

В своя документален наратив бележитият ни журналист успява да съхрани анализите на българските писатели за вчерашната и настоящата литературна продукция, както и физиономичността на българския творец. Впечатляващи са думите на Г. Райчев от анкетата с него: „–Питаш ме за ранга на днешния писател спрямо някогашния... На пръв поглед изглежда, че в миналото сме имали по-значителни писатели от днес. Но това е, така да се каже, „оптическа измама”. Ония писатели бяха и строители на България, затова ни изглеждат по-значителни.” (Бръзиков, 1970, с. 107)

Книгите на Бръзиков успяват да извадят от забвение и раздвижат фигури, които не са били емблематични, а по-скоро са се преплитали с другите, като например Д. Подвързачов. Въпреки скромното му присъствие в българския интелектуален живот, за редактора на сп. „Звено” Бръзиков подчертава, че „Ако заговориш за поезия и журналистика в началото на ХХ век, не можеш да го избегнеш.” (Бръзиков, 1970, с. 109) Няколко щриха и пред нас е човекът, с облеклото, характера и таланта си, както и отношението на другите към него. Понякога само едно изречение очертава гражданската позиция на интелектуалеца. За Подвързачов Бръзиков отбелязва: „Но държеше на достойнството си и когато директорът на в.

„Зора” и нему направил забележка за някакъв фейлетон, осмиващ жилищната политика на правителството на Ляпчев, Подвързачов напусна „Зора”. (Бръзцов, 1970, с. 109)

Очертал цялата българска преса за един век, Бръзцов не забравя да регистрира плачевното положение на българския журналист. Така той показва защо творец и драматург като Подвързачов избира седмичния смешен вестник „Не искам да работиш”, който популяризира булевардната песен „Червената ти връзка мило либе...”, прецитирана в емблематичното стихотворение на Богомил Райнов „Автобиография” от ранните му хулигански стихове.

Без да напада директно булевардната преса, журналистът Бръзцов не престава да се бори срещу нея: „Такива песните, такива и вестниците.” Мизерното заплащане е причина всеки журналист да работи в по две-три редакции – в сутрешен, обеден и вечерен вестник като коректор или репортер. Но най-унизителното е това, че често пъти те се превръщат в събирачи на обявления, които издържат вестника. Почти гротескно звучи приведения от него пример за уводната статия на в. „Мир” от видния публицист М. Маджаров, прекъсната от пошлата реклама: „хубав женски крак правят само чорапите, купени от магазин „Oh bon gout” (О, хубав вкус)” и за голям ужас на днешния читател прекъснатата мисъл на Маджаров е... „Защото българската национална кауза е справедлива и ничие, и най-талантливото перо на наш противник не може да я обори!” (Бръзцов, 1970, с. 110) Това е онази генеалогия на порочните практики, която в следващото столетие ще роди уродливото лице на жълтата преса.

Историята на пресата, разказана от Бръзцов, запечатва такива моменти като възникването на хумористичния вестник „Баядерка”, подражаващ на парижкия лист „Фру-фру”, създаден по идея на Н. Фол и Бръзцов и преименуван от тях на стария вестник „Смях и сълзи”, но вече без Смирненски и Граблашов. Тук се събира един внушителен кръг – Н. Хрелков, Н. Марангозов, А. Каралийчев, Н. Фурнаджиев, А. Разцветников, К. Зидаров, Вл. Русалиев, П. Михайлов, както и художниците И. Петров, Ал. Жендов, И. Милев, П. Георгиев, Ст. Венев, К. Буюклийски. Визуално вестникът крещи със своето червено мастило и се превръща в силна политическа сатира срещу Ал. Цанков и генералите Вълков и Русев. „Смях и сълзи” преминава в друг хумористичен вестник – „Палячо”, чиито главен карикатурист К. Буюклийски рисува герои от типа Ракишор Винопийцев.

Рисувайки образа на българския журналист, Бръзцов показва мастити фигури като Йосиф Хербст и Иван Пеев-Плачков – първият полиглот, вторият възпитаник на Робърт колеж, два пъти министър на просвещението, секретар на Българска академия на науките. Главният редактор на „Мир” е охарактеризиран само с една фраза: „Иван Пеев не беше сензационен журналист в приетия смисъл на това понятие, но винаги търсеше занимателни материали, с които привличаше вниманието на читаещия свят.” (Бръзцов, 1970, с. 117) Някак си мимоходом, лаконично Бръзцов показва отношението на княз Фердинанд към него: „Плачков е октопод, потопен в жлъчка.” (Бръзцов, 1970, с. 116) С уважение и респект журналистът Бръзцов успява да покаже учения Иван Пеев, разказвайки скандала около издаването на дневника на К. Иречек, инициирано от Плачков. Той умело разплита лицемерните нрави в тогавашното българско общество, като случая с Кръстьо Пастухов, който в Народното събрание отхвърля печатането на дневника, а на четири очи поздравява Иван Пеев. Отзвукът на този скандал отехтява и в „Литературен глас” на

Д. Б. Митов, който публикува статията на А. Страшимиров (подписан Балканец) в защита на дневника.

Личността на документалиста в много случаи е скромно представена. Бръзицов никога не се нарежда заедно с големите присъствия, а говори за тях „с уважение и обич”. Благодарност към Пеев са следните редове: „Постепенно Пеев разшири моето поле на дейност – даде ми да ръководя големия всекидневен отдел „Из науката и живота”, да се обаждам по животрептящи събития от вътрешния живот: конгреси, тържества, културни събития. Но най-много държеше на мемоарните материали. Във вестник „Мир” постоянно се водеха спорове за точното място на бесилката, върху която е увиснал Васил Левски; за точността на някое историческо събитие не с разлика от дни, а от часове.” (Бръзицов, 1970, с. 118) Така Пеев успява да направи от „Мир” не партиен орган, а сериозен и четен български вестник.

Българският интелектуалец, видян през погледа на Бръзицов, е синтетична личност. Той е ерудиран, изследовател, добросъвестен, но преди всичко човек с гражданска съвест. Дори когато Пеев трябва да присъства в двореца, за да отрази срещата със сръбския крал Александър, той изпраща Бръзицов, защото не може да гледа как се преструват на добри приятели двама владетели, които всъщност се дебнат. В „Мир” се появява статия за сцената на дивите балкански нрави – епичната битка около закуските и карнавала с фраковете. Поради характера на Иван Пеев вестникът е спрял, той се опитва да основе друг – „Нов мир”, който пропада, а Пеев до края на живота си остава секретар на БАН. Пренасяйки ни в далечната 1933 г., пред нас оживяват фигурите на чуждите журналисти – гърка Жорж Атанасиадис-Новас, журналист, поет, депутат; полския писател и публицист Вацлав Сперошевски и др.

За своето писане журналистът споделя: „Давам само по една фраза, най-характерната [...] Та аз искам да разкажа за другите и ако все пак се показвам, то е все едно: гласът на кукловода.” (Бръзицов, 1970, с. 123) През целия си живот Бръзицов документира своето време, но не като писател, какъвто несъмнено иска да бъде, а като журналист, като репортер от мястото на събитието: „Бидейки по рождение вестникар, журналист, преминах целия си живот във всезнайство: ту среща с такъв специалист, ту с онакъв – но най-много ми допадаха срещите и разговорите с хората на сърцатия разум.” (Бръзицов, 1976, с. 7) Документалистът разяснява, че предава тези спомени с познавателно и историческо значение, а не „твори белетристика”.

Особено ценна за днешния интелектуално-исторически развой е инициативата на Д. Б. Митов през 1929 г. и няколко години след това да предостави страниците на митичния си вестник „Литературен глас” за интервюта с изтъкнати интелектуалци, които по пресмятане на Бръзицов надхвърлят сто и петдесет. Той свидетелства за факта, че те са достоверни, тъй като преди да ги отпечата, дава ръкописите на своите събеседници за проверка. Историята на българската журналистика трябва да отдаде полагащото се място на големия журналист, редактор, преводач, откривател на модерни писатели Д. Б. Митов. Той е един от проводниците на френската модерна култура в България, донесъл я след специализацията си в Париж. Негова е идеята да повтори жеста на Фредерик Льофевр, водил в „La nouvelle littéraire” всяка седмица разговори с френски интелектуалци. В литературната периодика вестникът на Д. Б. Митов наследява седмичника „Развигор” – първият литературен седмичник в Европа. Като най-близък помощник на проф. Ал. Балабанов, Митов си поставя амбициозната задача да направи вестник „Литературен глас” трибуна на интелектуалната мисъл в България. Д. Б. Митов споделя с

Бръзицов, че един от най-руганите френски критици – Пол Суде завещава библиотека, пълна с книги, подписани от автори с най-горещи посвещения. Пак неговият вестник е потърпевш от скандалите на сюрреалистите, които строшават стъклата на редакцията на „La nouvelle littéraire”. Докато Д. Б. Митов се стреми да повтори на българска почва големия френски литературен вестник, Бръзицов започва рубрика „Един час при...” (по примера на Льофевр във Франция) и също издава разговорите си в книга (пак по пример на френския журналист).

В пъстрия калейдоскоп, в който ни завърта книгата на Бръзицов „При големи хора по халат и чехли”, той успява да сглоби една друга България от 30-те години на ХХ век, където прозират не големите политически борби, а големите духовни стремежи и присъствия. Потомственият журналист открива книгата с разговор с доайнена на българската журналистика Симеон Радев. Бръзицов умее да разказва за много неща едновременно, да вплита изказвания и коментари на вестници или журналисти, като тези на редактора на списание „Сила” Хр. Силянов, един от основателите на първия „Българан”, за Симеон Радев. Така мозайката непрекъснато се допълва от нови елементи – мнения, анализи, факти, доказателства и това прави наратива многогласен, многопластов и най-вече пределно достоверен.

Няма обществено значима личност, която да не попада в обсега на Бръзицов, като се започне от брата на Христо Ботев – генерал Кирил Ботев, та чак до спомена за Петко Славейков, не от друг, а от печатаря на неговия „Цариградски вестник”. За Иван Вазов разказва брат му Борис Вазов, следват разговори с А. Страшимиров, Е. Пелин, Евг. Марс, Т. Влайков, М. Георгиев и др.

Картината се обогатява с представяне на академичната мисъл на България в лицето на езиковеда проф. Й. Иванов, откривател на първообраза на Паисиевата история, приносите към българската култура на проф. Ив. Шишманов, професорите Арнаудов, Ст. Младенов, Ал. Балабанов, Ал. Теодоров-Балан, историкът В. Златарски, А. Златаров и др.

Галерията от публичните образи се допълва от тези на политиците А. Стамболийски, К. Стоилов, Ц. Балабанов, известен като поет с името Цанко Церковски. Много пъти личността е поставена в няколко обществени роли – Стамболийски е разгледан като министър и журналист, който в Париж приема журналистите на местното издание “L’Intransigeant”. Като политик Бръзицов го определя като типичен балканец, а не като тротоарен човек. Това не са портрети, а по-скоро ескизи, някакви бързи факти и кратки характеристики, нещо, с което те са запомнят във времето – Г. Караславов с удивителната си памет; Л. Стоянов с отчаянието му от българския читател; Яворов представен чрез спомена на своята хазийка, в чиято къща се е самоубил; докато Лора Каравелова е показана чрез разказа на майка ѝ Екатерина Каравелова.

Разговорите Бръзицов е водил не съобразно историческа диахрония, а по-скоро като ненадейно изскачащи от паметта му. Приятел и съредактор на Смирненски (Ведбал) от кво`даисткия му период, той с увлечение разказва за благородния, изискан, чувствителен младеж. За интелектуалните кръгове журналистът разказва във връзка с местата – в кафене „Средец” се запознава с младия Вапцаров, а покрай това ни представя левите писатели – Н. Хрелков, А. Разцветников, Н. Фурнаджиев, Г. Белев, Т. Павлов. Пак така разказва за кръга „Българан”, за кафене „България” и сладкарница „Цар Освободител”, за невзрачната кръчма „Луката”, където си дават среща Г. Милев, А. Жендов, И. Бешков, Хр. Ясенов, А. Тодоров,

Ламар. Споменати са и Клубът на журналистите, Домът на изкуствата, кафене „Алказар”.

Бръзицов с увлечение говори за каламбурите с карикатуристите Я. Павлов, К. Буюклийски, Д. Узунов и оркестъра на „Бръмбазъците”. С много искрящ хумор е представена художествената бохема – скулпторът А. Николов, И. Бешков, Ал. Божилов, Н. Тузсузов, строителя на българската живопис Иван Мърквичка, първия галерист Тръпко Василев.

Женските присъствия се окръглят от разказите на Мара Белчева, Дора Габе, Ана Карима.

Желанието на Бръзицов да съхрани за потомците спомените за тези хора, дори когато те са напуснали света, го среща с техните родственици. Така се раждат разговорите с вдовиците на писателите П. Ю. Тодоров, д-р К. Кръстев, Й. Йовков, Ст. Михайловски, дъщерята на К. Величков. По този начин той има възможност да ни представи най-съкровени страни от техния живот.

Българският театър е видян през погледа на драматурзите Ст. Л. Костов и Р. Стоянов и режисьора Николай Осипович Масалитинов. С не по-малка страст Бръзицов разказва за актрисите Р. Попова, съпруга на известния детски писател Стоян М. Попов (чичо Стоян); за Маня Икономова, Адриана Будевска, Елена Хранова, Милка Ламбрева, Зорка Йорданова, Елена Снежина. Незабравими са портрети на класиците на българския театър В. Кирков, С. Огнянов, К. Кисимов, Кр. Сарафов, Г. Стаматов, Ив. Димов, Н. Балабанов, Вл. Трандафилов.

Българската опера оживява с разказите на Хр. Морфова, К. Спиридонова, С. Македонски, П. Райчев, П. Золотович и композитора Д. Христов.

Литературната бохема е представена от Д. Подвързачов, Г. Райчев, Н. Райнов, Г. Стаматов, И. Грозев, К. Константинов, Ник. Вас. Ракитин, Д. Талев, Н. Фол, Хр. Ясенов, Н. Лилиев, Д. Бояджиев, Ем. Попдимитров. За да дооформи интелектуалния пейзаж, той разказва за книжарниците и издателствата на Д. Голов, Игнатов и синове, това на Ал. Паскалев.

Като заключение на книгата „При големи хора по чехли и халат” Бръзицов отбелязва една дълбока травматология в екзистенцията на българския интелектуалец – ранната му смърт. Един зловещ списък на изтъкнати български писатели се начева с ген. С. Панчев, загинал на фронта едва 34-годишен; българския Ремарк – Вл. Мусаков и книгата му „Кървави петна”, загинал на фронта 29-годишен; Д. Дебелянов, убит на фронта на същата възраст; журналистите Св. Добрев и Л. Груев, убити на фронта едва 30-годишни; И. Иванов-Черен, оставил живота си на бойните полета 32-годишен; Вл. Попатанасов – 32-годишен; Хр. Смирненски – 24-годишен; зверски убитите Хр. Ясенов на 36 години и Гео Милев на 30 години, а също така 30-годишния С. Румянцев и 50-годишния Й. Хербст. Списъкът продължава с убийтия на 33 години Вапцаров, недоживелите до 40 години журналисти Г. Костов и Гр. Кузманов, следват имената на д-р Кръстев – 53-годишен, А. Златаров – 52-годишен, Й. Йовков – 57-годишен, Ст. Л. Костов – 59, Т. Измирлиев – 40, Яворов – 37, Д. Бояджиев – 31, следва трагичната смърт на Б. Шивачев на 29 години. Така освен всичко друго той показва ужасяващата съдба на източноевропейския интелектуалец, за да напише и за своята собствена в мемоара „3000 нощи в затвора”, лежал като политически затворник, осъден от Народния съд.

Документалистиката на Бръзицов прави достойние на съвременниците огромно количество информация, заедно с него влизаме в широката механа, където се събира артистичния свят, надникваме из крайните квартали, разхождаме се из широ-

ките улици на пъстрата София с нейните моди, хора, улици, магазини, нрави, и читателят чувства климата на онова време, като че ли чете за него във вестник. Запознава се с театрите, вариететата, киносалоните, ресторантите, осведомява се дори за менютата в тях. Но всичко това той прави като журналист, а не като писател. Томас Мартинес пише: „Преди журналистите с душа мечтаеха да напишат поне един роман през живота си; сега романистите с душа мечтаят да напишат репортаж или хроника, незабравими като хубав роман. Проблемът е, че романистите го правят, а журналистите си остават само с желанието.” (Мартинес, 2008, с. 35)

Никъде при Бръзицов няма да срещнем уморителни анализи, сложни интерпретации, той е коментатор и събирач на факти. Той парадигматично спазва предписанието на Мартинес: „Журналистът не е полицаи, нито цензор, нито прокурор, а преди всичко свидетел: усърден, упорит, неподкупен, страстен привърженик на истината, но само свидетел. Моралната му сила е именно в това, че се държи настрана от фактите, като ги посочва, разкрива, изобличава, но не се превръща в част от тях.” (Мартинес, 2008, с. 40)

Литература:

1. Бръзицов, Хр. Някога в София. С., 1970
2. Бръзицов, Хр. При големи хора по халат и чехли. С., 1976
3. Бул, В. Журналистика и литература – утопия ли е това?. Български журналист, 1988, кн. 10
4. Бурдийо, П. Правилата на изкуството. Генезис и структура на литературното поле. С., 2004
5. Дос, Ф. Ходът на идеите. С., 2007
6. Мартинес, Т. Журналистика и разказ: предизвикателствата на XXI век. Литературата, 2008, кн. 4
7. Речник на българската литература, Т. 1. С., 1976

THE GOOD AND BAD OF SOCIAL NETWORKS

Assoc. Prof. Dr. Diana Popova
Burgas Free University

Abstract: *The paper looks at social networks and their impact on the life of individuals, businesses and society at large. It examines some of the advantages and disadvantages of social networking. The opportunities that social networks present are seen both as freedoms and constraints depending on who and why uses them.*

Key words: *social network, networking, impact, freedom, constraints, threats, safety*

Social Networks Today

Facebook, MySpace, Friendster, You Tube, Twitter, Tagged, etc. (for a full list of social networks see [1]). There are few technological developments in the history of mankind which have caused as much controversy as social networks. The wide spread and clout of social networks in today's world makes it more difficult for the authorities to control the way stories are told, news are disclosed, truth is revealed, and political, social and global decisions taken. However, the focus of this paper is not on the how (they can be used) and what (for) of this invention but rather about the freedoms and constraints that it generates for its users.

For some on the surface it is mostly freedoms, while for others it is mostly constraints. It is claimed that as of June, 2010, Facebook is the prevailing social network in almost every country of the world. There are exceptions, of course, and these are mainly authoritarian countries such as Iran, China, Vietnam, and others where the dominant social networks are domestically-developed, controlled and even censored by the government. In reality, it is very difficult to completely block access to a website. But some governments order internet providers to remove Facebook's IP addresses from their DNS servers. And even though firewalling can be overcome without too much effort, using the most widely spread social networks in this case becomes pointless for a number of reasons. The significance of a social network lies in the fact that it is EASILY accessible, used by LARGE NUMBERS of people, from ALL OVER the world. If one of these factors is absent, such a social network is not a user's first choice. In autocratic states people tend to stick to the domestic social network because it is largely used by the citizens of the respective country, because it is easily accessible and because it is risk-free in the sense that the user cannot be persecuted for accessing forbidden websites.

Impact of Social Networks

These days we interact differently in our personal lives because of social networks. The use of the new web tools is transforming our professional lives too. Social networking is affecting the way business gets done and the way employers recruit their employees.

On the one hand a lot has been said and written about how it gives us unlimited opportunities. On the other hand, it is also a high risk phenomenon which is raising the concerns of those who know how social networks can be misused and abused. When

hundreds of millions of people use them, there is no way the outcomes can be only positive.

One of the most advantageous assets of social networks is their accessibility. It has been attracting attackers who want to get coveted information and sources more than any other target in recent years. Even to the non-specialist, the information about the threats that social networks pose to the enterprises and individual users provided by Palo Alto Networks at [2] sounds scary enough. They warn us about: **Social Networking Worms** which, among other things, can hijack accounts; about **Phishing Bait** which compromises Facebook users' accounts; about **Trojans, Data Leaks, Shortened links; Botnets; Advanced Persistent Threats (APT)** whose key element is the gathering of intelligence of persons of interest; **Cross-Site Request Forgery (CSRF)** - a technique used to spread a sophisticated social networking worm; **Impersonation** - hacking the social network accounts of outstanding people with thousands of followers; **and Trusted** links, pictures, videos, etc.

There are serious concerns about the rise in advanced targeted attacks. The big problem is how to deal with the threats that social media bring into the life of an individual, an organization, a nation and even the world. The battle has just started and will grow more intense as technology grows more sophisticated and the world becomes more vulnerable for that matter.

Social media has been around for quite some time and is no longer a novelty. What is new is the astonishing rate at which it is evolving and the growing awareness that currently it cannot be controlled adequately for purposes of personal, organizational and global safety.

The use of social media in the workplace helps to achieve a lot of the business objectives of a company or an organization. However, most of them do not possess the necessary social media security controls. There is ample evidence of the lack of efficient safety measures against malware attacks. For example, "A ton of web pages have been compromised by a huge malware attack dubbed LizaMoon" [3]. Web specialists can tell what exactly happens in cases like these but it is enough for the untrained user to know that such attacks mess up a web site's databases with all the ensuing negative consequences for individual and corporate users.

On a more positive note, social networks are a great innovation which, when used wisely and with good intentions can be a real blessing both for those in the fast lane of life and for those who prefer a more relaxed life, both for individuals and for corporate user, both for young people and for adults.

The Good of Social Networks

The advantages that make people want to join in are obvious and undeniable. They have been discussed by many on the Web including at [4]. The low or no cost of social media is one extremely attractive advantage for both individual and corporate users. Businesses can target very precisely the desired audiences using unlimited options of marketing and advertising tools for a fraction of what they would normally have to pay to PR agencies. Everybody can do business, enjoy, learn, share and benefit from others

provided they are connected. And the connectivity on the Web has by far surpassed even the bravest expectations from a few years ago. With individual users it hardly takes any cajoling to get on the web and start interacting. Facebook and Twitter are widely used by marketing. LinkedIn is popular with human resources. The new generation of employers and employees want to be connected 24/7 - both at home and at work, both for fun and for practical reasons.

Freedom

Social networks can be seen as the phenomenon which affords freedom for billions of people in the 21st century. Its users find themselves free of many restraints. Among other things, social networks enable them to:

- cross geographical and other barriers;
- interact with a lot of people at the same time;
- send and receive messages, upload photos, and videos;
- access different cultures and places;
- interact when they feel like it;
- promote themselves;
- promote their business, services, or products;
- choose freely;
- engage in certain actions without control or interference;
- promote social autonomy; and
- form informal associations.

Positive Impact on Language Learning/Teaching

Social Networks can and do contribute to language learning. They provide ample incentive for acquiring foreign languages and/or improving them. Despite some of the shortcomings of the language skills developed while using social networks such as inaccurate spelling, mostly colloquial language use, accented pronunciation etc., social networks are valuable media for language learning because they:

- Motivate learners to learn;
- Provide the tools for collaborative learning;
- Allow for communication with native speakers;
- Stimulate autonomous learning;
- Provide real-life context for learning;
- Encourage sharing and hence learning from other people and from one's own mistakes;
- Facilitate the learner-teacher contact; etc.

Positive Impact on Businesses

For businesses it builds credibility to connect to partners and customers as it is believed (sometimes wrongly) that being on the web makes a company reliable and traceable. Feedback and interactivity are important assets of communication on the web.

As long as a company is adequately present and active on the web without being too aggressive towards its potential customers, its integrity increases.

Positive Impact on Personal Contacts

You have friends who also have friends. You can become friends with them too. There is a lot of potential in these multiple friendships. There is a lot of give and take in this situation and invaluable socializing takes place. People, who otherwise do not mix a lot, find an easy way to communicate without the frustration of direct contact. People who want to speak their mind can do so and find enough audience. People who want to learn can learn from others. With social networks at a click away, lonely people find welcoming communities which make them feel comfortable. All these connections are valuable both at the time when they occur and in the long run as they have a long “shelf life” and can be restored when needed.

The Bad of Social Networks

While social networks free us from various restraints, they create a lot of constraints. These can relate to the individual or to society in general. In many places we are told to be careful what we put out about ourselves on the web. We are warned that information shared freely with others on social media can create complications for us when we apply for jobs. We and our professional qualities can be judged on the basis of what we do and who we mix with in our free time. Very often employers will not discriminate between one's personal life and one's aptitude for a particular job.

It is scary to know that you cannot delete things you have put on the web for another person or other people to see and read and that a third party can have access to them. Some insurers have declared that they may raise people's home insurance premiums if they use social networks. The reason is such people become vulnerable to burglars because of the information they put out about their holidays, days out of town, parties away from home, etc. Such information is a clear indication that nobody will be at home.

Negative Impact on Schooling and Employment

Social networks are very attractive to young people. They, more often than more mature people, tend to become obsessed with sharing personal information, photos and videos with others using various web media. This gets them in trouble with university administration for lack of discretion, moral breaches, and violation of school policies or the adopted school behavior code. Job applicants, on the other hand, get turned down by potential employers because of incriminating information contained in their social network accounts that has reached them during the initial screening. People's chances of getting a job or retaining a place in a coveted university or company can be seriously diminished by inappropriate image created by data from social networks.

Negative Impact on Personal Safety

Social Networking Sites create the risk of identity theft and fraud. Personal information carelessly put out on social networks can be used by scheming people for unlawful actions. E-mail addresses, bank account numbers, names, pictures, location, etc. can be used to commit online crimes, deplete bank accounts, involve minors in sexual crimes, and facilitate burglaries, among other things. There are people who assume false online profiles with the sole aim to attract the attention of children who they can easily

turn into victims. Online bullying and persecution can be a serious problem for people whose enemies decide to take their revenge. Then social networking becomes a nightmare.

The other extreme is that of becoming social network paranoid. Should we worry and how much that we can fall victims to on-line criminals or rivals, or that we are being monitored on the social networks? But aren't we monitored elsewhere? In the street, in the shops, at cash dispensers, in the office, etc. The difference is that in those places we practice caution whereas at the computer screen we have the false belief that we are vis-a-vis only with the person or people we want to communicate with. Or else that we cannot be traced back to the PC we use, that no record is left of our skype chats, messages, pictures (if we choose to delete them), i.e. that we can remain anonymous if we want. These are simply figments of some people's imagination and wishful thinking. Hence too much exhibitionism, aggressiveness, or sexual perverseness can get offenders into trouble.

Negative Impact on Real-Life Communication

Are we socializing in the true sense of the word when using social networks? Or are we simply hiding behind the keyboards and in front of the screens of our computers? Are we beginning to feel more comfortable with virtual relationships and friends than with real-life ones? If the answer to most of these questions is "Yes", then social networks are dangerously supplanting genuine human interactions.

The decline in value and volume of all traditional forms of communication and customer outreach is a major outcome of the increasingly wide spread of social networks. Radio, TV and the press are losing the battle with the Web too. Mailing letters and postcards seems to have become an outdated ritual adhered to by old-fashioned people. It is pretty obvious that direct mail is being wiped out by e-mail which in turn is being diminished by communication on Twitter and Facebook. Social media is transforming the way companies and all kinds of institutions communicate with their customers. It is still early to comprehend fully the negative effect of this trend.

Despite the craze for social networking, there are those who consider it a nuisance because they do not have the time to click around for fun or business purposes. Or else because they do not see the point of interacting in this way. Then it becomes a time-consuming diversion and more of a burden than an asset.

Negative Impact on National Safety

National and global safety can easily be jeopardized by social network users with assumed identities, terrorist intentions, extremist views, nationalistic biases, in general by people with sick minds. They can spread ideas, appeal to many for certain actions, accumulate followers in a very short time, organize activities endangering the life and safety of innocent people. This is one very important reason why social networks should and are monitored. It is important to reiterate here that communication between like-minded criminals over the internet can facilitate the logistics of massive terrorist attacks such as the ones on the Twin Towers in New York and on the London and Paris undergrounds.

The Future of Social Networks

Are social media in their infant years with an unlimited potential for development? Or are they a temporary phenomenon that will not stand the test of time and will disappear in the not too distant future?

It is hard to prophesy with any degree of certainty especially when it comes to a phenomenon whose advent is directly linked to the development of digital technology, fibreoptics and broadband, all of which are likely to develop further or into something even more sophisticated and capable. However, if individual and corporate users exercise caution when using social networks and update the software that can guarantee their safety, the benefits of social networks will by far surpass the constraints that they impose on us. The legislative and executive authorities should also target online offenders more strictly and efficiently in order to make the web a less dangerous domain for young and old.

Bibliography:

1. <http://digcms.com/2011/04/14/50-plus-most-famous-social-networking-sites-of-2011/>
2. <http://www.networkworld.com/news/2010/071210-social-network-threats.html>
3. <http://venturebeat.com/2011/04/01/huge-malware-attack-compromises-more-than-1-5-million-web-pages/>
4. <http://www.everyday-wisdom.com/social-networking.html>
5. <http://lifestyle.iloveindia.com/lounge/pros-and-cons-of-social-networking-sites-9204.ht>

РИСКОВИ ДЕТЕРМИНАНТИ ЗА ОТКЛОНЕНИЯ В ПОВЕДЕНИЕТО ПРИ ДЕЦА В НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

доц. д-р Ицка Дерижан, гл. ас. д-р Генчо Вълчев

RISK DETERMINANTS FOR BEHAVIORAL DEVIATIONS IN CHILDREN IN PRIMARY SCHOOL AGE

Itska Derijan, Gencho Valchev

Abstract. *The study presented in this article does not claim to be exhaustive on the matter. It has a pilot character and includes a small amount of respondents. The aim is the approbation of the methodology. Although not representative, the results highlight clear trends that, we suggest, will be confirmed in the official study. The stress is on early identification of the factors triggering and determining the deviations in behavior and opportunities for early preventive intervention of social workers, teachers, psychologists, counselors. Contingent choice is not accidental. It is determined by the fact that this is a critical age – the beginning of puberty. This is age, in which the child already has built skills that will be the basis of its future development and integration in society.*

Keywords: *deviant behavior, risk factors, social counseling, prevention.*

Отклоняващото се поведение е своеобразен тип социална аномалия. То е общосоциален проблем. Засяга всяка социална група, среща се както в изостаналите, така и в напредналите в социално-икономическо отношение страни. Особено тревожно е статуквото в източноевропейските страни, разтърсвани от дълбоки промени в икономиката и обществото, между които е и България.

Спецификите на отклоняващото се поведение са групови и индивидуални и се отнасят както до *характера на протичане* на поведенческия акт, така и до *последствията* от индивидуалното или групово поведение. То е форма на социалното поведение и се регистрира като нарушение на институционализираните норми на дадено общество.

Представеното в настоящата статия изследване няма претенции за изчерпателност по проблема. То има пилотен характер и обхваща малък по обем контингент с цел апробиране на методиката. Въпреки че нямат представителен характер, резултатите очертават недвусмислени тенденции, които предполагаме, че ще се потвърдят при официалното изследване. Акцентът е върху ранното идентифициране на факторите, провокиращи и детерминиращи девиации в поведението и възможностите за навременна превантивна намеса на социални работници, педагози, психолози, консултанти.

Изборът на контингента не е случаен. Той се определя от обстоятелството, че това е кризисна възраст - началото на пубертета. Възраст, в която детето вече има изградени умения, които ще са основа за неговото бъдещо развитие и реализация в социума.

Първи сигнал за дефицит на умения за социална адаптация е отклоняващото се поведение. Разкриването на възможния риск за генерирането му и навременната специализирана подкрепа ограничават вероятността за еволюирането му в девиантно и деликвентно поведение.

За да се осъществи ефективна превантивна дейност върху отклоняващото се поведение е необходимо да се познават факторите, които го генерират. Тези фактори трябва да се трансформират от антисоциализиращи в социалнокреативни, за да се помогне на подрастващите, които са се отклонили от общо приетите норми на поведение, да преодолеят негативната си нагласа към обществените социални и правни норми.

В тази логическа рамка усилията на изследователския екип бяха канализирани за постигането на две *основни цели*:

1. Да се проучат и дефинират аспектите и рисковите фактори на отклоняващото се поведение при 10-11 годишните деца.
2. Да се предложи концептуален модел за преодоляване на отклоняващо се поведение.

В тази статия представяме резултатите от пилотното проучване по първата основна цел. На база анализ на резултатите от цялостното изследване (теоретично и емпирично) екипът ще предложи (в следваща публикация) разработен концептуален модел за превенция на отклоняващо се поведение и социална рехабилитация на лицата с такова поведение.

Теоретична постановка на проблема

Възрастта от 7 до 11 години у нас се етиkira като „начална училищна възраст”. Обозначаването на възрастови периоди в зависимост от училищната степен, в която учат децата, не е коректно, защото така се дава предимство на институционални критерии като водещи за характеризиране на даден възрастов период, а не техните иманентни особености. В англо-американската психологическа литература е прието този възрастов период да се нарича „средно детство”. Всъщност в последното понятие се влага по-широко съдържание – средното детство обхваща възрастта от 6 до 12 години.

В съвременната психология на развитието средното детство продължава да се разглежда като период на ускорено развитие на интелектуалните психични функции и най-вече на мисленето под въздействието на учебния процес. Паралелно с това, средното детство е период в който се формират социални умения и мотиви. Ето защо е оправдано да се каже, че средното детство е време на широка социализация на детето.

През средното детство момчето или момичето обикновено е хармонично отнесено към своите три жизнени свята: семейство, училище и връстници. По правило след средното детство тази хармония се нарушава и децата започват да са ценностно ангажирани предимно в света на връстниците и другите два свята се превръщат във фон.

Самооценката на детето е сума от оценките на значимите възрастни (най-често на майката, бащата, баби, дядовци и евентуално на учителката). Ако те дават на детето висока оценка, хвалят го и му вярват, че то може да се справи с много неща, то проявява високо самочувствие, повишени претенции и мисли себе си като заслужаващо уважение и внимание. И обратно, при незачитане, недоверие и непрестанни упреци, то не очаква от себе си високи постижения, а заедно с това не полага

усилия за постигане на висока норма на развитие. В цялост самооценката на децата през средното детство е нещо като самоизпълняващо се пророчество: за да повярва детето в себе си, нужно е първо значимите възрастни да повярват в него.

Според големия изследовател на детството Жан Пиаже през средното детство постепенно се изживява егоцентризмът в речта, в мисленето и в социалните взаимоотношения. Възниква нова ядрена структура на съзнанието – способността да се заема гледната точка на другия човек. [Пиаже, 1981] Успешното заемане на гледната точка на другия има множество следствия както за развитието на познавателната сфера, така и за социалните взаимоотношения на детето. Нараства склонността му за сътрудничество с връстниците.

В мотивите си детето през средното детство е все още твърде много свързано с възрастните. Например, то посещава музикална школа или танци заради това, че така иска майка му. Детето не цени особено съдържанието на нещата, които учи там, а това, че неговите занимания се харесват на майката или на някой друг от значимите възрастни.

В III – IV клас се появяват „устойчиви мотиви за заемане на по-добро място в детския колектив” [Левкова, 2003]. При 10-11-годишните деца се наблюдава тенденция на подбор на приятелите по душевно сродство. Извършва се бърза преориентация на доминиращите за тях отношения от света на възрастните към света на връстниците. Тогава за детето е по-важно да се харесва на връстниците си, отколкото на възрастните.

Съществени промени настъпват в познавателните възможности на децата. По отношение на интелектуалното развитие Жан Пиаже нарича този период „стадии на конкретните операции” [Пиаже, 1981]. Същността му се състои в това, че детето усвоява еквивалентност и обратимост на преобразованията на предметите при условие, че борави с тях практически. У него възникват обобщени интелектуални схеми/операции/ за установяване на инвариантност на най-използваните предметни свойства – обем, маса, количество, число и др. Детето започва да проявява логичност и непротиворечивост на мисленето, но само в конкретни ситуации, защото за интелектуалните си действия то се нуждае от сетивно-предметна основа.

„В тази възраст се забелязва диференциация на два личностни типове по отношение на доминиращата им ориентация – към **разбиране на света в неговата истинна определеност, или към „правене на нещо.**” Условно можем да наречем първия личностен тип теоретици, а втория – практики.” [Минчев Б., 2005] Ако тази типология е вярна, тя би имала сериозни последици за организацията на училищното обучение. За двата типа е нужен различен по форма учебен процес, а дори и учебното съдържание би трябвало да се различава. Теоретичното обучение би било слабо ефективно при деца с практическа нагласа и обратно.

Направеният преглед на авторски концепции за същността и факторите на отклоняващото се поведение при децата, позволяват известни обобщения:

- Възрастта 10 – 11 години се характеризира с бурни процеси на физическо израстване, това също е интензивен физиологичен стрес за организма. В тази възраст децата са най-непослушни, своенравни, особено в училище. Като че ли в този период нетърпението им да пораснат е най-голямо. В този период се наблюдава рязък спад на учебната мотивация. Децата развиват особена субкултура към специфични идоли, модни облекла и маниери на поведение. Има една особена невротичност, често проявявана в поведението и преживяванията. Това се дължи на особения дискомфорт, причинен от бързото израстване на тялото. С други думи това може да

се нарече „болест на растежа”, или по-правилно е да го наречем **ранно тийнейджърство**. Възраст през която на децата им е трудно да бъдат съсредоточени и работоспособни и самоконтролът им отслабва по обективни причини.

- Никак не е за пренебрегване и факта, че децата в тази възраст след като са отхвърлили авторитета в къщи /света на възрастните/, те все още търсят нов авторитет /приятел, съученик, връстник/, ако не го открият, децата се чувстват сами и изолирани, дори излъгани. В такъв момент за да бъдат забелязани децата са склонни да проявят отклоняващо се поведение. Това е техния протест срещу всички нас и обществото като цяло.

Поведенческите отклонения не винаги противоречат на установените обществени норми, защото няма еталон за нормално поведение. Когато отклоненото поведение включва в себе си увреждащ резултат с или враждебност към обществото, говорим за асоциално поведение. То е непряко насочено срещу обществото, докато при антисоциалното поведение има пряка насоченост.

Отклоняващото се поведение е социално явление, несъответстващо на установените в дадено общество норми за поведение. То е негативно отклонение на поведението, несъгласувано с нравствените и правните норми за поведение. Всеки акт в това поведение е свързан с вътрешния свят на личността и е съпътстван от отклонения в неговите потребности, мотиви и ценности.

Възрастта 10-11 години се характеризира като възраст на ранното тийнейджърство или криза на пубертета. Това е възраст в която детето търси своята идентичност, като отхвърля вече утвърдени в живота му авторитети – родители, учители и други значими възрастни. То развива стремеж към себеутвърждаване сред своите съученици и се опитва да завоюва свое място в групата, която си е избрало, много често се опитва да заеме лидерски позиции в груповите взаимоотношения. В този сложен процес на напасване и в същото време липсата на инструментариум за справяне с новата ситуация, детето много често проявява отклоняващо се поведение. Защото чрез поведението си детето изразява своите чувства и емоции. Детето на единадесет години вече притежава набор от умения, разбира се недостатъчни, но то е усвоило някакъв модел на поведение.

От особена важност е да бъдат проучени факторите, които влияят върху поведението на детето и да бъде предложена програма от социални мерки за предотвратяването на отклоняващо се поведение.

Структура и организация на емпиричното изследване

Предмет на изследването са проявите на отклоняващото се поведение при 10-11-годишни деца и факторите, детерминиращи това поведение. **Обект** на изследването са няколко групи лица:

- Ученици от 4-ти клас на две училища в гр. Пловдив;
- Педагогически персонал от същите училища;
- Родителите на анкетираните ученици.

Това структуриране на обекта на изследването е следствие от разбирането на изследователския екип за комплексността на проблема и необходимостта той да бъде обхванат и проучен от различни аспекти.

Извадката е конструирана съобразно целта на изследването, неговия пилотен характер и необходимостта за бързо приключване на първия етап и получаване на резултати за ефективността на методиката. Пилотната извадка включва 60 уче-

ника – 36 момичета и 24 момчета, 40 педагози – 6 мъже и 34 жени на възраст и 60 родители – 22 мъже и 38 жени.

Изследването се проведе през м. Септември 2011 г.

Изследователският инструментариум се състои от социометричен метод и три анкетни карти, всяка една е предназначена за определена категория респонденти, а именно:

Социометричен метод „Избор на партньор“ на Дж. Морено – предназначен за ученици; Социометричният метод на Дж. Морено има за цел да проучи какви са взаимоотношенията в групата /класа/.

- Анкетна карта № 1 – предназначена за ученици;

Анкетна карта № 1 се състои от 18 на брой отворени и затворени въпроси. Изследователската идея тук е чрез директно задаване на въпроси да се получи информация от анкетиранията относно съдържателни параметри, декомпозиращи предмета на изследване.

- Анкетна карта № 2 – предназначена за педагози;

Анкетна карта № 2 са състои от 12 въпроса и е предназначена за учители, класни ръководители, директори. Разликата с анкетна карта № 1 идва не само от броя на въпросите, но и от целевата група на респондентите, които тук са класни ръководители, учители и един директор.

- Анкетна карта № 3 – предназначена за родителите.

Анкетна карта № 3 се състои от 10 въпроса. Идеята е чрез анкетиране на родителите да се разбере начина на мислене, убеждения и възпитание, дали се прикриват с тези на техните деца. Това предполага по-голяма степен на надеждност на информацията.

Резултати от изследването

След събирането и първичната обработката на данните е извършен анализ на резултатите. Установиха се закономерности и тенденции, обобщени както следва:

1. Резултати от анкетирането на учениците.

- Децата не знаят какво означава отклоняващо се поведение. Никой не ги е информирал как да не проявяват отклоняващо се поведение. Тревожен е факта, че въпросите които им бяха зададени в Анкетна карта №1, въпроси които определят отклоняващото се поведение, децата ги приемат не като отклоняващо се поведение, а като нещо естествено в ежедневието си;

- 87% от децата са преки свидетели или потърпевши от отклоняващо се поведение от съученици и по-големи от тях;

- Анкетиранията също са проявявали отклоняващо се поведение „понякога“ спрямо по-малки ученици;

- Тревожен е факта, че децата биха споделили проблемите си с приятели, но не и със своите родители. ***Очевидно е, че връзката дете-родител е нарушена.***

- Факторите, които влияят върху нагласите за проява на отклоняващо се поведение, децата определят на първо място „семейството като цяло“ и след това „приятелския кръг“;

- Едва 15% от децата отговориха, че биха се намесили, ако станат свидетели на отклоняващо се поведение, останалите деца се страхуват;

- Децата се нуждаят от допълнителна информация как да се предпазят от отклоняващо се поведение.

2. Резултати от анкетиране на родителите
  - Преобладаващата част от родителите отговарят, че знаят къде са децата им, когато не са в къщи;
  - Според родителите децата споделят проблемите си с тях;
  - Факторите които влияят върху формирането на нагласите на децата при отклоняващо се поведение, според родителите е „приятелската среда”. *Тук се получава разминаване между мнението на децата и родителите;*
  - Родителите казват, че „в много редки случаи” не могат да се овладеят и крещат на децата си, други дори ги бият. *Очевидно е, че комуникацията между дете-родител е нарушена.*
3. Резултати от анкетиране на педагозите
  - Учителите прехвърлят отговорността върху родителите;
  - Липсва координация между учители и родители;
  - Нарушена комуникация между деца и учители;
  - Общо мнение е, че отклоняващото се поведение ще нараства.

Изводи

1. Резултатите от проведеното емпирично изследване при десет-единадесет годишни деца в норма, се установи, че представите на децата и на възрастните за отклоняващо се поведение се разминават.
2. Децата са изложени на опасност от негативни въздействия и атаки там, където главно протича тяхното ежедневие – на улицата, в училищния двор, у дома.
3. В детските групи отклоняващото се поведение се приема нееднозначно – някои от децата с отклоняващо се поведение са лидери, неформални лидери, други – аусайдери Това се обяснява с факта, че децата които проявяват лидерски качества имат изградена базисна привързаност, имат изграден самоконтрол. Децата аусайдери лесно могат да се поддадат на отклоняващо се поведение защото имат ниска самооценка за себе си, приели са модели на поведение неподходящи за тяхната възраст, най-често това са модели копирани от собствените им родители.
4. Установи се разминаване в очакванията на родители и учители по отношение на водещата роля на субектите в процеса – родителите или учителите да бъдат това. Отговорността се прехвърля взаимно и нито родителите, нито учителите притежават необходимия инструментариум за справяне с отклоняващото се поведение при децата.
5. При децата като цяло липсват авторитети на които биха се доверили или потърсили подкрепа. Липсата на авторитет, липсата на значим човек оказва негативно въздействие върху нагласите и поведението им.

Литература:

1. Бурмов, А., Егоистът и егоцентрикът, София, 2008 г.
2. Левкова, И. Психология на развитието. Шумен, 2003.
3. Лакан, Ж., Семейните комплекси, София, 2008 г.
4. Маслоу, Е., Мотивация и личност., София, 2001 г.
5. Морено, Дж., Основи на психодрамата., София, 1994 г.
6. Петрова, Ел., Комуникация и морал, София, 2004 г.
7. Трашлиев, Р., И. Дерижан, Г. Колев, Детето като предмет на социалната работа, Шумен, 2003 г.
8. Hollandq R., Moretti, M. At. At. - Attachment and conduct dicorder: The response program. Canadian Journal of psychiatry, 1993

**ПРОУЧВАНЕ МНЕНИЕТО НА ЖУРНАЛИСТИ
ОТ РЕГИОНАЛНИ МЕДИИ ЗА ОСОБЕНОСТИТЕ
НА ЖУРНАЛИСТИЧЕСКАТА ПРОФЕСИЯ**

доц. д-р Мария Алексиева
доц. д-р Евелина Динева
Бургаски свободен университет

*Разказването на истории, това всъщност е журналистиката
Том Брокау, Ен Би Си*

**SURVEY OF THE OPINION OF JOURNALISTS WORKING
IN REGIONAL MEDIA ABOUT THE SPECIAL FEATURES
OF THEIR PROFESSION**

Assoc. Prof. Mariya Aleksieva, PhD
Assoc. Prof. Evelina Dineva, PhD
Burgas Free University

Abstract: *The publication presents the results of a survey of opinion of journalists working in different types of local media - press, radio, television, news sites. The questions are about possibilities to work professional, to comment and to attract the attention of "audiences" independent of their choice of information channel.*

Keywords: *Journalism, regional media, journalistic profession, social Media, media products, media environment, media market, media platforms*

Журналистическата професия е комуникативна професия. Сред основните функции на журналиста са да разказва, да обяснява и илюстрира и да прави всичко това в пресата, по радиото, по телевизията и в социалните медии.

Има много начини да се отрази едно събитие или една новина. Всеки журналист си има стил на представяне, на писане и изграждане на това, което работи. Медиите не са това, което си спомняме в детството. Промените в политическата система доведоха до промени и в медиите. Промениха се нагласите, изискванията, потребностите на медийната аудитория.

Регионалните медии играят важна роля за изграждането и съществуването на добре информирано гражданско общество. От тях зависи по какъв начин гражданите ще научат за процесите в региона, в който живеят, съответно как ще ги оценят и как ще реагират на тях. Чрез медиите областните и общински ръководители могат да осъществят връзка с избирателите си, да добият реална представа за техните потребности и интереси. Колкото по-разнородни са потребностите на хората, живеещи в даден регион, толкова и ролята на журналистите е по-сложна. Това изисква от регионалните журналисти задълбочено познание и професионално отношение към регионалните теми. Добрият журналист трябва добре да познава спецификата на региона, трябва да е наясно с нагласите и настроенията на живеещите там.

Може да се каже, че в журналистиката от 20-ти век има място за различни професионални роли, за различни типове журналистически професии. Тогава се използват различни подходи, за да се разкаже “историята”, отразявайки спецификата на всяка медия. Един журналист бива “печатар”, “радиочовек” или “телевизионер”, може би през целия си професионален живот.

Дигиталната революция промени това. Издателствата все повече се интегрират по вертикален и по хоризонтален принцип: един и същи материал днес може да бъде намерен в печатен вариант, в радио или в телевизионно предаване. Информацията достига до потребителя, независимо по какъв канал, било то “на живо” или “он деманд” по-късно.

В същото време, изразните средства на журналистиката търпят промени. Промени се и достъпът до журналистическите канали.

Днес не е необходимо да се инвестират милиони в печатарска или излъчваща техника, за да се разпространява журналистическа продукция. Тя може да бъде свалена от Интернет, при това безплатно или на сравнително ниска цена да се свалят програмни продукти, с помощта на които да се създава текст, аудио- или телевизионни програми, които да се разпространяват чрез мрежата до всяка точка на планетата.

Днес всеки, по всяко време може да публикува всичко в мрежата. Какво тогава включва терминът “журналистика”? Каква е ролята на съвременните журналисти в постоянно променящата се медийна действителност, където старите икономически модели вече не действат и е трудно да бъдат намерени нови източници на приходи за медийната индустрия? Дали Интернет е мрежата, където могат да бъдат намерени “истории” за какво ли не само чрез кликуване на мишката?

Адаптирани ли са съвременните журналисти към тези нови конвергентни условия? Способни ли са да създават съдържание за трите вида медии, да работят професионално, да изпълняват репортерския си дълг, да коментират, да разказват и да ангажират вниманието на “потребителите” на информация, независимо кой канал за информиране те са предпочели?

Изправени пред тези предизвикателства, днешните журналистите е необходимо да притежават редица „нови” умения – концептуални, журналистически, технически, организационни умения и умения за проявяване на гъвкавост.

Погърсихме мнението на журналисти, работещи в регионални медии, по редица въпроси, свързани с :

- **независимостта на медиата**, в която работят, защото работата на медиите винаги се свързва със свободата на словото, която не трябва да се ограничава. Според кодекса на журналистическа етика те трябва да казват истините такива, каквито са, да отразяват свободно фактите. Тази особеност на журналистическата професия се съчетава с идеята за плурализма, което предполага морално разнообразие в интерпретиране на фактите и обстоятелствата. Щом съществува плурализъм, значи истината не е една, т.е. всяка гледна точка има право. В медиите обаче нещата не винаги стоят така и това води до «изчезване» на истината и манипулацията е част от фактите, измислицата – от реалностите, медийните конструкции – от извънмедийната ситуация. От казаното следва въпросът каква е цената на независимостта, защото според днешната конюнктура оцеляването на независимите медии е възможно само ако те се ползват с доверието на своите читатели (според главната редакторка на "Народна воля" Светлана Калинкина).

- **преобладаващите фактори на зависимост** – неимоверният ресурс за влияние върху общественото мнение, който медиите имат и чисто корпоративният

модел на управление на този ресурс, се превръщат в самостоятелен властови център, действащ по силата на собствените си икономически интереси. Все повече се забелязва т.нар. дефицит на истина. Засилва се убеждението, че всичко по-сложно и по-трудно за обясняване отсъства. Част от това усещане се дължи на убеждението, че нещо съзнателно се премълчава по причини извън самата медия. И това се дължи на факторите на зависимост – политически, административни, икономически. Това особено важи за регионалните медии от гледна точка на границите, в които те действат.

Връзката между медии и власт е и една от причините за деформацията на медийния текст. Другата част за неточност идва от самия медийен език. Възможността за манипулиране на общественото мнение, напр. чрез целенасоченото прокарване на внушения, чрез пренареждане на приоритети и акценти, на практика представлява опасност за самото право на обективна и достоверна информация.

• **ниво на достъп до информация** – наличието на закон за достъп до обществена информация намира своето практическо приложение и в работата на медиите, тъй като регламентира достъп до информацията, свързана с властта, с дейността на институциите и по-важните събития от обществения живот. Поради това, вече 12 години, журналистите са сред най-активно търсещите информация. Непосредствено след приемането си през 2000 г. ЗДОИ бе посрещнат по-скоро със скептицизъм от страна на журналистите – най-вече заради предвидените срокове за предоставяне на информацията, а също и заради предвидената в него процедура за подаване на писмено заявление. И това е разбираемо – обикновено работещите в медиите предпочитат бърз отговор на зададените си въпроси, защото информацията е нужна „тук и сега“ и няма време за чакане. Често е напълно неоправдано да се пишат заявления, да се завеждат в регистрите и да се чака отговор в продължение на две седмици на не особено сложни въпроси – като например каква е заплатата на премиера и на министрите; колко дела се водят срещу дадена институция, броя на настанените в домове деца; кога ще започне изплащането на помощи за отоплителния сезон и др. Постепенно началното недоверие относно практическото приложение на ЗДОИ в журналистическата работа отпадна и в последните години се наблюдава засилен интерес от страна на журналисти и медии към използване на процедурите на ЗДОИ, за да получат достъп до документи, необходими за журналистически разследвания, разкриващи най-често корупционни практики и злоупотреби на властимащите.

• **ниво на техническа осигуреност** – новите технологии променят изцяло медийните форми и самата същност на медиите. От тази гледна точка нивото на техническа осигуреност на медиите е особено важно за обезпечаване нуждите на журналистите и доброто качество на медийните материали.

• **влиянето на PR-а върху обществените функции на медиата** – развитието на PR-а през последните десетилетия постепенно доведе до размиването на така важната за добрата информираност на обществото граница между журналистиката и връзките с обществеността. В зависимост от интересите на заинтересованата от естеството на изнасяната информация страна, противоречията между „официалните“ данни за редица съвременни, широко отразени от медиите събития, могат да достигат абсурдни величини. В резултат на това голяма част от работещите в сферата на журналистиката «изневеряват» на изследователската природа на професията си и се задоволяват с ролята да систематизират и препредават повърхностна и предварително обработена информация. Анализаторският елемент постепенно отстъпва на заден план и медиите се превръщат във взаимно конкуриращи се за вниманието

на рекламодателите и лишени от мисия и принципи публични платформи. Журналистиката, в т.ч. и регионалната става бизнес и като всеки бизнес се стреми към печалба.

• **практикуване на скрита реклама** – рекламата е комуникация, при която медиите се използват срещу съответното заплащане за публикуването на текстове, изображения и послания в изгода на определен комуникатор. Рекламата в медиите е (въсъщност, би трябвало да бъде) лесно разпознаваема като такава. Именно нейната отличимост и недвусмисленото ѝ отделяне от редакционното съдържание е един от основните принципи на работата на медиите – демократичността и свободата на словото изисква тя да бъде ясно разграничена. Това се постига по различни начини, с използването на определени визуални и акустични средства. Принципът на разделението между редакционно и рекламно съдържание е предписан от различни закони, професионални и етични кодекси и поддържа автономността на медиите и доверието към тях. Това е пряко свързано и с гарантирането на правата на потребителите, на които трябва да бъде осигурена възможност ясно да разграничават журналистическите материали от публикуваните или излъчени реклами.

В световен мащаб обаче така нареченият product placement (скрита реклама) в медиите (особено във филмовите продукции) демонстрира впечатляващ ръст. Специалистите обясняват възхода на скритата реклама с отегчението на зрителите от стандартните клипове. Причината е, че с началото на рекламните паузи хората все по-често посягат към дистанционното и търсят утеха за прекъснатия филм или предаване чрез прескачане по каналите. Те не се дразнят обаче, когато любимият им тв водещ пие минерална вода на известен производител. Търсенето на все по-голяма ефективност на изхарчените средства за реклама е причината да се потърси този метод, който ненаатрапчиво успява да каже всичко онова, от което продуктът има нужда като послание към потребителя.

• **удовлетвореност от условията на професионален растеж** – този аспект от проучването е свързан с възможностите за израстване в кариерата. За съжаление наблюдения в регионални медии сочат не особено големи възможности за кариерно израстване, поради факта, че регионалните медии са малки и в тях работят ограничен брой журналисти.

• **удовлетвореност от заплащане на журналистическия труд**, защото това води до повишаване на мотивация за работа. Известен е обаче фактът, че заплащането на журналистическия труд е относително високо само за централните печатни и електронните национални медии. Водещите професионалисти, работещи за тях, получават неколкратно повече от средния доход за страната. Съвсем друга е картината в малките местни станции и печатни издания, където журналистите получават доста ниски възнаграждения. Не са рядкост и случаи, в които собствениците подчиняват журналистите на собствените си желания и интереси – факт, водещ до чести промени на работното място, отлив на квалифицирани журналисти от професията и чести преминавания към други професии, най-вече към PR.

Методика на проучването

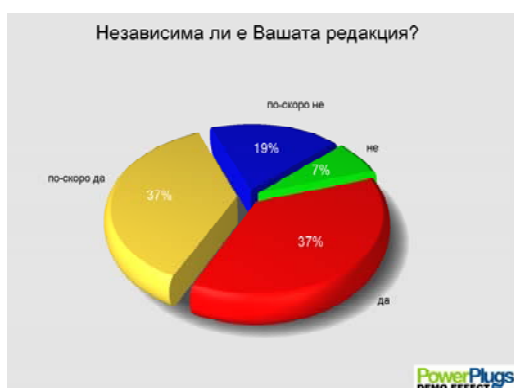
Проучването е направено сред журналисти, които работят в медийни институции.

Групата изследвани лица включва 49 регионални журналисти, работещи за печатни медии, радиото или телевизията и в информационни сайтове. Не се прави разлика между журналистите, работещи на трудови договори и тези на свободна професия. Предварителните условия, свързани с реципиентите, са професионалният

опит и работата за най-малко една регионална медия, без значение дали е преса, радио, телевизия или информационен сайт.

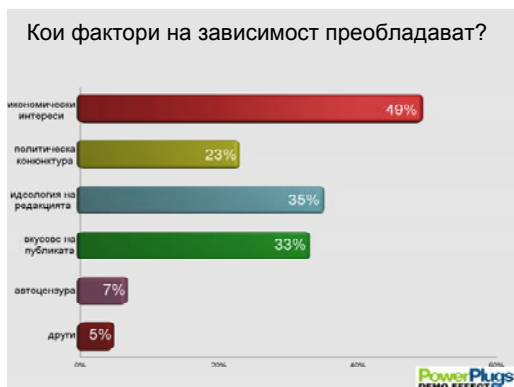
Предизвикателството да си регионален журналист

Започнахме анкетата с въпроса доколко е независима медията, за която работи журналистът. Над 70% от анкетираните смятат, че медията е напълно или до голяма степен независима в информирането на гражданите и във формирането на общественото мнение. Едва 7% смятат, че политиката на редакцията се определя «отвън». (Фиг. № 1)

Фигура № 1

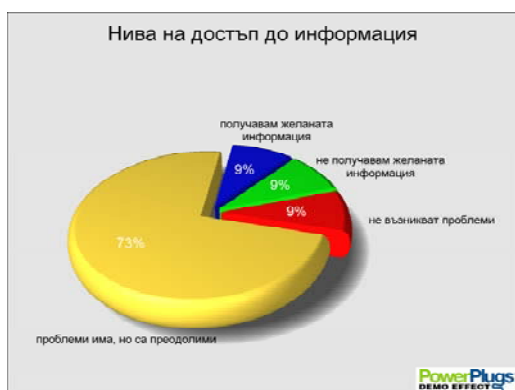
Погърсихме съдържателната структура на зависимостта, доколкото съществува. Преобладават икономическите интереси (49%), следвани от идеологията на редакцията (35%) и вкусовете на публиката (33%). Политическата конюнктура е на четвърто място с 23%. (Фиг. № 2)

Фигура № 2

Когато пишеш новина или правиш проблемен репортаж за регионална медия в населеното място, където живееш и работиш, се срещаш и сблъскваш с много познати хора, които трябва да застанат пред микрофона/камерата и да коментират.

Предизвикателството се оказва в това, че ако си обективен и напишеш новината така, че да „настъпиш някого по мазола“, следващия път рискуваш от тази институция да не получиш информация. Друг проблем, е, че масово институциите отказват да дават информация, която касае региона и препращат екипите в министерствата, което си е истинско предизвикателство за един регионален журналист. Затова запитахме анкетирания дали получават желаната информация от институциите и с цената на какво. Само 9% имат пълен достъп до желаната от тях информация. Също толкова са журналистите, които не получават желаната информация от съответните институции. (Фиг. № 3)

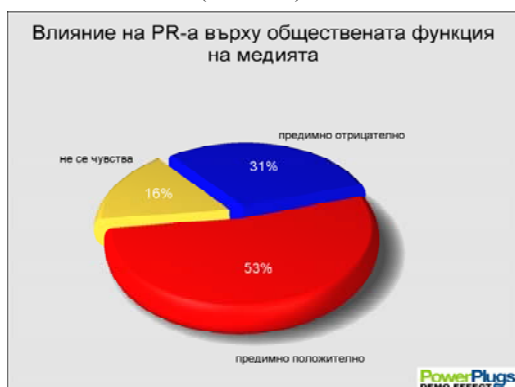
Фигура № 3

В съвременното високотехнологично общество удовлетвореността от работния процес е не само в съдържанието на написаното или излъченото, но и в условията, в които се постига това. Затова запитахме журналистите какво е нивото на техническа осигуреност на медията, за която работят. За 40% от тях модерните технологии са завладели редакциите и студиата. Само 20% са недоволни от техническите условия, при които работят. (Фиг. № 4)

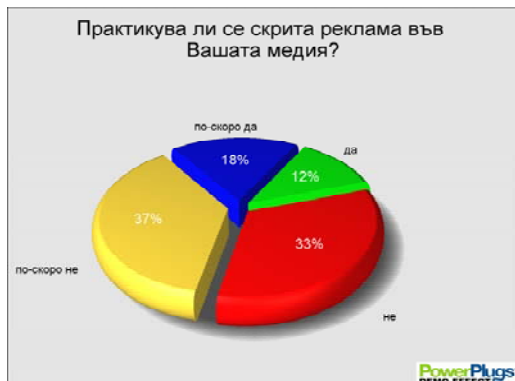
Фигура № 4

PR специалистите и журналистите имат една обща задача – да информират обществото – и различни цели. Пиарите задоволяват (в някаква степен) интереса на определени публики за целите, мисията, дейността и др. на дадена фирма, институция, организация, политическа партия или отделен човек, т.е. те са до известна степен зависими от работодателя си. Журналистите би трябвало да информират цялото общество напълно обективно и без никакви зависимости, но както видяхме от отговорите на първия ни въпрос това не винаги е точно така. Част от информацията си журналистите получават от пиарите. Затова ги попитахме доколко пиарът влияе върху обществената функция на медията. Преобладаващата част от анкетираните (53%) смятат, че това влияние е положително, но една трета са на противоположното мнение. (Фиг. № 5)

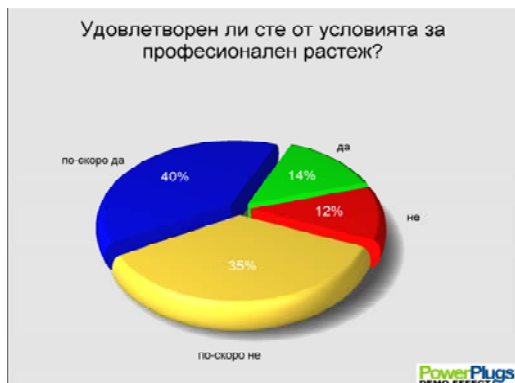
Фигура № 5

В не малка част от материалите в печатните и електронните медии може да се открие скрита реклама. Разбира се могат да се намерят аргументи в защита и на противоположната теза. Дали читателят, слушателят или зрителят трябва да е този, който да прецени в каква степен материалът е реклама (а понякога и пиар) или е само информация и анализ? Мнението на преобладаващата част от анкетираните журналисти (70%) е, че в медията, в която работят, скрита реклама няма или почти няма. Само 12% признават за наличието на такава практика. (Фиг. № 6)

Фигура № 6

Изграждането на журналиста като професионалист изисква практика и условия за израстване в професията. Запитахме анкетираните дали са доволни от предоставените им условия за професионален растеж. Мненията се разделиха – 53% смятат, че разполагат с условия за израстване на работното място, а останалите 47% са на мнение, че нямат такива условия. (Фиг. № 7)

Фигура № 7

С последния въпрос искахме да разберем доколко „журналист“ е призвание и доколко само професия. Затова запитахме журналистите дали са удовлетворени от заплащането на труда си. Само един от анкетираните (2%) е доволен от заплащането си. Почти една трета (28%) са напълно недоволни, а 49% са по-скоро недоволни от финансовата оценка на труда си. Отговорите на този въпрос налагат мнението, че преобладаващата част от анкетираните възприемат работата си като призвание и предизвикателство да отговорят на потребностите на обществото. (Фиг. № 8)

Фигура № 8

Заклучение

Ролята на медиите в регулирането на обществения процес е от изключително значение. Забързаното и изпълнено със задължения ежедневие на модерния гражданин, постепенно доведе до несъзнателното делегиране на процеса на целенасочено лично осведомяване към информационните структури на обществото. В този контекст регионалните меди и журналисти играят особено важна роля.

От представеното изследване на преден план излизат няколко основни аспекта по отношение на мястото и ролята на регионалните журналисти, които подпомагат процеса всички ние да добиваме представа за най-актуалните проблеми в ежедневието на региона, държавата и света като цяло: личната и професионална отговорност на журналиста към аудиторията и осъзнаването на собствената роля като обективен регистратор и безпристрастен транслатор на факти.

Личната морална и професионална отговорност се оказва единственият критерий, който би възпрял потока от открита или полуприкрита дезинформация, от манипулирани данни и тенденциозни внушения. Осмислянето на социалната роля на журналиста е също важен елемент от възможностите му за въздействие върху информацията, която предава. Съзнанието за собствената си роля той осъществява най-често като обективен регистратор и безпристрастен транслатор на факти. Но тази роля може да бъде още на субективен интерпретатор, външен наблюдател, съучастник в събитие, автор на събитие или инициатор.

При всички тези роли на социален актьор, с различна степен на социална активност в събитието, което интерпретира или за което е призван да информира обществеността, журналистът, представител на елита в качеството си на личност, може да деформира или преведе на собствения си език информационното послание, т. е. да упражни информационната си власт над него.

По същия начин, независимо от избраната роля, журналистът като представител на медийната институция властва над информацията със своите специфични възможности.

И като обобщен извод се налага мнението, че ролята на регионалните медии в не може да се определи еднопосочно, тя е в зависимост от редица фактори, от създалото се положение, от свободата, с която разполагат медиите и множество други.

Литература:

1. Jan Bierhoff, "Brave new media world; the era of online journalism", <http://www.ejc.nl/hp/it/jan.html>, dated from 12.03.2005.
2. **Илиева, В.** 2006. Властта на медиите и медиите на властта., www.Center-Religious Freedom.com.
3. Little confidence in politicians, http://www.gfk.com/group/press_info..., July 31, 2006

**ОТНОСНО ГРАНИЦИТЕ МЕЖДУ ЖУРНАЛИСТИКА,
ПИАР И РЕКЛАМА
(ЗА ПЛАТЕНИЯ ПИАР И НЕОБЯВЕНАТА РЕКЛАМА)**

доц. д-р Тодор Кирилов Георгиев
Бургаски свободен университет

**ABFUT THE BORDERS BETWEEN JOURNALISM,
ADVERTISING AND PR
(ABOUT THE PAID ADVERTISING AND UNDECLARED PR)**

Assos. Prof. Dr. Todor Georgiev
Burgas Free University

Abstract: The article considered illegitimate and atypical PR practices in the media. Transgression of the maxim of separation, relative of the borders between editorial and commercial content is a violation of the conventions and the interests of user's information. In the rules of the genre are made and coded communications relationships. Non-observance of the rules has hard consequence – undermine market and public ethics, distorted economic ties and responsibilities, set economy of the communication branches on quicksand, disturb the system socium.

Kew words: *illegitimate PR practices, maxim of separation, public ethic...*

Темата за границите между типовете информация в медиите, за границите между комуникационните жанрове, между новина и реклама (обява), между редакционно съдържание (не обезателно продуцирано в редакцията, но отговарящо на редакционните критерии) и търговско съдържание (може би не само в смисъл на платено, но в по-широк смисъл на незаплатено посредничество между пазарни и политически субекти) придобива все по-голяма значимост и острота. Смесването на дискурсивни, а това означава – и институционални, властови – полета, е дисфункционално за обществената система. Преплитането и „скачването” на медиите, пиара, бизнеса и властта, недостатъчното разделение и автономност на тези сфери и на институциите, които ги представляват, нарастващата и по принцип безгранична икономическа мощ на поръчителите на пиара са сериозно предизвикателство за публичността.

Пиарът може да се разглежда и насърчава като опит да се проведе хуманизация на капиталистическата система в рамките на една бизнес етика, основана върху деонтологичния принцип или върху принципа на разумния егоизъм. Пиар комуникациите променят структурата на публичността като поле за свободно обсъждане на идеи в интерес на общественото благо, интензифицират информационни потоци, които допринасят за повече разбирателство и благотворителност, но и за подмяна на ценностите и фалшификация. Те откриват обаче още една корупционна ниша.

Трябва да вярваме, че с развитието на пиара като технология, философия, изкуство светът става по-добър и по-справедлив, по-предвидим и управляем. У нас появата му бе съпроводена с теоретически ентузиазъм, най-пълно проявен в концепцията за корпоративния гражданин, но и със структурни дефекти, обусловени от особеностите на прехода, на нецивилизования български капитализъм. Някои от родилните петна на пиара у нас са следствие от умишленото или спонтанното релативизиране на границите между функционални полета и професионални дейности, от дефицита на правила на равнището на практиките в редакциите и агенциите. Законовата и етичната рамка е достатъчно обща и отворена за разночетения; опитът по нейното прилагане е в начален стадий на натрупване, осмисляне и кодифициране; далече сме от щателно разписване на регламенти, които да улавят или поне да се приближават до огромното многообразие от казуси, от конфликти на интереси, от лоши и добри практики.

Всъщност и в теорията, и в практиката се лансират критически перспективи, например концепцията на Юрган Хабермас, изложена в станалия вече класически труд „Структурни промени на публичността“. Авторът обръща внимание, че връзките с обществеността са насочени не директно към клиентите на пазара, а към публиките – субекти на общественото мнение. Не пряко, върху отделни продукти и услуги, колкото върху корпорации и техни представители като носители на обществени ценности, се фокусира благодарение на пиара публичният интерес. Оттук и най-голямата заплаха от пиара – навлизането в сърцевината на публичността (на политическата публичност !, казва Хабермас), способността му да моделира и манипулира общественото мнение. В такъв контекст ученият обръща внимание, че става все по-трудно или дори невъзможно за публиките да разпознават в публичните послания на корпорациите маскираните частни намерения и изгоди.

Пиарът е ресурсно и технологично най-осигурен измежду дейностите, които влияят върху общественото мнение. Освен това той притежава с още най-малко две предимства или особености: първо, че е комплексна и разположена във времето технология, достатъчно гъвкава да се приспособява към капризната управляемост на общественото мнение, в което спонтанните и инерционните, ирационалните и рационалните променливи влизат в сложни и често непредвидими конфигурации; второ, че си служи с богат арсенал от прийоми и техники, които са ненаатрапчиви и по волята на своите стратегии и реализатори техните внушения остават незабелязани – по-успешно отколкото при рекламата. Идентифицирането на някои инструменти на пиара, особено ако тяхното прилагане е умишлено прикривано, изисква професионални знания, внимателно и продължително наблюдение. Част от този инструментариум е създаден за или служи на манипулативни цели, при това успешно поддържа привидността на истината и на моралните намерения. Затова въпросът кой го контролира е съдбоносен – законът, публиките, които плащат и /или се доверяват, потребителите, конкуренцията и нейните институции, интересът и етиката на тези, които го произвеждат, поръчителите, медиите? Не е необходимо да се напомня, че журналистиката охранява и воюва за обществения интерес и върху тази си функция гради или рискува своята репутация.

От друга страна, обаче, при един комплексен и автентичен подход към човешката личност, разграничението между субекта на потреблението и удоволствието и субекта на гражданското отношение и удовлетворение е условно. Хората са

потребители и съзидатели, егоцентрични и социално отговорни в същността си, когато потребяват, придобиват и притежават могат да се ръководят от духовни и социални мотиви, да се проявят като добри граждани. Действията и текстовете, с които пиарът и рекламата си служат, за да апелират към публиките, жестовете и символите на публичния театър, който те разиграват, са подплатени със социално и морално съдържание, обърнати са към преживяване на същите основни обществени и персоналистични ценности, които стоят в центъра на гражданската публичност и общественото мнение, на журналистиката и политиката, на хуманитаристиката и морала – здраве и жизненост, идентичност и признание, любов и солидарност, красота и наслаждение. Те непрекъснато напомнят, че частният интерес не е по дефиниция користен и антиобществен и че същинската роля на пиара като че ли е да обвърже законът на печалбата с праведността и етиката. Протича процес на симбиоза между социалните (в интерес на обществото и гражданина) и икономическите (в частен интерес) функции на медиите.

Към същия извод, но от обратната страна стигат други изследователи. Те приемат, че медиите престават да бъдат фактор на гражданската публичност, отдръпват се от ролята си (впрочем вече иронично оспорвана) да формират и възпитават социална активност и гражданско поведение. Разсъждавайки за един тип просперираща журналистика, М. Попова основателно заключава: „Появата на пазарно-ориентираната журналистика до голяма степен е резултат от начините, по които обществото потребява медиите, по които „глобалното гражданско общество се превръща в глобално зрителско общество.“ В известна степен това е така, защото нарастващата пазарна ориентация на медиите води до разминаване между ролята на индивидите като потребители на медийното съдържание, която роля е частна и индивидуална и ролята им като граждани, която е публична и колективна...Така се наблюдава промяна в самата журналистика относно темите, които трябва да бъдат включени в разбирането “обществен живот”, т.е. на темите, които се приемат за важни за съществуването на обществото (политика, икономика, социални проблеми) и които помагат на отделните членове на социума да изградят своите граждански позиции, в посока на разбирането, че забавленията и популярните материали също оказват влияние върху културата на поведение и възприятията на хората, в не по-малка степен от социалните или политически теми.” (1) Теоретическа основа на подобни твърдения е хипотезата за глобалното постмодерно общество като общество на тоталното потребление и забавление, „в което консуматорската възможност на потребителите може да бъде разпространена далеч отвъд границите, установени чрез каквито и да било природни и придобити нужди”. (2)

Разбира се, ориентирането на журналистиката към пазара и потреблението не означава възприемането на нелегитимни стандарти или порочни методи. Но определено сближава или сродява журналистиката и пиара като типове комуникация, подрива границите между тях, поставя на изпитание ролята на медиите на „куче-пазач” на обществените интереси. Пиаризацията започва да означава не само увеличаване на дяла на медийните публикации, изготвени в пиар структури, но и промяна на журналистическото писане. Досега винаги ударението се е слагало върху обстоятелството, че пиар агентите се стараят да следват журналистическите принципи и модели на информиране. Изглежда, че отношенията са по-скоро двупосочни.

Под влиянието на пиара се икономизира съзнанието на журналистите, променя се вниманието им към публиките, както и стилистиката на изразяването. Бизнес мисленето за професията включва напълно легитимното и позитивно желание да се печели от писане. Това води до мигриране на журналисти към зоната на рекламата и пиара, в които заплащането е по-атрактивно. Не само личните материални интереси, но и атмосферата в медиите, промяната на ценностите в редакциите ги тласкат към търсене на икономически ефективни приложения на своите способности и умения. Информационно-коментарните медии, особено в регионите, променят профила си, приближават се до модела на открито търговската медия; медиите с обществени функции стават компонент от консорциум, в който водеща е ролята на бизнеса, те постепенно потъват или се разтварят в общата комерсиална рамка. В страната и в бургаския регион стават все повече високо професионалните и доказаните журналисти, които работят повече за търговски издания и цели, но винаги могат да напомнят за себе си и на сцената на сериозната, обществено значимата журналистика. (Когато журналист от дадено издание, обикновено ресурсен в икономиката, влиза в ролята на пиар или рекламист, той има предимства: обигран е в писането; познава от опит относителността на принципите и ценностите, степента на търпимост в редакцията към престъпването на границите, механизмите на селекция, вътрешните правила, изискванията към новините и т.н. Но журналистът не е най-добре информираният за предмета на пиара или рекламата. Ако е достатъчно мотивиран и професионално ангажиран, ако разполага с време, той ще събере и обработи информацията, ще проучи състоянието на пазара и конюнктурата на потреблението. По-често той ще заложи на компетентността и добросъвестността на пиара и ще се възползва от готовия пиарски текст. Тази ситуация няма нищо общо с нелегитимното прокарване на материали и теми, когато скритото заплащане е за компромис, въздържане, отказ да се изпълни професионален дълг; когато се купува се под тезяха санкцията, статуса – редакционното решение за публикуване.)

Някои автори са склонни да видят в смесването между пиар и реклама преходно състояние, болест на растежа: „Преливането на много репортери и редактори към новата професия едновременно стимулира ранния пиар и създава условия за прекалено неформални отношения между медиите и отделите за връзки с обществеността...Конкуренцията с рекламата насърчава хибридизирането в действията на пиар агенциите, много от които, особено в началния период, се специализират едновременно в предлагането на двата вида услуги. Това на свой ред лесно води до смесване на пиар и реклама не само на концептуално ниво. Голяма част от публикуваните пиар материали не се обозначават като платени или като реклама.” (3)

Според маркетинголога Боян Кутевски „Смесването на търговското и редакционното съдържание в медиите ще се изостри още повече. И тук според мен печеливши ще бъдат тези, които успеят да намерят баланса – разберат – да запазят част от идентичността на медията, без да се налага да продадат всичките си принципи и ценности.” (4)

Специалистите, които намират, че разделението между рекламата и пиара е анахронизъм, са достатъчно склонни да поддържат съществуването на „сива зона” между редакционно и рекламно съдържание. Възникна и теория, която се опитва да обясни премахването на разделението между редакционно и рекламно съдържание. Привеждат се следните аргументи:

- На практика правилото не се спазва. Трябва да се легитимира съществуващата практика, вместо да се стимулират двойните стандарти.
- Няма общовалидни дефиниции за новина и събитие, новинарските скали (йерархията на новинарските фактори) също са подложени на ревизии.
- Мениджмънтът и инсценировката на събития се правят така изкусно, че тяхното отразяване в новините изглежда съвсем резонно за самите журналисти, които могат да изпадат в позиция на заложници на чужди интереси.
- Публиката не разпознава лесно т.нар. скрита реклама и това ще става все по-трудно в бъдеще.
- Формите на отплащане и подкупване за пиар публикации стават все по-рафинирани и трудно установими. Самият инструментариум на пиара е в голяма степен скрит за непрофесионален поглед.
- Публиката не се интересува от този проблем или приема, че зад всяка медийна информация стои изгода, частен интерес.
- Радикалният пазарен либерализъм и перманентната икономическа криза допълнително деформират отношенията между журналистиката и бизнеса.

Противниците на този възглед отбелязват, че, напротив, обществото ще изпитва все по-остър глад за неповлияна от корпоративни интереси информация и ще става все по-нетърпимо към сивата зона и корупционните практики. Какви са практикуваните варианти на нелегитимни отношения, некоректни от гледна точка на етиката на разделението между журналистическо и платено съдържание? Ще посочим варианти, взети от практиката, на недопустимо използване на хибриди между реклама и пиар, на корупционни медийни форми.

- Вариант първи. Изданието обявява тарифи за пиар материали или предлага две възможности: материалите да излизат с гриф „платено съобщение” или без такъв гриф, но с надценка върху стандартната цена. Позволяват си го малки и периферни издатели. Например безплатният вестник за пазарджикска област „Новини плюс” е публикувал тарифи за пиар публикации; вестник „Форум”, който се разпространява в Северна България е изнесъл тарифи за неафиширани и афиширани платени публикации. Частен случай е онлайн вестникът „Фактор”- Бургас, който поддържа двусмислие с рубриката „Пиар сфера”. Вестник „Фактор”, въпреки самоопределението си, реално се отнася към чисто рекламния тип медии. Основната част от публикациите са платени, без това да е винаги изрично посочено. „Свежата журналистика”, която стои в логото на вестника, функционира в напълно търговски режим и нейното предназначение е да печели аудитория и да я продава на рекламодателите. Като пионер в групата на безплатните издания, вестникът е напълно адекватен към предназначението си и се отличава с професионализъм.

- Вариант втори. Изданието практикува изготвяне на материали с пиарска насоченост, работи като необявена пиар агенция. Това се прави по заявка и договаряне с клиента, без пиар посредници. Тази практика е характерна за миналото, но и сега се среща в региони с неразвити професионални пиар структури. Може да се осъществява и без външен натиск или стимули, като политика на издателя/ редактора за позициониране на изданието в бизнес и политическите среди, за привличане на бъдещи клиенти или като доказателство за лоялност. Заобикалянето на посредника деформира пазара на пиара, който от една страна е недостатъчно развит, а от друга, е стагниран от икономическата криза.

- Вариант трети. Съобразно комерсиалната концепция и политика на изданието се структурира съдържанието и се провежда подход на основата на хибридикацията. Продуцират се текстове, които смесват послания към потребителя и към гражданина. Моделират се рубрики, които смесват редакционни и търговски текстове и поемат без напрежение маркетингово съдържание. Изработва се дизайн, който обслужва микса, въвеждат се техники и оформлениа, която разполагат послания с пиарска интенция сред автентични новини и социално релевантни материали. Самият пиарски текст по своя характер е двойствен поради естеството на играта между двата плана – на обществения и на частния интерес. Пиар експертите смятат за висш професионализъм умението да покажат обществената значимост и отговорност на своите клиенти. Но журналистиката се предава и отвътре, самата редакционна продукция променя стандартите си и ги приближава към пиара. При пазарно ориентираната журналистика, в която потребителските теми стават не само преобладаващи количествено, но и определящи начина на презентиране на реалностите, особено отчетливо се наблюдава тенденция на хибридикация на посланията. Това е ефект на конформизъм или адаптация, който се вписва в контекста на постмодерната култура.

- Вариант четвърти. Медията предлага само позитивна бизнес информация (за настоящи и потенциални клиенти), независимо от реалното състоянието на икономически субекти, които са обект на отразяване.

- Вариант пети. Медията работи като пощенска кутия, изповядва философията на клиентелизма – обслужване и задоволяване на клиента, който плаща, без оглед на обективност, проверка за достоверност, обществен интерес, лоялна конкуренция и др. Прокарването на корпоративни, частни и лобистки интереси нерядко приема формите на поръчков (и платен) черен пиар срещу конкурентни търговски и граждански субекти.

- Вариант шести. Медията работи под принудата да води политика на компромиси в името на оцеляването; в по-малките общини вестниците често попадат в такава ситуация. В неблагоприятния за просъществуването на изданието икономически климат се нанасят поражения на моралния дух в редакцията, младите кадри се приучват на двойни стандарти и депрофесионализация.

Тези два варианта произтичат от обстоятелството, че немалка част от медиите са губещи и не би трябвало изобщо да съществуват, ако животът им зависеше само от пазарната логика. Непрозрачното финансиране предопределя поръчковите профили на тези издания. Интересът на поръчителя се защитава чрез кампании за или против определена политика, личност или друга медия – но с престорен граждански интерес, че се лансира общото благо.

- Вариант седми. Моделът на концентрацията, на включването на местни медии в издателски вериги или в групи с широк профил на комуникационните услуги или в консорциуми с разнородни дейности твърде често изтласква журналистиката на заден план, придава ѝ периферен характер. Продуктът на журналистиката става придаъчен, поддържа се доколкото е в състояние да държи рейтинга, т. е. интереса на публиката и читаемостта на изданието и да мултиплицира печалбите. Доминацията на рекламата и пиара води до поглъщане на новините и особено на коментарите.

Вече видяхме, че още върху концептуалната плоскост е възникнало колебаението дали отношенията между публичността и пазара, които се нуждаят един от друг, не са заредени с конфликтност, както и опасението, че доминацията на обществения интерес е недостатъчно гарантирана от инвазии на частни стопански и/

или групови политически интереси. Сведен до взаимоотношенията между журналистиката и пиара акцентът може да се постави върху сходството или върху различието на функциите и ролите, които те изпълняват. Повечето теоретици смятат, че за да има ефективно разделение, то трябва да се постави на основата на сътрудничеството и взаимодействието, което вероятно включва различия в мненията и дискусийността, двустранна професионална критика и контрол, установяване на баланси. „Всички признават, че съществува функционална разлика между пбблик рилейшънс в качеството му на представяне на определени интереси и специализирани познания чрез информация в изгода на организацията от една страна, и журналистиката като функция на общественото познание и обществен интерес от друга. Но също така е вярно, че ПР специалистите и журналистите в ежедневието си следват идентични процедури по отношение боравене с информация, което е много пряко свързано с идеята за свободата на словото. Всичко това означава, че от гледна точка на медията информацията, получена по ПР канали не може да се смята за недопустима намеса в редакционното съдържание, тъй като тя всъщност допринася за пълнотата на редакционното съдържание и става част от него.” (5) Същият автор посочва, че когато няма консесусни за двете гилдии – на журналистите и на пиарите – регламенти относно допустимото и недопустимото в представянето на корпоративна информация, се стига до положението, че „в българските новини няма бизнес”, че „решението дали името на компанията или продукта да бъдат споменати зависи от различни, най-често субективни фактори с неясен генезис и несвършена обосновка”. (6)

Насърчено от еkleктичната философия на постмодернизма, от недостатъчната структурираност на посттоталитарния социум и от аномията на ценностите, от трансформациите в публичността и от негативите на политическата и бизнес средата, продуцирането на медийни текстове у нас приема все повече парадигмата на смесването, на хибридризирането, която – когато това е нужно на някого – е в услуга на пиар стратегиите. Медийните, особено неспециализираните, каквито са регионалните, са предразположени към смесване на типове функции и ефекти, съдържания и критерии. Релативизирането на границите между редакционно и търговско съдържание, между пиар и реклама е нарушение на конвенциите и длъжността преди всичко по отношение на потребителя на информацията и неговите интереси. В правилата на жанра са положени и кодирани комуникационни взаимоотношения, чието неспазване води до тежки последици – подрива пазарната и публичната етика, деформира икономически връзки и отговорности, превежда икономиката на комуникационния отрасъл върху нездравни основи, внася смущения във функционирането на социума.

Литература:

1. Попова Мария. Пазарна ориентация на новините. В: *Медии и обществени комуникации*, 200, бр.2. www.media-journal.info
2. Бауман Зигмунд. Глобализацията. Последниците за човека. С. 1999. с. 106.
3. Спасов Орлин. Преформулиране на публичността. С., 2006. с. 23-24.
4. Кутевски Боян. Къде е линията и не е ли време да си сверим понятията, част първа, сп. Мениджър, 08.08.2010, <http://prnew.info/tag/boqn-kutevski>.
5. Христов Александър. ПР и намеса в редакционното съдържание: допустимост, общи принципи и един частен случай. В: *Медии и обществени комуникации*. 2009, №2. Available from: [www.media-journal.info]
6. Пак там.

**СТРУКТУРА НА КОМУНИКАТИВНИТЕ НАРУШЕНИЯ
НА 8-12 ГОДИШНИ УЧЕНИЦИ СЪС СПЕЦИАЛНИ
ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ (ДИАГНОЗА „ЛУИ”),
ИНТЕГРИРАНИ В ОБЩООБРАЗОВАТЕЛНО УЧИЛИЩЕ**

гл. ас. д-р Генчо В. Вълчев
Бургаски свободен университет

**STRUCTURE OF COMMUNICATION DISORDERS IN 8-12 YEAR
OLD STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS
(DIAGNOSIS " MENTAL RETARDATION "), INTEGRATED
INTO THE MAINSTREAM SCHOOL**

Gencho V. Valchev
Burgas Free University

***Abstract:** Throughout his whole adult life a person improves his speech and masters the richness of his language. In both adults and children, in the process of learning and mastering appear three functions of speech: communicative, cognitive and regulatory. Children with mental disabilities are no exception in terms of the periods of speech development. The difference is in the duration of these periods – the temp of learning is slower.*

This study tries to determine the structure of communicative disorders in children with special educational needs (mental retardation), integrated into mainstream school.

***Keywords:** communicative disorders, special educational needs, mental retardation.*

Както и при възрастния, така и при детето в процеса на усвояване и овладяване се проявяват трите функции на речта: комуникативната, познавателната и регулиращата. Децата с умствена изостаналост не правят изключение по отношение на периодите през които преминава речевото им развитие. Различието се проявява в продължителността на тези периоди, т.е. в по-забавения темп на усвояването на речта. Предложеното изследване прави опит да установи структурата на комуникативните нарушения при ученици със специални образователни потребности (диагноза „лека умствена изостаналост”), които са на ресурсно подпомагане и се интегрират в общообразователно училище.

Постановка на проблема

Шест-седем годишното дете в психофизическа норма притежава голям речников запас и неговата експресивна реч има почти правилна граматическа форма, а артикулационните отклонения в произношението са сравнително редки изключения. Детето с умствена изостаналост значително по-късно развива фонематичния слух и произнасянето на думи и фрази. Речта е бедна и неправилна. Често страда прозодиката.

Основните фактори, които детерминират това състояние на речта, са слабата съединителна функция на кората, бавното изработване на нови диференцировъчни условни връзки във всички анализатори, а понякога предимно в един от тях. Недоразвитието на речта може да бъде обусловено предимно от бавно формиращите се и неустойчиви диференцирани условни връзки в областта на слуховия анализатор. Поради това детето дълго време не диференцира звуковете на речта на околните, не усвоява нови думи и словосъчетания. То не е глухо, то чува даже тихо шумолене или изолиран звук, произнесен от родителите, но звуковете на свързаната разговорна реч то възприема неразчленено.

Най-ранна в онтогенетичното развитие на човека е комуникативната функция на речта. Потребността от общуване възниква в най-ранно детство. Тази своя потребност детето реализира в началото чрез елементарни езикови единици, отделни думи, лишени от граматическо оформяне. Подражавайки на възрастните, интуитивно свързва думите, образува словосъчетание, изречения, много често и нови думи. В процеса на непосредствено общуване с възрастните, чрез речевата дейност детето усвоява езика.

Заедно с комуникативната, речта изпълнява и друга функция – познавателната. Като усвоява новите думи и граматически форми на вербалното общуване, детето разширява и обогатява своите възприятия, представи, всички когнитивни процеси. Така развива мисленето си. Важно е да се отбележи, че развитието на речта не се откъждества с развитието на мисленето – речта, оказва положително въздействие върху развитието на мисленето.

Заедно с развитието на комуникативната и познавателната функции – се развива и регулиращата функция, т.е. речта регулира поведението. Още в първите години на своя живот в процеса на общуването с възрастните посредством речта детето разбира и осъзнава някои норми (граници) на поведение. Тези функции са валидни и за речта на детето с умствена изостаналост и се проявяват през периодите на речевото му развитие, като разбира се притежават и специфични особености.

Характеристиките на речта могат най-общо да се групират в два аспекта: 1) съдържателната ѝ страна, т.е. нейната роля за осъществяване на мисловните актове и поведението на индивида, и 2) – усвоен комуникативен и двигателен стереотип.

Съществуват съществени разлики между децата в норма и децата с умствена изостаналост както по отношение на периодизацията, така и по отношение на съдържателната страна на речта и нейното двигателно проявление:

- децата с умствена недостатъчност сравнително по-трудно отдиференцират сходните по звучене съгласни звукове, закъсняват в произнасянето на първите срички и думи. При някои от тях това става през третата и четвъртата година.

- при децата с умствена недостатъчност са налице в много случаи и затруднения при артикулирането.

- по-късно усвояват граматическата структура и семантиката.

- децата с умствена недостатъчност трудно усвояват и проявяват неумение при употребата на прилагателните имена.

Известни са затрудненията, които възникват при децата с умствена недостатъчност тогава, когато трябва да се ориентират в конкретна ситуация. Сложната аналитична дейност, която трябва да извършат, често е над техните възможности.

Речевият запас на учениците с лека степен на умствена изостаналост в начална училищна възраст е значително по-беден от речника на техните връстници в психофизическа норма. Различията в обема на пасивния и активния речник съществ-

вуват и при децата в нормата. Но при децата с умствена изостаналост отклоненията са много големи. Децата рядко използват прилагателни, глаголи и съюзи. Даже този речников запас, който вече е усвоен от ученика умствена изостаналост, продължително време остава непълноценен, тъй като влаганият смисъл в употребяваните думи в голямата си част не съответства на общоприетото им значение. Граматическият строеж на речта на е крайно несъвършен. Съществуват нарушения в съгласуването на изреченията. Пропускат се елементи от фразата. Под влияние на специализираното обучение по индивидуални програми от МДЕ, речта на децата с лека степен на умствена изостаналост започва успешно да се развива. Увеличава се речниковия запас, подобрява се произношението, обогатява се речниковия фонд, става все по-разгърнат граматичният строеж на речта, увеличава се мотивацията за вербална комуникация.

Структура на изследователската програма

Дефицитът на данни за разпространението и структурата на езиково-говорните нарушения на учениците със специални образователни потребности (с диагноза „лека степен на умствена изостаналост“) в начална училищна възраст (8-12 г.) мотивира планирането и провеждането на това **пилотно изследване**. В съответствие с анализа и изводите от проучване на литературни източници по проблема, работната **хипотеза** е: *Езиково – говорните разстройства са разпространени сред преобладаващата част от учениците със специални образователни потребности (с диагноза „лека степен на умствена изостаналост“) в начална училищна възраст (8-12 г.), като преобладават дизартикули и разстройства на писмената комуникация.*

Целта на изследването е да установи разпространението и структурата на езиково-говорните разстройства сред учениците със специални образователни потребности (с диагноза „лека степен на умствена изостаналост“) в начална училищна възраст (8-12 г.), което в практико-приложен аспект ще допринесе за създаване на подходящи методики за педагогическа интервенция и социализация на децата от този контингент.

От така формулираните хипотеза и цел произтичат следните конкретни задачи:

1. Да се проучат и анализират литературни източници по проблема за разпространението и структурата на езиково-говорните разстройства сред учениците в начална училищна възраст на помощно училище.
2. Да се изследват пилотна извадка с ограничен обем от ученици от I до IV клас със специални образователни потребности (с диагноза „лека степен на умствена изостаналост“) в начална училищна възраст (8-12 г.) и да се идентифицират тези с разстройства на устната и писмената комуникация, като се групират по пол, възраст и типология на езиково-говорните разстройства.
3. Да се установят относителните дялове на езиково – говорните разстройства – артикулационни, езикови, прозодически, гласови, разстройства на писмената комуникация и техните субструктури.

Методите на изследването са систематизирани в три основни групи. Първата група включва:

1. Проучване на литературни източници по проблема.
2. Проучване на личните училищни досиета на учениците от изследвания контингент.

Втората група включва методи за теренно събиране на емпирични данни:

1. Беседа
2. Свободен разказ за един ден в училище
3. Описание на сюжетна картина
4. Назоваване на предметни картини
5. Разказ по серия от картини
6. Четене на кратък текст
7. Писане на диктовка
8. Проучване на писмени работи на учениците

В третата група са включени методи за статистическа обработка и анализ на данните:

1. Математико-статистически анализ на емпиричните данни
  - намиране на относителен дял;
  - графичен анализ
  - индекси.
2. Представяне на резултатите в табличен и графичен вид

За всички изследвани ученици задачите са еднотипни и съобразени с учебното съдържание в учебния клас, диагнозата и индивидуалните им програми. Осигурени са равни изходни условия за изпълнение на задачите. Изпълнението на говорните задачи се записва на електронен носител, след което записът се дешифрира в текст в непроменен вид, като не се допуска редакция. След това се извършва анализ, статистическа обработка и обобщаване на получените резултати. Крайните данни се представят в таблици и графики.

Самото емпирични изследване протича на два етапа. На първия етап се обследват всички деца от селектираните класове. Децата, при които се установят езиково-говорни разстройства се изследват повторно и по-задълбочено по същата методика, за конкретизиране и диференциална диагностика на нарушенията на устната и писмената комуникация. За изследване на езиково-говорния статус и установяване на езиково-говорните нарушения за всеки ученик се попълва протокол.

Изследването на разпространението и структурата на езиково-говорните разстройства е проведено в гр.Карнобат и гр.Айтос. Обект на изследване са 34 ученици от II, III и IV клас със специални образователни потребности (с диагноза „лека степен на умствена изостаналост“), интегрирани в три общообразователни училища в градовете.

Контингентът и място за провеждане на изследването не са случайно избрани, а изборът е детерминиран от редица предпоставки. Първо, тук никога не е правено подобно изследване, което да разкрие състоянието на проблема. Второ, децата са с лека степен на умствена изостаналост и очевидни ЕГА, контингентът е твърде голям, а логопедите – малко, за да им се окаже качествена логопедична помощ.

Резултати от изследването

Артикулационни разстройства

При провеждане на проучването е използван набор от картини, които съдържат в названието си всички звукове с различни фонетически условия. Всеки от изследваните ученици назовава съответната картина, а отговорът се регистрира на магнетофонна лента. При декодиране на записа се отчита какви отклонения има всеки ученик от правилното артикулиране на звуковете.

Разпределението на учениците по възраст и пол е отразено в таблица 1:

Таблица 1. Разпределение на учениците с дизартикулии по възраст и пол

Възраст	Пол	
	Мъжки	Женски
8 – 9 г.	6	6
9 – 11 г.	7	3
11 – 13 г.	6	3
Общо	19	12

Анализът на данните показва, че разпространението на дизартикулиите е при 91.1% от обследваните ученици. Преобладаващ е броя на момчетата с нарушения на артикулацията. Те са 61,29% от общия брой на учениците с дизартикулии, докато момичетата са едва 38,71%. Но като се има пред вид, че съотношението на момичетата към момчета при изследвания контингент е почти 2/1, то разликата в разпространението на дизартикулии при момичетата и момчетата е незначителна в процентно изражение. Дизартикулиите се разпределят в няколко подгрупи:

- Изопачено произношение (Диз);
- Изпускане на звукове (А-);
- Заместване на звукове (пара).

Анализът на данните показва, че с напредване на възрастта усвояването на правилната артикулация на звуковете не се подобрява съществено. Може би това се постига при преминаването в по-горна училищна възраст (след 5-ти клас), като отдавам това на причината, че децата от този контингент са със забавено психофизическо, интелектуално и езиково-говорно развитие.

Трябва да се има предвид, че по-голяма част от разстройствата на артикулацията са следствие на дизлалия, а в 3 от случаите има и доказана диагноза ДЦП с Дизартричен синдром.

Анализа на резултатите от изследването на дизартикулии детерминира следните изводи:

1. Дизартикулиите са едни от най-често срещаните езиково-говорни разстройства при учениците в начална училищна възраст с умствена изостаналост.
2. Дизартикулиите се срещат значително по-често при момчетата, отколкото при момичетата.
3. Преобладават дизартикулиите на повече от един звук (засегнати са цели групи звукове).
4. Наличието на толкова висок процент дизартикулии зависи както от спецификата на психофизическия и интелектуален статус на учениците, така и на факта, че част от тях произхождат от малцинствата и са билингви.

Статъринг

Всяко от децата е поставено в различни говорни ситуации: отговор на въпроси, разказ, четене. Формите на говорене са разделени на 3 степени по сложност на психофизиологическата организация на словесната комуникация:

- Самостоятелна реч(разказване, обяснение, описание);
- Относително несамостоятелна реч(въпроси – отговори);
- Несамостоятелна реч(четене).

При осъществяването говорните задачи се проявяват спазмите, особено когато ученикът сам трябва да конструира своето устно изказване. Най-малко спазми се получават, когато децата използват готови словесни конструкции – при четене. Говорната дейност се отчита чрез регистрация на спазмите, като при всяка форма се установява общия брой на изказванията, изказванията със затруднения и изказванията без затруднения. Установява се сумарната говорна дейност на всеки ученик(N) и говорната дейност със спазми(n). Данните се отразяват в таблица. Индексът на говорните изказвания със спазми се намира по формулата:

$$I_{nc} = \frac{\sum n}{\sum N}$$

където:

I_{nc} – индекс на говорните изказвания със спазми;

$\sum n$ – сума на изказванията със спазми;

$\sum N$ – сума на изказванията – общ брой.

От изследваните общо 34 ученика трима са със статъринг. Разпределението им по пол и възраст е отразено в следната таблица:

Таблица 2. Разпределение на учениците със статъринг по пол и възраст

Възраст	Пол	
	Мъжки	Женски
8 – 9 г.	1	0
9 – 11 г.	0	1
11 – 13 г.	1	0
Общо	2	1

Както показват данните, учениците със статъринг нито се увеличават, нито намаляват с възрастта. Обяснението е с плавно увеличаващото се и не особено усложняващо се учебно съдържание в индивидуалните програми на тези ученици. Учениците от първата възрастова група срещат най-големи трудности при отговорите на въпроси и четенето. По-големите се затрудняват при отговорите на въпроси и свързаното устно изказване. Изненада е, че най-големите имат проблеми при разказване, четене и свързано устно изложение. Анализът на получените резултати показва, че за всички изследвани със статъринг разказването е най-трудно. Най-много спазми учениците правят в началото на думи, които започват с Б, П, Т, К.

При изследването на говорните реакции на учениците със статъринг се установи, че преобладава употребата на простите разширени изречения. Това е така, защото вниманието е насочено към процеса на говорене, а не към съдържанието на отговора. Учениците подбират и построяват по-старателно простите изречения.

От анализа на резултатите от изследването на статъринг се наложиха следните изводи:

1. Говорните изказвания със спазми се увеличават с възрастта.
2. Говорните изказвания на заекващите се групират по степен на трудност в следната последователност: разказване, отговори на въпроси, четене.
3. Степента на статъринга от лека към тежка се увеличава за различните форми на говорна дейност.
4. Учениците със статъринг нямат повече проблеми в овладяването на учебния материал от връстниците си.
5. Изследването доказва необходимост от индивидуална работа с тези ученици.

Нарушения на писмената комуникация (Дизлексия и дизграфия)

Методиката, използвана за изследване на дизграфичните нарушения включва:

1. Писане под диктовка на букви, срички, думи.
2. Преписване на текст.
3. Писане на собствен текст по серия от картинки.

Отчитането на резултатите става по следните показатели:

- Смесване на букви или замяната им с други;
- Изпускане на сричкообразуваща съгласна или сричка;
- Разместване на букви и срички в думата;
- Изпускане на съгласен звук при струпани съгласни;
- Изпускане на предлози, частици, съюзи, прилагателни имена, несъгласуваност между частите на изречението по род и число;
- Разделно написване на думи или сливането на други в рамките на изречението;
- Изписване на близки по графичен образ букви или смесване на букви, чиито елементи са разположени различно в пространството.

Като се отчитат резултатите от направените проби и критериите за оценка, са обобщени резултатите. Установени са 27 ученици с дизграфия. Дизграфичните грешки се изразяват в:

1. Пропускане на букви при писане на думи, с които се отбелязват гласните звукове.
2. Пропускане на букви при писане на думи, с които се отбелязват съгласни звукове.
3. Заместване на букви, с които се отбелязват съгласни звукове.
4. Прибавяне на буква в думата.
5. Прибавяне на срички.
6. Заместване на букви, с които се отбелязват гласни звукове.
7. Разместване на букви в сричките.
8. Разделяне на срички със струпани съгласни на две срички.

При изписването на буквите също са установени отклонения в писането на буквите и техните елементи. Анализ на резултати: най-много отклонения има при писането на букви, които съдържат в графемата си обърнато бастунче. Следват графемите, съдържащи ченгелче и камшиче.

В таблица е показано разпределението на учениците с дизграфия по възраст и пол:

Таблица 3. Разпределение на учениците с дизграфия по възраст и пол

Възраст	Пол	
	Мъжки	Женски
8 – 9 г.	5	4
9 – 11 г.	6	3
11 – 13 г.	7	2
Общо	18	9

Проверката на диктовката показва незадоволителни резултати. Всеки е допуснал количество грешки над нормата за съответната възраст. Най-много са те при възрастовата група от 9 до 11г. За количествена преценка на грешките при

писането се използва коефициентът на правилност (K_n), който се изчислява по формулата в проценти:

$$K_n = \frac{100}{\text{брой на грешките}} \quad (\text{за диктовка от 100 срички})$$

Прилагайки формулата е изчислен коефициентът на правилност за всяка възрастова група. Най-висок е той при възрастовата група от 11 до 13г. Учениците с най-нисък коефициент на правилност са момчетата от възрастова група 11-13г. , а с най-висок – момчетата от възрастовата група 9 до 11г. Учениците с най-нисък коефициент на правилност са тези, които са повтаряли съответен клас и при тях проблемите са се натрупвали. Част от тях допускат огромен брой грешки. Определени думи дори не се разбират. При писането са пропуснати много букви, срички и цели думи. Не е спазена логическата последователност на изречението. Голяма част от буквите са с неправилно изписани елементи. Обследваните ученици с най-висок коефициент на правилност се отличават с малък брой грешки: замяна на съгласни и пропускане на съгласни при думи, в които има срички със струпани съгласни. При диктовката голяма част от учениците не могат да задържат в паметта си всички елементи и затова ги пропускат.

Най-добри са резултатите от преписването. Голяма част от учениците са се справили добре. Най-висок процент на правилност има при възрастовата група от 11-13 г. – 58,12%, а най-нисък при възрастовата група от 8 до 9 г. – 10,9% . Не се забелязва изявена тенденция на увеличаване на грешките с увеличаване на възрастта. При момчетата се наблюдават значително по-малко грешки, отколкото при момчетата. При зрителна опора грешките намаляват.

При пробата “самостоятелно писане” по серия от три картини има най-много допуснати грешки. Тук ясно са изразени всички дизграфични нарушения. Най-ниски са резултатите при учениците от 8 до 9г. , но това е лесно обясним факт. Тези ученици все още нямат изграден навик да предават собствени мисли в писмена форма, не са достатъчно ограмотени и все още не са наясно с правилата, които трябва да спазват за да предадат точно мислите си. Децата са с все още беден речников фонд и трудно подбират подходящи думи. Най-високи са резултатите при възрастовата група 11-13 г. Това е обяснимо, защото тези ученици вече са създали някакви умения за изразяване на собствени мисли и са ограмотени в значително по-висока степен. Получените при анализа резултати за по-голяма нагледност ще изразим чрез следните графични фигури:

От анализа на резултатите от направеното изследване на дизграфия се наложиха следните изводи:

1. Различните видове писане – диктовка, препис и собствен текст са тясно свързани.
2. Учениците, които допускат малък брой грешки при диктовката имат по-добри резултати и при препис на текст, и при съчинение.
3. Голяма част от дизграфичните грешки се дължат на пропуски при ограмотяването и неовладените умения за изписване на графемите.
4. Забелязва се тенденция, макар и не категорично изявена, за увеличаване на дизграфичните грешки с нарастване на възрастта.
5. Учениците с установена дизартикулия и дизлалия по правило страдат и от проблеми на писмената комуникация – дизграфии и дизлексии.

Дизлексичните разстройства при учениците от изследвания контингент се изразяват различно. От отделни затруднения до пълна невъзможност за овладяване на тези умения. При проведеното изследване, от общия брой 34 деца с езиково-говорни разстройства с проблеми на четенето са 27, толкова, колкото са с проблеми на писането. По възраст и пол те се разпределят така:

Таблица 4. Разпределение на учениците с дизлексия по възраст и пол

Възраст	Пол	
	Мъжки	Женски
8 – 9 г.	5	4
9 – 11 г.	6	3
11 – 13 г.	7	2
Общо	18	9

От таблицата се вижда, че броят на учениците с дизлексия нито намалява, нито се увеличава с възрастта. Но докато при момчетата се забелязва плавна тенденция към увеличаване, то при момичетата се забелязва тенденция към намаляване. За изследване на четенето са използвани следните методи:

1. Четене на думи с различни шрифтове
2. Четене на отделни изречения.
3. Разпознаване на графични схеми на букви и подобни на тях пиктограми по схема.
4. Четене на непознати кратки изречения с пропуснати букви.
5. Четене на къс разказ.

При проведеното изследване на учениците с диагноза дизлексия, са установени редица нарушения. Над 22% от всички 27 ученици не могат да разпознаят графемите, които за изписани като графични схеми. Наподобяват ги на различни геометрични фигури. При изследването на другите характеристики на четенето, установените пропуски са също много сериозни. 44.4% от учениците не са се справили с поставената задача да прочетат и допълнят пропуснатите букви в думи, които са свързани в изречение: 3 от общо 5 думи са прочетени с налучкване, по смисъл. Най-ниски са резултатите при възрастовата група 8-9 г. Четенето на непознат текст и неговото интерпретиране затрудни 77.8% от всички обследвани ученици. Анализът на тези резултати показва, че учениците четат по аналогия, не се съобразяват с паузите(интервалите), разместват букви. При 61,9% от учениците, които не са се справили с тази задача, не разбират това, което са прочели. В това число на неправилите се с поставените задачи ученици влизат такива, които са от други етнически групи(т.е. билингви), както и ученици с проблеми на зрението и слуха.

От анализа на резултатите се налагат следните изводи:

1. Разстройството на четенето (дизлексия) е 79,4% от всички разстройства.
2. Най-голям процент на затруднили се отбелязваме при четенето и интерпретирането на непознат текст.

Структура на комуникативните нарушения

Проведеното изследване, въпреки ограничения контингент, дава възможност да се разкрие структурата на езиково-говорните разстройства сред учениците със СОП (диагноза умствена изостаналост) в начална училищна възраст. В тази глава ще бъдат обобщени и представени в табличен и графичен вид резултатите от проведеното изследване, като се диференцират по вид на езиково-говорното разстройство, пол и възраст на учениците от изследвания контингент.

Учениците са разделени на три възрастови групи, като за всяка група резултатите са представени в таблица. В най-дясната колона на всяка таблица е изразено процентното съотношение между *общия брой деца, страдащи от даденото разстройство и общия брой деца с ЕГР от визираната възрастова група.*

Таблица 5. Структура на езиково-говорните нарушения при 8-9г. ученици

№	Езиково-говорно разстройство	Момчета брой	Момичета брой	Общ брой ученици	% от общия контингент
1	Дизартикулции	5	6	11	84.6
2	Ринодизартикулции	1		1	7.7
3	Анартрия – дизартрия	1	1	2	15.4
4	Алалия – дизлалия	5	5	10	76.9
5	Афазия – дизфазия				
6	Статъринг	1		1	7.7
7	Дизтемпории	2		2	15.4
8	Гласови разстройства				
9	Алексия – дизлексия	5	4	9	69.2
10	Аграфия – дизграфия	5	4	9	69.2

В таблица 5 е показан общият брой на учениците с езиково-говорни разстройства от 2-ри клас (8-9 г.) – 13 ученици. Броят на децата надвишава това число, тъй като някои от учениците имат мултиплени (комбинирани) разстройства.

Най-висок е процентът на артикулационните разстройства, заедно с този на алалия-дизлалия и разстройствата на писмената комуникация. Обяснението е, че децата с дизлалия имат и проблеми с артикулацията на звуковете, т.е. проблемът не е вече само езиков или само говорен, а става езиково-говорен. Като следствие на този проблем е и толкова високият процент на дизграфии и дизлексии. Изследването разкри и друг факт – децата с дизлексия имат и дизграфични проблеми. Другите разстройства на устната комуникация са значително по-скромно представени, като афазия и гласови разстройства въобще отсъстват, а със статъринг е едва едно дете, а с дизартрия – две деца. Обяснението е че контингент на Помощното училище са деца с лека и средна степен на умствена изостаналост и психофизически увреждания.

Почти идентична е картината и в следващата възрастова група – тази на 9-11 годишните.

Таблица 6. Структура на езиково-говорните нарушения при 9-11г. ученици

№	Езиково-говорно разстройство	Момчета брой	Момичета брой	Общ брой ученици	% спрямо общия контингент
1	Дизартикулии	7	3	10	90.9
2	Ринодизартикулии		1	1	9.1
3	Анартрия – дизартрия				
4	Алалия – дизлалия	7	4	11	100
5	Афазия – дизфазия				
6	Статъринг		1	1	9.1
7	Дизтемпории	2	1	3	27.3
8	Гласови разстройства	1		1	9.1
9	Алексия – дизлексия	6	3	9	81.8
10	Аграфия – дизграфия	6	3	9	81.8

Разликата тук е, че тук 100% от учениците са с алалия-дизлалия, но пък липсват деца с дизартрия и афазия. В този клас имаме и едно дете с дизфония, което е едва 9,1% от общия брой на децата с езиково-говорни нарушения в тази възрастова група. И тук имаме само едно дете със статъринг, но процента е по-висок поради по-малкият брой на изследваните ученици в тази възрастова група.

Както се вижда от данните, няма съществени разлики между структурата на езиково-говорните нарушения в двете възрастови групи.

Таблица 7. Структура на езиково-говорните нарушения при 11-13 г. ученици

№	Езиково-говорно разстройство	Момчета брой	Момичета брой	Общ брой ученици	% спрямо общия контингент
1	Дизартикулии	6	3	9	90.0
2	Ринодизартикулии				
3	Анартрия – дизартрия		1	1	10.0
4	Алалия – дизлалия	6	2	8	80.0
5	Афазия – дизфазия				
6	Статъринг	1		1	10.0
7	Дизтемпории	1	1	2	20.0
8	Гласови разстройства	1		1	10.0
9	Алексия – дизлексия	7	2	9	90.0
10	Аграфия – дизграфия	7	2	9	90.0

От направения структурен анализ на езиково-говорните нарушения при децата от трите възрастови групи стана ясно, че водещите езиково-говорни нарушения

и в трите възрастови групи са едни и същи и с възрастта тяхната структура и съотношение почти не се изменят. Това вероятно се дължи на следните причини:

- Разликата във възрастта е твърде малка, за да има някакви съществени различия;
- Децата са сравнително отскоро в специализирано учебно заведение и корекционната работа все още не е дала оптимални резултати. Интересно би било да се направи сравнително изследване на разпространението и структурата на езиково-говорните разстройства между ученици от начална училищна възраст и тези от по-горните класове на помощно училище.
- Доминирането на артикулационни разстройства, дизлалия и разстройствата на четенето и писането е логично, с оглед на контингента на помощното училище – деца с лека и средна степен на умствена изостаналост и психофизически увреждания. Тежките случаи обикновено се насочват към други специализирани учебни и здравни заведения.

Изводи

1. С увеличаване на възрастта като цяло намалява, макар и бавно, броя на децата с езиково-говорни разстройства.

2. Относителния дял на момчетата с езиково-говорни разстройства е по-голям в сравнение с относителния дял на момичетата.

3. Дизартикулиите, алалия-дизлалиите и нарушенията на писмената комуникация са най-често срещаните сред учениците от 8 до 13г., контингент на Помощно училище.

4. Преобладават дизартикулиите на повече от един звук.

5. Говорните изказвания със спазми се увеличават с възрастта, без обаче да се увеличава относителния дял на заекващите.

6. Учениците със статъринг имат по-малко проблеми с овладяването на учебния материал от съучениците си с дизлалия, дизлексия, дизграфия, дизартрия и др. При тях е отчетен сравнително малък брой дизграфични грешки.

7. Различните видове писане – диктовка, препис и собствен текст – са тясно свързани, както и техните нарушения.

8. Забелязва се тенденция на увеличаване на дизграфичните грешки с увеличаване на възрастта, като обаче относителния дял на децата с дизграфия не бележи ръст или спад.

9. Всички изследвани деца с диагноза “дизлексия” имат и дизграфични проблеми.

10. Артикулационните разстройства, алалия-дизлалия и разстройствата на писмената комуникация са взаимно свързани. Децата с дизлалия имат и проблеми с артикулацията на звуковете, т.е. проблемът не е вече само езиков или само говорен, а става езиково-говорен. Като следствие на този проблем е и толкова високият процент на дизграфии и дизлексии.

Целта на изследването беше да внесе яснота по проблема за разпространението и структурата на езиково-говорните разстройства при учениците със специални образователни потребности (с диагноза “лека степен на умствена изостаналост”).

лост”) в начална училищна възраст, които се интегрират в общообразователно училище. Получените резултати в практико-приложен аспект ще допринесат за създаване на подходящи методики за обучение и социализация на децата от този контингент. Получените резултати доказаха работната хипотеза.

Проблемът за структурата на езиково-говорните разстройства на учениците училищата със специални образователни потребности е от съществено значение за логопедическата теория и практика. Не по-малко важен е той и за началните педагози в общообразователното училище, ресурсните учители, психолозите и др. специалисти в приобщаващото образование. Познаването на характерната симптоматика и структура на езиково-говорните разстройства от началните учители и навреме взетите мерки от страна на родителите са два фактора за обучението в училище и по-нататъшната реализация и социализация на всяко дете.

Литература:

1. Върбанова, Р. Езикови нарушения, София, 2003
2. Вълчев, Г. Съвременни принципи и подходи към социализация на деца със специални образователни потребности в училищна среда, Бл., 2010
3. Вълчев, Г. Интегрирането на деца с увреждания в общообразователното училище – проблеми, специфика, перспективи, Годишник на БСУ, том XVII, 2007
4. Темпъл, Р. Проблеми с ученето. Дизлексия. Практически и лесни за следване съвети, Наука и изкуство, 2000
5. Ценова, Цв. Комуникативни нарушения в детска възраст, София, 2001
6. International Experience in Including Children with Disabilities in Ordinary Schools. Professor Peter Mittler, Manchester, England. *'Enabling Education'*, Issue 10, 2006

БИ ТИ ВИ НОВИНИТЕ – СПЕЦИФИКА

гл. ас. д-р. Мария Неделчева Манева
Бургаски свободен университет

BI TI VI NEWS - SPECIFICITY

Maria Nedelcheva Maneva
Burgas Free University

Abstract: The news on television take central place in the program schedule. They define the look of television. They play a central information function in social life. This text will analyze the news program, aired on BTV. Specific criteria help the study to be comprehensible, clear and precise. This text provides information on the nature of the news and their specificity. A comprehensive analysis of a news program "BTV" 4 from April 2011 is offered. The object of attention will be television news genre in its verbal form, not photo news or video chronicle. Will make an analysis of TV behavior, verbal and nonverbal communication on the news personnel in the studio.

Key words: news, TV news criteria, verbal behavior in front of the camera, nonverbal behavior in front of the camera.

Новината е информация за нещо, което е станало, „за някакво събитие, което е очаквано или неочаквано, за нещо непредвидено, към което широката общественост проявява активен интерес.“ [1]

Според американската журналистическа теория новината трябва да притежава следните белези за достигане до реципиента: непосредственост, близост до получателя, обещаваща действие и влияние, да ангажира повече известни личности, към които обществеността проявява уважение, вътрешно напрежение, първична притегателна сила, интереси, които поражат конфликти, секс, порив към притежание и независимост вяра в напредъка. В телевизията вербалната информация трябва да бъде подкрепена с картина. Новината се изгражда от звуко-визуални образи. Съотношението между картина и текст е 3:2. Когато липсва подвижно изображение или фотография, зримото присъствие на говорителя засилва достоверността. Основна форма на новината като жанр в телевизията е видеообектът. В сравнение с другите форми – фотос, говорител в кадър – той има най-голяма информационна стойност поради нагледността, документалността, автентичността, мобилността и емоционалното въздействие на картината. Само когато не могат да се осигурят материали се използва словесната информация. Новината не бива да се придружава дори с най-кратък коментар или прилагателни, изразяващи отношението на репортера към събитието. Журналистическата дейност за набиране на новини в телевизията преминава през седем етапа: търсене, избор, създаване на снимачен план, снимки, монтаж, ретепция с говорител, излъчване. След създаването на снимачния план новината се заснема, монтира се хронологично по законите на конструктивния монтаж и след това се написва текста.

Чрез телевизионните новини зрителят съпреживява и се ориентира в обществените процеси. Новините са говорни и визуални съобщения за факти, отнасящи се

до събития и процеси, които имат отношение към обществените реалност и живота на индивида. [2] Според тематичните си особености новините са политически, икономически, социални, културни, спортни, справочни, развлекателни. Според технологическата типологизация новината е жива – директно включване или трансляция (организирана от външна структура) или консервирана новина – видео материали, фотоси. Адресната типологизация включва новини за деца, тийнейджъри, жени, възрастни, бизнес новини, спортни новини, новини за селото, културни новини, новини за шоубизнеса, политически, вътрешни и световни новини. Времевата типологизация предопределя утринни новини, обедни, следобедни, вечерни и нощни. С оглед на отрязъка от време в тях се поставя ударение на определен тип тематични и адресни новини. По белег на персонифицираност се има предвид от колко души се води емисията, каква е степента на персонификация по белег пол, външен вид, начин на общуване между водещите.

Подредбата в самата емисия по фактология се подчинява на критериите: новинност, обществена важност, сензационност, занимателност. Подреждането на новините се подчинява на следните правила: обществена значимост във вътрешен или международен план. Следва основното тяло на новините от страната и света (от гледна точка на тяхната обща значимост или значимост за нашата страна). Новините с развлекателен характер и времето се правят на фона на карта чрез атрактивни личности, чрез компютърни комбинации и пр.

Специфични изисквания към текста са да не се съкращават имена, за да не бъдат неразбираеми. В началото на изречението да се посочва авторът на цитата. Да се избягват цифрите и процентите, като се закръглят за по-лесно усвояване (тъй като се слушат, а не се четат). Спазват се изискванията на правописа, на фонетичните правила, не се прекалява с местоименията. Избягват се дългите и подчинени изречения, прилагателните. Плавното изложение прави информацията по-ясна, в нея не бива да има скокове на мисълта, сложни асоциативни връзки. Целта е да се облекчи възприемането и бързо, без напрежение. Картината трябва да бъде ясна, точна, монтирана без художествени и асоциативни връзки, без многозначност на контрапункта.

Новините се възприемат в зависимост от важност, необикновеност, делничност, баналност, впечатлителност. Колкото по-слаб е личният интерес към въпроса, толкова по-големи са възможностите на новинарството за влияние. По-лесно се влияе върху мнението по нововъзникващ въпрос, тъй като не трябва да се преодоляват никакви противодействащи представи.

Водещият има ключово значение при възприемането на новините. Той внася допълнителен смисъл, който се надгражда върху емисията. Той е притегателната сила за зрителите – да предпочетат дадена емисия пред друга, той е лице на телевизията – неин знак. Водещият е необходим заради природата на телевизията, свързана с необходимостта от персонификация, а оттам и по-голяма доверителност и комуникативност. Камерните условия предполагат личностен момент в общуването, авторитет на личността, която се идентифицира с институцията и усеща пулса на аудиторията. Цикличната поява на водещия създава у аудиторията усещане за стабилност, за общуване с познати лица, които посредничат между зрителя и големия свят.

В настоящия текст ще се анализира новинарска емисия по „Би Ти Ви“ от 4 април 2011 г. Обект на внимание ще бъде телевизионния жанр новина в неговата словесна форма, не фото новината, нито видеохрониката.

Ще се направи анализ на телевизионното поведение, вербалната и невербална комуникация на водещите в студиото. Източник на критериите е книгата на Лиляна Андреева „Телевизионните жанрове”.

От таблица 1 се вижда, че новините отговарят в средна степен на критериите обективност, бързина, приемственост, независимост, индивидуален почерк, териториална близост; във висока степен на критериите новинност, обществен интерес, развлекателност, точност във фактологията, компетентност, визуалност и нашумели, с планетарно значение събития, полза, персонификация; в ниска степен по отношение на балансираност, краткост.

Таблица 1

Критерии	Степен		
	Висока	Средна	Ниска
1. Обективност		+	
2. Балансираност			+
3. Бързина		+	
4. Краткост			+
5. Приемственост		+	
6. Персонификация	+		
7. Новинност	+		
8. Обществен интерес	+		
9. Независимост		+	
10. Индивидуален почерк		+	
11. Развлекателност	+		
12. География на новинарството			
- териториална близост		+	
- полза (икономическа, политическа, духовна)	+		
- нашумели, с планетарно значение събития	+		
13. Точност във фактологията	+		
14. Компетентност	+		
15. Визуалност	+		

Четенето на водещите е показано нагледно на Таблица 2. То е във висока степен ясно, членоразделно, без диалектизми, с добра интонация. В ниска степен е изпълнено условието да няма лично, субективно подчертаване на думи и изрази. Също така не се интерпретира информация по невербален път – чрез интонация, поглед, усмивка, клатене на глава и пр. невербални знаци.

Четенето е:

Таблица 2

	Степен		
	Висока	Средна	Ниска
- ясно	+		
- членоразделно	+		
- без диалектизми	+		
- с добра интонация	+		
- без лично, субективно подчертаване на думи и изрази			+
- без интерпретиране на информация по невербален път – чрез интонация, поглед, усмивка, клатене на глава и пр. невербални знаци			+

В лийда (Таблица 3) не се наблюдава неумение да се поднесе кратко сърцевината на събитието. Критериите – „Липса на нестандартност”, „Претрупване с много обяснения”, „Дублиране на лийда с последващата информация”, „Липса на предизвикване на очакване за получаване на повече подробности” – са изпълнени в ниска степен; в средна – употребата на дълги изречения, липсата на нестандартност. В новините се изложи свежа мисъл, надмогна се шаблона, съзря се в делничното различното, интересното.

Допуснати ли са следните грешки в лийда:

Таблица 3

Грешки	Степен		
	Висока	Средна	Ниска
1. Неумение да се поднесе кратко сърцевината на събитието.			
2. Претрупване с много обяснения			+
3. Дублиране на лийда с последващата информация			+
4. Употреба на дълги изречения.		+	
5. Липса на нестандартност.			+
6. Липса на предизвикване на очакване за получаване на повече подробности.			+
7. Ако новината не е интересна:			
- изложи ли се свежа мисъл	+		
- надмогна ли се шаблона	+		
- съзря ли се в делничното различното, интересното	+		

Водещите боравят с кратки, ясни изречения, обикновени изрази, разбираеми за аудиторията (Таблица 4), намират верният темпоритъм, избягват ненужни паузи, слагат ред в новините; не четат сякаш разказват, в кадър не преминават бързо от словесните образи към лично присъствие; в новинарската емисия не се наблюдава момент, където водещият трябва да проявява концентрация и готовност да предложи на момента ставащи новини. Водещите се движат в различни словесни полета – политически и икономически, култура, образование, световни и вътрешни новини. Служат си без усилие с думи, които не са познати или не са лесни за изговаряне.

Наблюдава се ситуация, в която да се прояви необходимостта от представяне на новините по развлекателен, атрактивен начин, да се търси тяхната спектакловост. Водещите създават представа у зрителя, че осмисля новината. Те разнообразяват формите на пунктуация в речта. Изтъкват ключовото значение във всяка новина чрез интонация, модулация на гласа, израз на лицето. Не коментират, а съобщават. И двамата водещи имат неповторима личностна аура, добър публичен портрет. Проявяват съдържан, официален стил на поднасяне на новината. Проявява се по-атрактивен подход на поднасяне на новините, по-непосредствен начин на общуване между водещия и аудиторията и между двамата водещи. Не се отива до ненужно кокетничене, маниернечене в общуването, което отклонява зрителя от същността на съобщението.

По отношение на изискванията към водещия са спазени следните критерии:

Таблица 4

Критерии	Да	Не
1. Да борави с кратки, ясни изречения, обикновени изрази, разбираеми за аудиторията	+	
2. Да намери верният темпоритъм, да избягва ненужни паузи, да сложи ред в новините	+	
3. Да чете сякаш разказва		+
4. В кадър бързо да преминава от словесните образи към лично присъствие		+
5. Да бъде концентриран, готов да предложи на момента ставащи новини		Не се наблюдава такъв момент.
6. Да се движи в различни словесни полета – политически и икономически, култура, образование, световни и вътрешни новини	+	
7. Да си служи без усилие с думи, които не са познати или не са лесни за изговаряне	+	
8. Да представя новините по развлекателен, атрактивен начин, да търси тяхната спектакловост	+	
9. Да създава представа у зрителя, че осмисля новината.	+	
10. Да разнообразява формите на пунктуация в речта	+	
11. Да изтъква ключовото значение във всяка новина чрез интонация, модулация на гласа, израз на лицето	+	
12. Да не коментира, а да съобщава	+	
13. Да има неповторима личностна аура, добър публичен портрет	+	
14. По-сдържан, официален стил на поднасяне на новината	+	
По-атрактивен подход на поднасяне на новините, непосредствен начин на общуване между водещия и аудиторията и между двамата водещи. Да не се отива до ненужно кокетничене, маниернечене в общуването, което отклонява зрителя от същността на съобщението.	+	

Паразиковата модалност – гласът – е подходящ във всяко едно отношение. (Таблица 5) Това включва интонацията, чрез която се постига индиректен коментар; темпът, който се определя от субективни особености и от целите на предаването; водещите спазват физиологически, логически и емоционални паузи. Правилно поставят и ударенията, които изразяват отношение и засилват вниманието. Тембърът – тонът, нюансът на гласа – е подходящ.

Таблица 5

	Подходящ	Неподходящ
1. Интонация – постига се индиректен коментар	+	
2. Темпът – се определя от субективни особености и от целите на предаването	+	
3. Паузи – физиологически паузи, логически паузи, емоционални паузи	+	
4. Ударение – изразява отношение, засилва вниманието	+	
5. Тембър – тон, нюанс на гласа	+	

Поведенческите функции на телевизионните говорители са подходящи по отношение на темперамент, външен вид, маниер на поведение пред камера, овладяване на устната реч. (Таблица 6)

Таблица 6

	Подходящ	Неподходящ
1. Темперамент	+	
2. Външен вид	+	
3. Маниер на поведение пред камера	+	
4. Овладяване на устната реч	+	

Чрез тези поведенчески функции говорителите подчертават значимостта на съобщението, изтъкват най-важните моменти, създават своя интонационна версия.

Водещите спазват равно интонационно темпо. (Таблица 7) Наблюдават се движения в кадър. Акцентират. Където се налага, има наличие на равна интонация. При незавършена мисъл – възходяща интонация. В края на изречението – низходяща интонация. Логическото ударение е при глаголите, местоименията и др. Темпоритъмът е сравнително забавен. Логическите паузи се формират при препинателните знаци и при говорни тактове в бързо темпо. Паузите не са къси, а темпото не е постоянно – от началото до края на текста. Движенията на главата са във вертикална позиция, като се избягват люшкания встрани; брадичката води. Движенията на лицето – мимика, усмивка и др. – съвпадат с акцент в гласа, когато се прави ударение на важен факт, цифри и т.н. Не се използва движение на ременете. Не се наблюдава движение на ръцете – дланите не се събират една в друга едновременно с акцент в гласа и с движение на главата; не се придвижва едната ръка към корема и обратно (при следващ акцент). Реализира се диафрагмено дишане. Поема се въздух в началото на изречението; преди думите акценти; в края на изречение на т. нар. говорни тектове. Низходящата и с голям дъх интонация се прилагат в края на едно и в началото на ново изречение. Препинателните знаци са интонационен акцент и място за поемане на въздух. Движенията в кадър акцентират. Поставят се логически ударения.

Таблица 7

	Има	Няма
Равно интонационно темпо	+	
Движения в кадър	+	
Акцентиране	+	
Равна интонация	+	
При незавършена мисъл – възходяща интонация. В края на изречението – низходяща интонация. Логическото ударение е при глаголите, местоименията и др.	+	
Темпоритъм		+
Логическите паузи се формират при препинателните знаци и при говорни тактове в бързо темпо	+	
Паузите са къси, а темпото е постоянно – от началото до края на текста		+
Движения на главата – желателно е да са във вертикална позиция, като се избягват люшкания встрани; брадичката води	+	
Движения на лицето – мимика, усмивка и др. – трябва да съвпадат с акцент в гласа, когато се прави ударение на важен факт, цифри и т.н. Може да се използва движение на ременете		+
Движения на ръцете – може да се съберат дланите една в друга едновременно с акцент в гласа и с движение на главата; - може да се придвижва едната ръка към корема и обратно (при следващ акцент)		+
Дишане – реализира се диафрагмено дишане. Поема се въздух в началото на изречението; преди думите акценти; в край на изречение на т. нар. говорни текстове. Низходящата и с голям дъх интонация се прилагат в края на едно и в началото на ново изречение. Препинателните знаци са интонационен акцент и място за поемане на въздух. Движенията в кадър акцентират. Поставят се логически ударения.	+	

Тонът и скоростта на изговор са високи.

Забелязва се усъвършенствана мелодика на гласа.

Наситеност на тона има и при двамата водещи. Подобно е положението с твърдостта и силата на тембъра.

Професионалното изпълнение на новините проличава в добре поставеният глас (Таблица 8), ясната дикция, правилният изговор и приятната външност.

Таблица 8

	Да	Не
Добре поставен глас	+	
Ясна дикция	+	
Правилен изговор	+	
Приятна външност	+	

Темпът и ритъмът на говорене е правилен.

И двамата водещи имат гласови данни.

Четенето е изразително (Таблица 9), коментира се интонационно съдържанието на текста, подчертава се важността на съдържанието, не се наблюдава небрежно отношение към гласа.

Таблица 9

	Да	Не
Изразително ли е четенето	+	
Коментира ли се интонационно съдържанието на текста	+	
Подчертава ли се важността на съдържанието	+	
Небрежно отношение към гласа		+

Ведещите намират верния темп.

Като резултат от четенето на новините не се получи монотонна скороговорка, която снижава смисъла на информацията.

Чрез гласа се определя рационалното (Таблица 10), емоционалното и физическото състояние на говорещия, което и при двамата водещи е добро.

Чрез гласа се определя:

Таблица 10

	Добро	Лошо
- рационалното	+	
- емоционалното	+	
- физическото състояние на говорещия	+	

Гласът разкрива характера на човека – дали е искрен, умее ли да разсъждава, уверен ли е в убежденията си, добронамерен ли е. Анализът на водещите показва положителен отговор.

Артикулацията е правилна.

Гласът не разсейва слушателя, не отклонява вниманието му от съдържанието.

Информацията се възприема лесно.

Дишането е диафрагмено-ребрено. То се основава на правилния говор.

От екрана се наблюдава равномерно вибриране на гласовите връзки. Забеляват се богати звукови нюанси на речта.

В емисията не се чува сумтене, свистене, поемане на дъх и придъх (Таблица 11). С енергичност се поднася съобщението. Темпоритъмът оживява текста. Бързината не е за сметка на яснотата и смисъла и задържа интереса на зрителя. Тонът е вярно избран, така че значението на информацията да бъде изтъкнато.

Личността вниква в текста. Личността и на двамата водещи владее чувствата си, без да губи своята емоционалност.

Таблица 11

	Да	Не
Има ли сумтене, свистене, поемане на дъх и придъх?		+
С енергичност ли се поднася съобщението?	+	
Оживява ли темпоритъмът текста?	+	
Бързината не е за сметка на яснотата и смисъла и задържа интереса на зрителя	+	
Правят ли се логически паузи?	+	
Тонът е вярно избран, така че значението на информацията да бъде изтъкнато	+	
Личността вникнала ли е в текста?	+	
Личността владее ли чувствата си, без да губи своята емоционалност?	+	

Експресивността на словото се повишава чрез усилване на гласа (Таблица 12), понижаване на тона, насищане на звучността на тона, регулиране на интонацията чрез промяна на ритъм и темп, регулиране на височината, за подчертаване на думата се използват паузи пред и след нея, не се променя изражението на лицето като се използва жест.

Как се повишава експресивността на словото:

Таблица 12

	Да	Не
- чрез усилване на гласа	+	
- понижаване на тона	+	
- насищане на звучността на тона	+	
- регулиране на интонацията чрез промяна на ритъм и темп	+	
- регулиране на височината	+	
- за подчертаване на думата се използват паузи пред и след нея	+	
- променя ли се изражението на лицето като се използва жест		+

Информацията в новинарската емисия се поднася в разбираем вид. (Таблица 13) Речта е изчистена от чуждици, неологизми и диалектни думи. Конструкцията на изреченията е ясна, неусложнена, стройна. С увеличаване мащаба на изображението вниманието на възприемачия се пренастройва от речта към образа. Експресивните средства – жестове, знаци, звуци, свидетелствата за присъствието на човек – са в хармония с новината. Водещите притежават телевизионен чар. Те имат желание за общуване. Компетентни са (но не всезнаещи), активни (но не нервни), искрени (не играещи ролята на искрени). При произнасяне на новините шията им не е изпъната. Регулираната сила на гласа не предизвиква пукане при произнасяне на съгласни. Близките и средните планове налагат умереност в пластиката на тялото, в жестикулацията и мимиката. Движенията на ръцете и очите не отклоняват вниманието на зрителя. При водещите не се наблюдава пуст поглед, безизразно лице, сковани крайници, неподвижно тяло. Те не пренасочват интереса на публиката към друго занимание. С темперамент, внушение на външния вид, маниер на поведение пред камера, овладяване на устната реч говорителят подчертава съобщението, изтъква най-важните моменти, създава своя интонационна версия. Журналистите притежават умение за общуване от екрана. Имат школуван говорителски глас. Те владеят езика на словото и аудиовизуалния език. Мислят чрез образността на подвижната картина, съчетават изобразителния ред с устната реч; това води до телегеничност.

Таблица 13

	Да	Не
Разбираема ли е информацията?	+	
Изчистена ли е речта от чуждици, неологизми, диалектни думи?	+	
Конструкцията на изреченията е ясна, неусложнена, стройна	+	
С увеличаване мащаба на изображението вниманието на възприемащия се пренастройва от речта към образа	+	
Експресивните средства – жестове, знаци, звуци, свидетелствата за присъствието на човек – са в хармония с новината	+	
Има ли телевизионен чар личността?	+	
Личността има желание за общуване	+	
Личността е компетентна (но не всезнаеща), активна (но не нервна), искрена (не играеща ролята на искрена)	+	
Да не е изпъната шията	+	
Регулираната сила на гласа не предизвиква пукане при произнасяне на съгласни	+	
Близките и средните планове налагат умереност в пластиката на тялото, в жестикулацията и мимиката	+	
Движенията на ръцете и очите отклоняват вниманието на зрителя		+
Пустият поглед, безизразното лице, скованите крайници, неподвижното тяло пренасочват интереса на публиката към друго занимание		+
С темперамент, внушение на външния вид, маниер на поведение пред камера, овладяване на устната реч говорителят подчертава съобщението, изтъква най-важните моменти, създава своя интонационна версия	+	
Журналистът притежава умение да общува от екрана	+	
Има школуван говорителски глас	+	
Журналистът владее езикът на словото и аудиовизуалния език	+	
Журналистът мисли чрез образността на подвижната картина, съчетава изобразителния ред с устната реч; това води до телегеничност	+	

Водещите притежават способност за общуване с аудиторията.

В новинарската емисия са използвани следните похвати на телевизионното общуване (Таблица 14): организираност, чувство за мярка, усет за време, бърза реакция, ориентация в екранното пространство, познаване на телевизионната специфика, познаване на закономерностите в човешкото общуване. Водещите имат природна дарба, талант.

В предаването се постигна синхронност между правилното четене на текстовете, движенията в кадър на фигурата и акцентите в гласа. (Таблица 14) Водещите не правят лапсуси. Имат контакт с камерата. Акцентите се изпълняват чрез поглеждане в камерата. За да бъде убедителен, водещият има: добър външен вид, владее риторика и техника на говора. Водещите не са поставени в ситуация, в която да проявят артистични умения или голяма обща култура. Затова не може да бъде установено нейното наличие или отсъствие. Те имат богата и добре организирана синтетична мисъл и добър правоговор. Невербалните средства за общуване – мимика, жест, мелодика на речта, темпоритъм, тембровата окраска, логически паузи – повлияват за пълноценното възприемане на информацията. Мимиката и жестът пра-

вят по-непосредствена звучащата информация. Мимиката и жестът са дозирани (почти отсъстват) и затова не разсейват зрителя. Тонът и интонационната окраска съответстват на съдържанието на текста. Темпът не е бърз и не затормозява възприятието. Темпът не е и бавен и затова не слага психологическа бариера на вниманието. Чрез логическите паузи се улеснява възприятието на словото, психологическите паузи наблягат на важното.

Таблица 14

	Да	Не
Постигна ли синхронност между правилното четене на текстовете, движенията в кадър на фигурата и акцентите в гласа	+	
Журналистът поглежда ли в камерата в началото и края на всяко изречение	+	
Акцентите се изпълняват чрез поглеждане в камерата	+	
За да бъде убедителен, водещият трябва да има:		
- добър външен вид	+	
- да владее риторика и техника на говора	+	
- да има артистични умения		Не може да се установи
- голяма обща култура		Не може да се установи
- има ясна и синтетична мисъл	+	
Повлияха ли невербалните средства за общуване за пълноценното възприемане на информацията:		
- мимика	+	
- жест	+	
- мелодика на речта	+	
- темпоритъм	+	
- тембровата окраска	+	
- логически паузи	+	
Темпът е бавен и слага психологическа бариера на вниманието		+
Чрез логическите паузи се улеснява възприятието на словото	+	
Психологическите паузи наблягат на важното	+	

Индивидуалното присъствие на екрана е силно.

Текстът на водещите е кратък, ясен, съдържателен, с акцент върху ключови думи, без дълги и сложни изречения.

Анализът на новинарските емисии на „Би Ти Ви“ и „Нова телевизия“ си приличат, тъй като и при двете телевизии се избират професионалисти с опит.

Литература:

1. Манева, М. Новините – същност и специфика. В Международна конференция „Взаимодействието теория – практика: ключови проблеми и решения“, том 4, Бургас, 2011, с. 115-126.
2. Младенов, М. Телевизионна журналистика. С., 1996.
3. Андреева, Л. Телевизионни жанрове. С., 2005.
4. Иванова, П. Поведение пред камера. Първа част. Телевизионни журналисти. С., 2009.

ПОЛИТИЧЕСКАТА РЕКЛАМА В ИЗБОРИТЕ ЗА МЕСТНА ВЛАСТ В ОБЩИНА БУРГАС ПРЕЗ 1995-А ГОДИНА

ас. Юлия Шаповалова

POLITICAL ADVERTIZING IN BURGAS MUNICIPALITY IN 1995 YEAR

Julia Shapovalova

***Abstract:** The present exploration concerns the political advertising in newspapers in Burgas during the municipal elections in 1995. The aim of the exploration is to understand is there equality in election campaign coverage of individual candidates, what are the types of political advertising and does media help to make an informed and objective choice.*

***Key words:** political advertising, elections, local government, Burgas Municipality*

През 1995-а година един непознат дотогава бургаски бизнесмен влиза в общинския съвет на Бургас само с месец предизборна кампания, от екрана на собствената си телевизия. Този подход не само се оказва успешен, той става урок на много политици в следващите години, които го усъвършенстват и прилагат още по-добре, включително и на тези местни избори. По метода „новото е добре забравено старо”, първо едно телевизионно предаване се превърна в партия („Атака” – парламентарни избори 2005, президентски избори 2006, местни избори 2007), а после в партия се превърна и цяла телевизия („НФСБ – партията на „СКАТ” – слоган на политическа партия по време на местните избори през 2011 г.).

Условието за политическия успех е едно – да си собственик на телевизията, за да можеш да разполагаш с ресурса ѝ изцяло. Бизнесменът се казва Емил Райков, годината е 1995-а, а телевизията – първата ефирна телевизия в Бургас, РЕНТ ТВ.

Местните избори през 1995-а г. са вторите местни избори от настъпването на демокрацията. В навечерието на тези местни избори медийната среда се е разширила и обогатила. От един ежедневник, пет седмичника (от които два създадени само за изборите) и една общинска радиоточка през 1991-ва, медиите през 1995-а са неколкократно повече, при това от всички видове – и аудио-визуални, и печатни.

Разбит е монополът на единствения ежедневник „Черноморски фар”. От досега съществуващите вестници „Бургас днес” е променил своята периодичност – от седмичник е станал ежедневник. На вестникарския пазар вече присъстват и още два ежедневника – „Бургас днес и утре” и „Черно море – юг”. И двата са частна собственост, като форматът на „Бургас днес и утре” е таблоиден, а „Черно море – юг” копира формата на „Черноморски фар”. „Черно море – юг” е с подчертан жълт привкус (не само този преобладаващ цвят върху страниците го издава), но и скандалните заглавия, тематиката.

Появил се е и нов частен седмичник – „Свободен бряг”, също таблоиден формат, 24 страници.

Седмичниците от 1991-ва – „Ек от седмицата” и „Бряг” вече не съществуват.

Факт са и първите радиостанции със собствени новинарски емисии. Това са „Гларус”, „Южен бряг” и „Мая”. Първите две са стартирали излъчванията си през декември 1992-ра година. „Мая” излъчва от 1993-а година. Новинарските емисии на радиостанциите са на кръгъл час. Продължава да съществува общинският радиовъзел, кръстен вече „Радиоцентър” – Бургас.

Три телевизии се борят за зрителския интерес в Бургас през 1995-а. Това е частната ефирна РЕНТ телевизия, както и кабелните СКАТ и ТВ микс. Кабелните телевизии настъпват тепърва, те все още имат ограничен брой абонати, докато ефирната РЕНТ телевизия се гледа от почти цял Бургас.

Всички телевизии имат собствени новинарски програми всеки ден – „Бургаски дневник” от 19.30 по ТВ микс; „Новини” от 20.30 по СКАТ; „Деня” – от 20.30 по РЕНТ телевизия. Новините са собствена продукция и се правят от репортери, служители на телевизиите. За да класифицираме медиите на тези избори, отново ще използваме класификацията на С.Ф. Лисовский [1]. Той дели изданията на няколко типа, според политическото им пристрастие и принадлежност. Макар и създадена само за печатни издания, тази класификация може да се използва и за другите медии: 1. Политически неутрални; 2. Поддържащи идеологията на този или онзи политически лагер; 3. Органи на определени партии или коалиции. В това число влизат и издания, които по някакъв начин се управляват и ръководят от политически лидери (било като членове на редколегията, било като учредители или собственици); 4. На последно място – издания, пуснати специално за изборите.

Както на изборите през 1991-ва, така и на изборите през 1995-а продължава тенденцията самите журналисти да бъдат кандидати за властта – те присъстват в листите с кандидатите за общински съветници, при това количествено повече, отколкото са през 1991-ва.

Политическата реклама също се разделя на няколко вида: 1. Аудио-визуална – аудио- и видеоклипове, плакати, рекламни карета, листовки, флаери; 2. Програмни документи и изявления на политици – речи, обръщения, програми, дискуссионни материали; 3. Произведения на традиционните журналистически жанрове, адаптирани за рекламни цели – (репортажи, интервюта, очерци, портрети – както в аудио-визуални, така и в печатни медии).

Други автори дават още едно деление на политическата реклама [3]: 1. Реклама на името – проста по оформление, назоваваща само името на кандидата, способна да помогне за идентификация на името и да създаде ефект на присъствие; 2. Реклама на биографията – може да бъде ефективна, ако умело се оформи имиджът на кандидата, „обърната” към хората, формира доверие към него; 3. Проблемна реклама – дава акцент за 2-3 основни за кандидата въпроси, може да помогне да се разкрие темата на кампанията и да се контролират дебатите; 4. Контрастна реклама – много по-ефективна от предходните, ако създава ярък контраст между рекламирания кандидат и неговите опоненти по отношението им към определени въпроси, такава реклама позволява да се дадат на избирателите конкретни мотиви за гласуване

за рекламирания кандидат, а не за неговите опоненти, рекламният материал трябва да бъде прост, кратък и ясен; 5. Материал „за поддръжка” – създава доверие и уважение към кандидата, доколкото в него се изброяват известни обществени фигури, поддържащи рекламирания кандидат.

Местните избори през 1995-та се провеждат на 29 октомври. По това време България се управлява от 37-ото Народно събрание. В нея 125 мандата има БСП, 69 – СДС, 18 – „Народен съюз”, 17 – ДПС, 11 – БББ. Същите партии участват и в битката за местна власт в Община Бургас, като всички без ДПС издигат кандидат-кметове, всички (включително и ДПС) имат листи за общински съветници.

Кандидат-кметовете на изборите през 1995-а година са 10:

1. Димитър Добрев Николов – СДС, ФЦБ, БСДП, ХДП
2. Николай Динков Манолов - ДАР
3. Тодор Андреев Тодоров – БББ
4. Стойчо Димов Кьосев – Коалиция Народно-либерален блок
5. Росен Вълков Рачев – Коалиция Народен съюз – БЗНС, ДП
6. Йоан Кирилов Костадинов – БСП, БЗНС Ал. Стамболийски, ПК Еко-гласност
7. Елена Иванова Тодорова – ПК „Конституционен форум”
8. Апостол Методиев Апостолов – независим
9. Кирил Георгиев Тодоров – независим
10. Петър Димитров Бодуров – независим

За участие в изборите са регистрирани и 14 листи с кандидати за общински съветници. След законодателна промяна местата в общинския съвет вече са 51, а не 65 (както през 1991-ва).

Журналистическото присъствие става все по-ярко на тези избори, в сравнение с 1991-ва. Такова има в листата на ДАР (Демократична алтернатива за републиката) – Нина Сарафова (РЕНТ телевизия).

В листата на коалиционен съюз „Нов избор” е записан като кандидат-съветник Румен Аначков, зам.-главен редактор на в. „Черноморски фар”. Бранимир Петров, един от собствениците на радио „Южен бряг” е в листата на Български бизнес-блок (БББ). Валентин Касабов, изключително популярно телевизионно име и в момента, и тогава, е в листата на Коалиция „Народно-либерален блок”. Тогава Валентин Касабов също работи в РЕНТ телевизия и води коментарното предаване „Паралакс”. В същата листа е и тв операторът Росен Петров. В листата на БСП също има журналист – Димка Ташкова. Кореспондентът на БТА Сава Масларов също е кандидат общински съветник – от Коалиция „Български национален съюз – Бургаска обединена опозиция: Българска национална демократическа партия, Български национален съюз – „Нова демокрация”.

Собственикът на РЕНТ ТВ Емил Райков е независим кандидат за общински съветник, издигнат от инициативен комитет. Устрема си към властта Райков обяснява с факта, че над информацията от общината е спусната тежка завеса, която не позволява дори на неговите журналисти да надникнат зад дебелите колони на администрацията. Това е причината самият той да се кандидатира за властта – за да бъде рупорът на новините от първо лице и да осведомява навреме своите избиратели.

Основната му цел е да бъде проводник на интересите на своите избиратели, а също така коректив на останалите съветници, защото: «.. Аз ще съм будното око, и другите ще знаят, че още същия ден ще бъдат показани в ефира» (интервю във в. Черно море юг, бр.597, 18.10.1995 г.). В периода на предизборната кампания РЕНТ ТВ спада към третия тип медии по класификацията на Лисовский: орган на партията (в случая – на независимия кандидат).

СДС е първата партия, която стартира с политическа реклама във вид на карета във вестниците. Самата реклама е претърпяла значителен напредък в сравнение с 1991-ва – и като визуално оформление, и като съпътстващ снимков материал. Каретата имат снимки, имат и послания, които ясно можем да открием като послания на кандидатите. Еволюцията не се дължи само на рекламните специалисти на партиите – печатът на вестниците също е по-качествен и позволява някои «волности».

Изследвани са ежедневниците «Черноморски фар», «Бургас днес», «Бургас днес и утре», «Черно море – юг», седмичникът „Свободен бряг” в месеца на предизборната кампания -29 септември – 29 октомври 1995 г. Вестниците ясно разкриват политическите си пристрастия. Три от четирите ежедневника в този период поддържат определена партия или идеология. Вестниците избират определен кандидат, комуто оказват пълната си подкрепа, когото лансират и когото представят на читателя като най-надежден. Разбира се, публикуват и политическа реклама във вид на карета на други кандидати, но не им дават толкова голяма трибуна в редакционното съдържание.

Толерираният кандидат се разкрива по няколко белега: мястото, което вестникът му отделя – на първа или вътрешна страница, горе или долу (в четивното поле), има ли негова снимка или няма; по броя на публикациите; по езика, използван в материалите, под разграничението на редакцията с бележката «платена публикация». «Черноморски фар» на тези избори води яростна политика срещу тогавашния кмет Продан Проданов, който е избран от СДС. Почти във всеки брой има негативни материали срещу Проданов, каквито в другите вестници не се забелязват. Вестникът приоритетно отразява сегашния кандидат на СДС Димитър Николов, на когото предоставя много повече пространство в редакционното съдържание от неговите опоненти. Както на изборите през 1991-ва, «Черноморски фар» продължава традицията да лепи «клеймото» «платена публикация» под съобщенията на другите партии – например ДАР и БСП. Социологическо проучване, публикувано на 21 октомври 1995-та година, което дава преднина на червения кандидат Йоан Костадинов, например носи надписа «платена публикация». В друг вестник – «Бургас днес», същото проучване вече е заглавен материал на първа страница, представен като редакционен – т.е. без белега «платена публикация», ясно изразяващ разграничението на редакционния колектив от него. От една страна това разграничение е честно и е в полза на читателя – той може да отдели платеното и да му вярва по-малко. Това би било така, ако същата публикация беше обозначена като платена и в другите издания, което не е сторено. Напротив – там като «платени» са обозначени материалите на кандидатите, лансирани от «Черноморски фар» като авторски. Читателят е поставен в пълен информационен хаос – той трябва или да избере вестник, на когото да вярва и да се остави да бъде заблуждаван, или да не вярва на никого, или да чете всички вестници, за да успее все пак да се ориентира в обстановката.

В «Черноморски фар» се срещат карета на БББ, на ДАР, на независимия кандидат Кирил Тодоров и Петър Бодуров. Останалите кандидати се появяват по-рядко.

Вестник «Бургас днес и утре» толерира Йоан Костадинов. Това си личи и по мястото, отделено на този кандидат, и по стила. И тук е публикувано въпросното социологическо проучване на Галъп, също като авторски материал на изданието. Тук рекламират също БББ, Росен Рачев от коалиция «Народен съюз», Апостол Апостолов.

Въпреки жълтата си насоченост, ежедневникът «Черно море юг» видимо не толерира никой от кандидатите, т.е. би могъл да се впише в изданията от първия тип по класификацията на Лисовский – политически неутрален. Факт е, че тук намират място множество кандидати и техните послания – и на Димитър Николов (СДС), и на Йоан Костадинов (БСП), и на Бизнесблока, и на Петър Бодуров. Повече са новините, в които присъства името на синия кандидат, но и той, и основният му опонент от БСП – Йоан Костадинов, присъстват на страниците почти поравно. На тях двамата се отделя място главно на първите страници, докато останалите кандидати – Росен Рачев, Кирил Тодоров, се появяват по-рядко и на вътрешни страници. Единствено «Черно море – юг» дава трибуна на независимия кандидат за общински съветник Емил Райков. Продължава тенденцията на вестниците да пренебрегват кандидатите за общински съветници и да отразяват предимно кандидатите за кметове. Макар решенията да се взимат от общинския съвет и той да е орган на законодателната власт, а кметът да е само изпълнител на тези решения, липсва и разяснение към населението какви точно са функциите на общинския съвет, какво прави той. Но това е обяснимо, като се има предвид огромният брой кандидати за съветници и 51-те места. Кметът е един и е разбираемо, че разпознаваемата фигура е той, оттам – той концентрира и медийния интерес.

В общинския всекидневник «Бургас днес» първи стартират кампанията си «Народен съюз». Има представяне и на кандидат-кметовете, но не на всички. Например Елена Тодорова е negliжирана не само от този вестник, няма я и в другите. Дава се място на Росен Рачев, Апостол Апостолов, Тодор Андреев. Кандидатът на БСП Йоан Костадинов се появява в новините на вестника, а кандидатът на СДС Димитър Николов е персона нон грата. Неговите предизборни прояви не се отразяват въобще – все едно не съществува, което говори за абсолютна необективност. Само тук има пълен списък с имената на кандидатите за общински съветници – традиция, продължена от миналите избори.

Седмичникът «Свободен бряг» отделя място, за да представи кандидатите за кметове в светлина, далеч от прожекторите на предизборните митинги. Тук има семейни снимки на кандидатите, репортажи за живота им извън професията и политиката. Единствено в този вестник традиционните журналистически жанрове са разгърнати в цялото си многообразие, защото седмичникът го позволява. Такива материали са посветени на кандидат-кметовете Йоан Костадинов, Николай Манолов, Росен Рачев («Росен Рачев – банкерът, който предпочита велосипед пред «Понтиак», «Свободен бряг», 13-19 октомври 1995 г.). Придружени са и със съответните снимки. Остава загадка защо именно тези тримата кандидати са предпочетени пред всички останали – дали защото са се сторили интересни на редакциите, или това е просто скрита реклама?

Като цяло кампанията в този период преминава толерантно, с добър тон. Читателят може да разграничи визуално рекламните карета, но не може да определи кой журналистически материал е писан под внушението на рекламен договор, а кой е обективен.

Посланията на кандидатите. Кандидатът на СДС е взел за свое мото борбата с бедността и обещанията за добри доходи, ако спечели изборите. Каретата са малки, с кратки фрази – «С бедността да се преборим заедно!», «Ние, хората на Бургас заслужаваме по-добър живот!». В рекламните карета на БСП подобни обещания не се срещат. Напротив – играе се върху тънката струна на емоциите. Посланията на Йоан Костадинов са емоционални, топли, сякаш не се обръща към непознати хора, а към приятели, с които го свързват години, прекарани заедно: «Уважаеми съграждани, има неща, по-важни от предизборните страсти – дом, семейство, работа, лично човешко достойнство и социална сигурност. Срещнах се и разговарях с много, различни хора, осъзнали безсмислието на политическото разделение, готови да вървят заедно към по-добро и по-предвидимо бъдеще на нашия край. Искам да им благодаря. За всичко. И за насърчителните думи, и за горчивите упреци и за наистина ценните съвети и препоръки...» [10] В цялата предизборна кампания на Йоан Костадинов стремежът е той да бъде представен не само като политик, но и като човек – баща на три деца, глава на семейство. Той е и единственият кандидат, в чиито рекламни послания не се среща думата „гласувайте“, липсва и повелителното наклонение, което се среща в посланията на другите: „Да си помогнем с почтеност и труд“ (П. Бодуров, в. „Черно море – юг“), „Нашите кандидати могат, дайте им сила, за да могат за Вас“ („Нов избор“, в. „Черноморски фар“). Емоционално, без експресивност, е посланието на ДАР – „От Бургас започва България“ (в. „Черноморски фар“). Кирил Тодоров, един от най-младите кандидати в тази кампания е заложил на лозунга: „Гласувайте с младите и за младите“.

Посланията на кандидатите се повтарят и в блоковете на радиостанциите. „Гларус“, „Южен бряг“ и „Мая“ излъчват рекламни спотове на кандидатите, каня ги и в своите предавания. Представянето на кандидатите в радиостанциите се припокрива с това във вестниците – най-много се излъчват спотове за кандидатите на СДС Димитър Николов, БСП – Йоан Костадинов, Росен Рачев и Николай Манолов. В „Южен бряг“ се дава приоритет на Бизнесблока, вероятно поради причината, че един от собствениците на радиостанцията е кандидат за общински съветник.

Ефирната РЕНТ телевизия съвсем разбираемо е рупор на собственика си Емил Райков и отразява предимно неговата кампания. Отразяването се състои в предавания с Емил Райков почти всяка вечер, в които предавания Райков критикува сегашната власт. Освен на него, ефирно време се дава и на кандидата на БСП Йоан Костадинов. СДС се negliжира, не се отразява въобще, за кратко се мяркат и останалите кандидати, но не за толкова, че да бъдат трайно запомнени с телевизионни изяви. Кабелните телевизии все още нямат толкова голям брой абонати, но въпреки това и в техния ефир се отразяват предимно кандидатите на парламентарно представените партии. И в СКАТ, и в ТВ микс присъстват най-вече Йоан Костадинов, Димитър Николов, Росен Рачев, Николай Манолов, Тодор Андреев и Кирил Тодоров.

Самата политическа реклама в тези избори се е видоизменила. Вече се наблюдава повече на имената на кандидатите, на техните лица, на техните послания, не толкова на самата партия. Става дума обаче за кандидат-кметовете. Кандидатите за общински съветници продължават да не присъстват в медиите.

Използвани са почти всички видове политическа реклама – на името, на биографията, контрастната, проблемната. Липсва единствено рекламата тип «поддръжка».

Резултатите: Избирателната активност е 40,9% и на първия тур на местните избори кандидатите, които събират най-голям брой гласове, са Йоан Костадинов (42,2% от гласовете), Димитър Николов (25,7%), Росен Рачев (13,3%), Николай Манолов (3,5%), Тодор Андреев (3,2%). Това са кандидатите на първите пет места по брой гласове. Разпределение на гласовете за общински съветници:

БСП – 38,3% (23 места); СДС – 22,5% (14 места); Народен съюз – 8,5% (5 места); Български национален съюз – 3,8% (2 места); Български бизнес блок – 3,5% (2 места); ДАР – 3,4% (2 места); БСДП – 3,2% – 1 място; БЗНС – 1,9% – 1 място; **Емил Райков – 7,2%**.

Резултатът на Емил Райков е феномен за тези избори. Кампанията му е водена единствено от ефира на телевизията му, като се изключи едно-единствено интервю във в. „Черно море юг”.

Право на глас в Община Бургас към настоящия момент имат около 180 000 души. При избирателна активност 40,9% са гласували 73 620. От тях 5300 са предпочели да пуснат своя вот за кандидата за независим съветник Емил Райков. Ако той бе предпочел да поведе партийна листа, вместо да се кандидатира самостоятелно, можеше да разполага с внушителна група общински съветници. Броят на гласовете на Емил Райков е на четвърто място, след тези на „Народен съюз”, която към този момент е третата политическа сила в страната, включително и парламентарно представена. Изводът се налага от само себе си – телевизионният ефир е мощна пропагандна машина, умел предизборен инструмент, способен само за месец да донесе на избралия го кандидат-политик резултат, какъвто една национална партия трудно постига. При това с упорита работа в продължение на години, сериозна членска маса и сериозен бюджет за предизборна реклама във всички бургаски вестници. Лицето на Емил Райков става разпознаваемо само за месец кампания, при ежедневна поява в новини и предавания. При това без да се говори за политическа програма с конкретни стъпки – кампанията е построена главно върху критиката към тогавашните управляващи, без същите тези управляващи да имат равностойно право на разговор от ефира на частната телевизия.

Разпределението на останалите места в съвета повтаря разпределението и на местата в Народното събрание към настоящия момент. Подкрепата за партиите на местно ниво е почти същата, както и на национално – т.е. не се забелязва ярък местен патриотизъм, който да даде приоритет на една или друга партия. Очевидно членовете, и симпатизантите на партиите съвпадат в процентно отношение – както на национално, така и на местно ниво.

Литература:

1. Лисовский, С.Ф., „Политическая реклама”, М.: ИВЦ „Маркетинг”, 2000
2. Доклад по проект „Купените избори или смъртта на местната демокрация”, изготвен от Институт за развитие на публичната среда, с подкрепата на Гръста за гражданско общество в Централна и източна Европа, февруари 2010 г. <http://www.iped-bg.org/bg/projects.html>
3. „Самый короткий путь к власти: Сб. современных технологий проведения политических кампаний”. Таганрог, 1995.
6. Държавен архив – Бургас, справка за местни избори 1995-та г.
7. В-к „Черноморски фар” 29.09 – 29.10.1995 г.
8. В-к „Бургас днес” 29.09 – 29.10.1995 г.
9. В-к „Бургас днес и утре” 29.09 – 29.10.1995 г.
10. В-к „Черно море - юг” 29.09 – 29.10.1995 г.
11. В-к „Свободен бряг” 29.09 – 29.10.1995 г.
12. <http://www.predavatel.com/bg/istoriya/radio-yuzhen-bryag-burgas>
13. <http://www.predavatel.com/bg/istoriya/radio-glarus-burgas>

**ЦЕНТЪР
ПО ЮРИДИЧЕСКИ
НАУКИ**

**ПРАВЕН РЕЖИМ НА РЕШЕНИЯТА
НА МЕЖДУНАРОДНИЯ СЪД НА ООН**

Проф. д-р Александър Драгиев Драгиев
Бургаски свободен университет

**LEGAL STATUS OF THE JUDGMENTS OF THE UN
INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE**

Professor Alexander Draguiev, PhD
Bourgas Free University

Abstract: *The judgment of the UN International Court of Justice (ICJ) does not have the legal effect of a judicial precedent because it is binding only upon the parties to the case and not the Court. According to Article 38(1)(d) of the Statute of ICJ the judgment is only a subsidiary means for the determination of the rules of law applicable to the case – conventions and custom. Although the ICJ has never treated its judgments as applicable law, the Court has always considered and even followed its previous judgments when deciding a new case. As a consequence the Court decides similar cases in similar manner, thus achieving consistency and uniformity of its jurisprudence.*

Key words: *UN International Court of Justice, applicable law, judgment, judicial precedent, Common law system, Roman law system*

I.

Статутът на Международния съд на ООН (СтМС) в чл. 38, т. 1, б. „г” посочва съдебните решения като приложимо право за разглеждането на делата му: „1. Съдът, чиято функция е да решава – в съответствие с международното право – спорове, отнесени до него, прилага:.....г) под резерва на разпоредбата на чл. 59 съдебните решения.....като помощни средства за установяването на правните норми.”

Вижда се, че тази разпоредба поставя приложимостта на съдебните решения в зависимост от две условия: правното действие на чл. 59 Ст. и субсидиарния им характер спрямо нормите на международното право. Но разпоредбата не конкретизира дали става въпрос за решения на национални или международни съдебни органи, а от последните – за решения на кои такива органи. Очевидно е, че под “съдебни решения” СтМС не разбира националните съдебни решения, тъй като националните съдилища не могат да решават спорове между държави, поради което и техните решения са неприложими към такива спорове¹.

Следователно съдебните решения по смисъла на чл. 38, т. 1, б. “г” Ст. могат да бъдат само международни такива решения. Но от тях Статутът всъщност визира само една категория – решенията на самия Международен съд на ООН (МС). По време на създаването му (едновременно с ООН, тъй като е неин орган) той е

---

¹ Вж. **Thirlway, H.** The Law and Procedure of the International Court of Justice 1960 – 1989. Part Two. – The British Year Book of International Law, vol. 61, 1990, Oxford, 1991, p. 127, 128.

единственият международен съдебен орган, така че Статутът му може да третира единствено неговите решения като международни такива.

Но възможността Съдът да прилага в съдопроизводството собствените си решения поставя въпроса за обвързаността му от тези решения. Тук се проявява ролята на нормата на чл. 59 Ст. като един от ограничителите на приложимостта на съдебните решения: “Решението на съда е задължително само за страните по спора и само по отношение на даденото дело”. Следователно Съдът не е обвързан с решенията си, не е задължен, не е принуден да ги прилага за решаването на нови дела.

Но същото правно действие имат решенията на националните съдилища в държавите от романо-германската правна система. Исторически този правен статус на съдебното решение във вътрешното право е възникнал много преди възникването на международното правосъдие. Ето защо основателно може да се заключи, че в нормативната уредба на МС моделът за правното действие на решенията му е възприет от континенталната система на правото. Независимо от това обаче, практиката на Съда по прилагането на решенията му се приближава и до другия модел – моделът на правно действие на съдебното решение в системата на общото право. Накратко това означава, че Съдът, разглеждайки дадено дело, винаги се съобразява с решението си по аналогично предходно дело с цел по подобен начин да бъде решено и новото дело.

Двете най-разпространени и най-известни правни системи (наричани също правни семейства) в света – континенталната (романо – германска) и системата на общото право (прецедентната правна система) традиционно се различават именно по въпроса за признаване на съдебната практика за източник на правото, с други думи – за приложимо право в съдебния процес. Континенталната система на правото представлява система от правни норми, формулирани в писмена форма. Тези норми са сравнително добре кодифицирани, което ги прави прецизни и непротиворечиви помежду си. Друга особеност на континенталната правна система е, че в нея съдебното решение е задължително само за страните по делото, но не и за съда, който го е постановил. Следователно в държавите от тази правна система съдът може да правораздава само въз основа на регламентирани в законодателството правни норми, но не и въз основа на съдебни решения. Те не са източник на правото².

За системата на общото право е характерно, че правната норма не е толкова обща и абстрактна, както в континенталната правна система, законите са по-казуистични. Липсва делението на нормите на диспозитивни и императивни, като огромна роля в процеса на създаването им играе съдебната практика. Поради това общото право познава и неписани (т. е. обичайни) правни норми, но не познава кодификацията. В заключение за общото право може да се каже, че е право на съдебната практика³. Тя е източник на правото⁴.

---

² Вж. подробно по този въпрос **Карбоние, Ж.** Гражданско право. Въведение. С., 1999, 32–36, 37, **Богдановская, И. Ю.** Судебный прецедент – источник права? – Государство и право, 2002, № 12, с. 9.

³ За романо-германската правна система и системата на общото право вж. **Давид, Р.** Основные правовые системы современности. М., 1988, с. 281, 282, 330, **Карбоние, Ж.** Цит. съч., с. 153, 154, **Hussain, I.** Dissenting and Separate Opinions at the World Court. Dordrecht, Boston, Lancaster, 1984, p. 5, 6.

⁴ Вж. **Богдановская, И. Ю.** Цит. статия, с. 8.

Друга характеристика на общото право е, че правораздаването при него се осъществява въз основа на принципа на прецедента⁵. Този принцип има два аспекта. Първият е, че едно съдебно решение е задължително както за постановилия го съд, така и за стоящите по-долу от него като инстанции съдилища⁶, в смисъл, че и двете категории съдебни органи са длъжни да приложат това решение при разглеждане на дело, аналогично на делото, по което е постановено решението. По този начин решението се превръща в прецедент. Такова прилагане на съдебното решение се обяснява с изискването сходните дела да се решават по сходен начин. Същността на прецедента в системата на общото право, а именно, че съдът е обвързан с предишните си решения, е прието да се изразява с латинския термин “*stare decisis*” (да се придържаш към вече решеното, да решиш така, както е било решено по-рано)⁷.

Вторият аспект на принципа на прецедента е разграничението, което съдът трябва да направи между делото, което разглежда, и предишното аналогично дело, чието решение прилага. Очевидно е, че не може да има две напълно идентични дела, напротив, всяко дело има своята специфика, както във фактическата му обстановка, така и в правната му квалификация. Същевременно по всяко конкретно дело съдът може да се сблъска с голям брой прецеденти.

Затова съдът с цел да намери релевантното за делото решение е длъжен да отчете тази специфика, като установи разликите между разглежданото дело и прецедентите, определяйки по този начин кой от тях и до каква степен е приложим към делото. Напълно е възможно съдът да използва предишното съдебно решение само като част от мотивите на новото решение. Следователно съдът от системата на общото право има не само задължението да следва в практиката си своите и на по-горестоящите съдилища решения, но и задължението да съобразява тези решения със спецификата на конкретното дело.

Според доктрината за прецедента съдът е обвързан не от цялото си решение, а само от една негова част, която е прието да се обозначава с термина “*ratio decidendi*” (основание на решението)⁸. *Ratio decidendi* е тази част от мотивите на решението, която директно аргументира и обосновава диспозитива му. Фактически *ratio decidendi* са само тези разсъждения, съображения, аргументи, доводи, от всички, изложени в мотивите на решението, единствено които пряко и непосредствено са довели до това, което е отсъдено в диспозитива на решението. Но от казаното може за се заключи, че такава част – *ratio decidendi* – съществува в мотивите на всяко съдебно решение, независимо дали е от общото право или от континенталната правна система. Разликата е само в това, че при първата система, където решението има качеството на прецедент, функцията на прецедент спрямо едно последващо аналогично дело всъщност изпълняват моитивите на решението, явяващи се *ratio decidendi*.

Но в решението има и такава част, която не е задължителна за съда, и която се обозначава с термина “*obiter dicta*” (нещо, казано между другото, казано мимохо-

⁵ За прецедента подробно вж. **Кросс, Р.** Прецедент в английском праве. М., 1985, 25–27, 55–66, 91, **Богдановская, И. Ю.** Закон в английском праве. М., 1987, 103–121, **Barker, D., C. Padfield.** Law. Oxford, 1992, 24–27.

⁶ Вж. **Богдановская, И. Ю.** Закон в английском праве. Цит. съч. с. 106.

⁷ Вж. **Богдановская, И. Ю.** Цит. статия, с. 7.

⁸ Вж. **Богдановская, И. Ю.** Закон в английском праве. Цит. съч., с. 105.

дом, само споменато)⁹. Както личи от наименованието на самия термин, *obiter dicta* са такива съображения, изказани от съдията в мотивите на решението, които не се отнасят до съществуването на делото и поради това не са от значение за решаването му. Например в решението съдията би могъл да обсъди една хипотетична ситуация: “Ако обаче А беше направил това, а Б беше направил онова..., аз бих бил задължен да установя, че А и Б са солидарно отговорни.”¹⁰ Очевидно е, че разсъжденията от този тип са присъщи за мотивите на съдебното решение и от романо – германската правна система, и от общото право. Примерът с такава хипотетична ситуация илюстрира какво да се разбира под *obiter dicta* изобщо, без значение правната система, и същевременно обяснява защо тази част от решението не обвързва съда от системата на прецедентното право. И все пак и *obiter dicta* има своето значение: ако отбелязаната *obiter dicta* в решението ситуация възникне в едно последващо дело, съдията, който го разглежда, би могъл да приложи и тази част на решението прецедент.

Принципът на прецедента е най-доброто доказателство за това, че общото право е преди всичко право, създавано от съдията – когато по дадено дело няма изрична правна норма, която съдията да приложи за решаването му, той може чрез изследване на прецедентите да определи какво би трябвало да гласи приложимата норма.

Благодарение на принципа на прецедента съдебната практика в държавите от системата на общото право се характеризира със сигурност, яснота и предвидимост при решаването на аналогични дела, унифицираност на решенията по такива дела, изобилие от детайлни норми за прилагане от съда, силно изразен практически характер на тези норми, постоянство на съдебната практика.

II.

Макар и схематичен, анализът на правното действие на съдебното решение в романо-германската правна система и в тази на общото право потвърждава направеното вече заключение, че според чл. 59 Ст. решенията на МС имат същото правно действие, каквото имат съдебните решения в континенталната правна система. Следователно, решенията на МС нямат характера на съдебен прецедент, което означава, че те не са източник на правото и съответно не могат да бъдат приложимо право в производството пред Съда¹¹. Допълнително доказателство за това е, че чл. 38, т. 1, б. „г” Ст., обявявайки, че съдебните решения се прилагат по делата в МС, заедно с това ги определя като „помощно средство”. Но тогава каква е ролята на съдебните решения в това производство, каква е тяхната приложимост по делата, и в какъв смисъл те са помощно средство?

От една страна Съдът не се счита обвързан от предишните си решения, на което право му дава самият чл. 59, а именно че решението не е задължително за

⁹ Пак там.

¹⁰ **Barker, D., C. Padfield.** *Op. cit.*, p. 26.

¹¹ В потвърждение на това вж. напр. **Shahabuddeen, M.** *Precedent in the World Court.* Cambridge, 1996, p. 53, 54, 152, **Akehurst, M.** *A Modern Introduction to International Law.* L., Boston, Sydney, 1985, p. 36, **Malanczuk, P.** *Akehurst's Modern Introduction to International Law.* L., N. Y., 1999, p. 51, **van Hoof, G. J. H.** *Rethinking the Sources of International Law.* Deventer etc., 1983, p. 169, 170.

него (а само за страните по конкретното дело); от друга страна Съдът, при постановяване на дадено решение, не третира като недопустимо обръщането към решенията по предишните си дела¹². Резултатът е, че МС винаги се старее да следва предишната си съдебна практика¹³. Да следва практиката си, за Съда означава, ако това е възможно и доколкото е възможно, при разглеждането на дело да се съобразява с предишните си решения, да се придържа към тях, нещо повече – да се ръководи от тях. Процедирайки по този начин, МС обаче не се превръща в съдебен орган от типа на съдилищата от системата на общото право. За разлика от тях Съдът не е обвързан от своите решения и в подкрепа на този извод може да се посочи не само изричната разпоредба на чл. 59 Ст., но и самата му практика. Тя показва, че Съдът се смята свободен да следва или не своите предишни решения и преценката за това той прави в зависимост от конкретното дело.

Обръщайки се към предишните си решения Съдът спазва три правила. **Първо**, той се обръща към всички свои такива решения, към цялата си съдебна практика, търсейки кои са решенията, в най-голяма степен съответстващи на делото, което разглежда. **Второ**, по дадено дело Съдът може да се ръководи само от такива свои решения, които са постановени по дела, аналогични на новото дело. Единствено аналогия между делата може да оправдае прибягването до предишното решение, с цел постановяването на новото такова. А аналогията се разкрива чрез анализ на мотивите на предишните решения. Между делата не може да се търси, защото не може да има, механична идентичност. Напротив, между две дела може да има много съответствия и различия. Определящото е, кои елементи от новото дело са от интерес за Съда – наличието на същите елементи в предишно дело означава, че двете дела са идентични относно тези елементи, макар в други свои части да се различават¹⁴. От това следва, че делата са аналогични и съответно оправдава използването на решението на предишното дело към новото. **Третото** правило е, че ако намери повече на брой дела, аналогични на новото, Съдът прибягва обикновено до решенията не на всички тях, а само до решенията по едно или няколко дела, които решения се явяват обединяващи и представителни за всички такива аналогични дела.

Обръщайки се към предишните си решения, Съдът не решава новото дело въз основа на тях; няма нито едно дело, решено чрез предишно съдебно решение. Напротив, той винаги решава делата само с прилагане на международноправните норми. Позовавайки се на предишните си решения, Съдът всъщност аргументира, обосновава защо намира за приложими към разглежданото дело тези правни норми, въз основа на които е решил предишното аналогично дело. Решавайки конкретно дело, МС привежда абстрактните правни норми към конкретния казус. За да направи това Съдът трябва да разтълкува нормата с цел да установи, че предвидената в нея хипотеза обхваща предмета на разглеждания спор. Тълкуването си Съдът излага в решението си по това дело, за да мотивира защо приложимата към делото правна

¹² В този смисъл по делото на Камерун срещу Нигерия за сухоземната и морската им граница Съдът посочва: “Истинският въпрос е дали по това дело съществува някаква причина да не се следват мотивите и заключенията от предишни дела” (Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders of the International Court of Justice (I. C. J. Reports) 1998, p. 292).

¹³ **Shahabuddeen, M.** Op. cit., p. 26, 31.

¹⁴ В този смисъл е индивидуалното мнение на съдията Танака по делото “Barcelona Traction, Light and Power Company”. I. C. J. Reports 1964, p. 71.

норма е точно тази. Изводът е, че чрез съдебното решение се постига тълкуване, конкретизация, индивидуализация на абстрактната правна норма към конкретната фактическа обстановка на спора, предмет на разглежданото дело.

Точно в това се състои процесуалната роля на съдебното решение. Съдът, разглеждайки едно дело, ако открие аналогична фактическа обстановка по друго, предишно дело, с пълно основание може да допусне, че и новото дело трябва да се реши въз основа на същите правни норми и оттук по същия начин като предишното. Но кои са тези норми и дали в действителност те са приложими към новото дело Съдът може да установи единствено чрез анализ на решението по това предишно дело. Именно направените там тълкуване и индивидуализация на приложените към това дело правни норми ще дадат възможност на Съда да прецени приложимостта им и към новото дело. Защото анализът им в предишното съдебно решение ще разкрие какво точно гласят тези норми, каква е правната уредба, която създават, и оттук обхващат ли те и до каква степен фактите по новото дело. Изложената процесуална роля на съдебното решение демонстрира смисъла от обръщането към предишните съдебни решения в производството пред МС.

Процесуалната роля на съдебните решения обяснява и защо те са определени като „помощни средства” в чл. 38, т. 1, б. „г” СтМС: след като не са приложимо право за решаване на делата, то тяхната функция в съдопроизводството е да спомогнат, да съдействат за намирането на приложимото право. Очевидно е, че тази функция придава само субсидиарен характер на съдебното решение спрямо договорните и обичайните международноправни норми доколкото прибягването до него е единствено с цел прилагането на тези норми за решаването на делата. “За съществуването на една норма на обичайното право можем да заключим, между другото, и не на последно място, от съдебната практика.”¹⁵ Логично следствие от субсидиарния характер на съдебното решение е обявяването на качеството му на помощно средство от чл. 38, т. 1, б. „г” Ст. като второто условие (наред с правното му действие според чл. 59 Ст.), което Съдът трябва да спазва при използването на постановени вече свои решения към дадено разглеждано дело. Но значението на нормативното закрепване на субсидиарната процесуална функция на съдебното решение може да се види и в още една посока: то предпазва МС от това да превърне на практика решението си в съдебен прецедент по смисъла на общото право, и така в приложимо право по делата наред с международноправните норми.

Прибягването от Съда до предишните му решения фактически става чрез цитирането им в мотивите на новото решение, превръщайки ги така в част от тези мотиви. Съдът може да се позове на едно или няколко предишни решения, както на диспозитива, така и на мотивите им, като най-често това са именно мотивите. Така например в мотивите на решението си по делото за Източен Тимор от 1995 г., за да се произнесе по въпроса за юрисдикцията си, Съдът цитира редица предишни свои решения по този въпрос: решенията по делото за континенталния шelf между Либия и Малта от 1984 г., делото за пограничния спор между Буркина Фасо и Мали от 1986 г., делото за пограничния спор между Салвадор и Хондурас от 1990 г., дело-

¹⁵ **Herczegh, G.** *General Principles of Law and the International Legal Order*. Budapest, 1969, p. 115. Становища в същия смисъл са изказали **Thirlway, H.** *Op. cit.*, p. 124, **Rosenne, S.** *The Law and Practice of the International Court*. Dordrecht, Boston, Lancaster, 1985, p. 611, и назначеният от ЮАР съдия ad hoc ван Вик в индивидуалното си мнение по делото за Югозападна Африка (I. C. J. Reports 1962, p. 576).

то за фосфатните находища в Науру между Науру и Австралия от 1992 г.¹⁶. А за да се произнесе по въпроса за изчерпването на вътрешноправните средства в решението си по делото “Елетроника Сикула” между САЩ и Италия (1987–1989 г.), Съдът се позовава на предишно свое решение от 1959 г. по делото “Интерхандел”¹⁷.

Цитирайки предишно решение на МС, новото съдебно решение може се позове на всяка част от мотивите на предишното – както частта, явяваща се *ratio decidendi*, така и частта, представляваща *obiter dicta*. Защото в мотивите и на международното съдебно решение, каквото е решението на МС, също се обособяват такива части, познати от националните съдебни решения. Това е естествено, защото всяко съдебно решение закономерно съдържа и аргументи, обосноваващи диспозитива му, и разсъждения на съдията, казани между другото. В решението си МС никога не дефинира кое е *obiter dicta*, приемайки че всичко извън *ratio decidendi* в мотивите му трябва да се третира като *obiter dicta*. Добър пример за *obiter dicta* в решение на МС ни дава делото за териториалния спор между Либия и Чад. Неговото решение съдържа пасаж, посветени на въпроса за дължината на граничната линия между двете държави, като договорът, с който е установена границата може да се прекрати от всяка от тези държави – негови страни. Някоя от тях не повдига този въпрос, защото той е извън предмета на делото, и въпреки това Съдът го поставя на обсъждане и се произнася по него¹⁸.

В заключение трябва да се посочи ползата за юриспруденцията на МС от прибягването до предишни негови решения с цел решаване на ново аналогично дело: така, първо, се осигурява постоянство и еднообразие на съдебната практика, защото аналогичните дела трябва да се решават по аналогичен начин, и второ, се постига процесуална икономия – на Съда вече не му се налага в мотивите на новото решение да развива същите разсъждения и доводи, както в предишното решение, за да направи същите заключения.

---

¹⁶ I. C. J. Reports 1995, p. 101.

¹⁷ Ibid., 1989, p. 43, 44.

¹⁸ Ibid., 1994, p. 37, 102.

ДЪРЖАВНИЯТ СЪВЕТ В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО АДМИНИСТРАТИВНО ПРАВОСЪДИЕ

Боян Тодоров Георгиев
Бургаски свободен университет

STATE COUNCIL IN THE HISTORY OF BULGARIAN ADMINISTRATIVE JUSTICE

Boyan Georgiev
Bourgas Free University

***Abstract:** In the historical development of administrative justice in Bulgaria take place and two attempts for formation of the State Council. The State Council has the primary functions of the administrative council. It provides advice on government bills, projects for administrative regulations, administrative decisions the prime minister or ministers. Along with this main role the State Council is and court instance for resolving administrative disputes. It is both the first and last instance and also Court of Cassation and Appeal.*

***Key words:** State Council, administrative justice, Supreme Administrative Court, Conseil d'Etat*

В историческото развитие на административното правосъдие като елемент на административния процес свое място заемат и два опита за създаване у нас на Държавен съвет. За родина на Държавния съвет се счита Франция, но в различни исторически периоди такъв орган съществува и в ред други европейски страни като Италия, Югославия, Гърция и др. Във Франция за първи път Държавен съвет (Conseil d'Etat) в съвременен вид е учреден със закон от 14 май 1872 г. като съвещателен орган на краля по всички въпроси. След Великата френска революция (1789 г.) под влияние теорията за разделение на властите на Монтескьо (1689-1755 г.) Държавният съвет придобива функциите основно на административен съвет. Той е призван да дава съвети върху законопроекти на правителството, проекти за административни правилници, административни решения на председателя на републиката или на министри. Наред с тази основна роля Държавният съвет е и съдебна инстанция за решаване на административни спорове. Той притежава тази специална характеристика да бъде едновременно първа и последна инстанция по същество, а също така апелативен и касационен съд. Държавният съвет упражнява касационен контрол върху решенията на първоинстанционни и второинстанционни административни съдилища, а също и върху решения на специални административни юрисдикции, които по изброяване на закона се занимават по същество с разглеждане на жалби на граждани срещу незаконосъобразни актове на администрацията. Въпреки че организационно е част от самата администрация, френският Държавен съвет изпълнява ролята на върховен административен съд.

Първи опит за създаването на Държавен съвет по френски образец в България е направен непосредствено след Освобождението, В изпълнение на разпоредбите на Санстефанския договор (3 март 1878 г.), завеждащия Съдебния отдел при Съвета на Временното руско управление С. И. Лукиянов, към края на октомври 1878 г. подготвя проект за Органически устав за държавно устройство на Княжество България. По образец на сръбската конституция, проектът предвижда съществуване на Държавен съвет с административно-контролни и съветателни функции. Този орган е трябвало да бъде съставен от назначени от княза и избрани от Народното събрание членове. Наред с другите правомощия на съвета, чл. 148, т. 3 предвижда, че той “Ще разглежда в последна инстанция решенията на губернските управителни съдилища, когато има тѣжба от частни лица срещу хазната или от хазната срещу частни лица.” Губернските административни съдилища са изпълнявали ролята на втора инстанция в административното правосъдие, което означава, че Държавния съвет е трябвало да разглежда техните решения най-вероятно като третостепенен касационен съд. Очевидно това е пример за касационно производство, протичало по избирателна клауза само по жалби срещу и от хазната, което буди недоумение. Разбираем е фактът, че въпросите, свързани с данъците, са от първостепенно значение за една държава, особено в периода на изграждането ѝ, но това не оправдава съществения пропуск, допуснат вероятно поради пряко заимстване на подобни разпоредби от чуждо законодателство.

Проектът за Органически устав е представен на специално съставена комисия от български първенци, за да го проучи и внесе за гласуване в Учредителното събрание. Едно от решенията, които тази комисия взема, е предвиденият в проекта Държавен съвет да бъде трансформиран във втора камара на Народното събрание във вид на сенат, натоварен със същите функции. По това предложение в Учредителното събрание се разгарят остри дебати между представителите на либералното и консервативното течение. В резултат на заседание, проведено на 7.04.1879 г., с 99 срещу 22 гласа народните избраници отхвърлят идеята за държавен съвет или сенат и решават част от функциите му да отпаднат, друга част да се предоставят на Народното събрание, а трета част, включително и тези по т. 3 на проекточлен 148, да се включат в правомощията на Върховния касационен съд (Дневник XXII). [1] Изглежда депутатите не са били напълно наясно с ролята и мястото на подобен орган в нашето държавно устройство. Някои от тях, като Драган Цанков, го смятат за специализирано съдилище за чиновници. Други, като Иван Пенчович, въобще не го виждат като съдилище, а само като управителен съвет. Петко Славейков пък смята, че няма хора, подготвени за такава дейност. Факт е, че никой не обръща внимание и не разглежда този орган в ролята му на висше административно съдилище. Явно е било твърде рано, за да се почувства нуждата от административно правосъдие в току-що освободена България.

След този първи неуспешен опит “нуждата от Държавен съвет е била наново изтъкната” [2] през режима на пълномощията (1881-1883 г.). На 27 април 1881 г. княз Ал. Батенберг извършва държавен преврат, в резултат на който е суспендирана Търновската конституция. Главна реформа в новото правно организиране на страната е създаването от правителството на Държавен съвет, отново по френски образец. Той е трябвало да изработва законите и да осъществява контрол над правителството. За тази цел М. Дринов изработва проект, според който в състава на

новосформирания орган влизат всички министри и 15 съветници, от които 5 назначени от княза и 10 избрани от народа. По-късно броят на членовете по избор е намален. Министрите, както и един представител на висшето духовенство участват в работата на съвета с право на глас само по въпроси отнасящи се до тяхното ведомство. Изборите за Държавен съвет се провеждат през есента на 1881 г. по двустепенна система. Князът назначава председателят и подпредседателя на съвета. За пръв председател е номиниран Тодор Икономов.

С княжески манифест на 14 септември 1881 г. е обнародван Устав на Държавния съвет (най-вероятно публикуван на 16 същия месец). Наред с другите правомощия, уставът възлага на съвета и съдебни функции в областта на административното правосъдие. Тези негови правомощия са в по-широк обем в сравнение с предвидените за Държавния съвет по руския проект за конституция от 1879 г. Съдебните компетенции на съвета се намират в § 19 от Устава, като основно значение има буква “е”, която постановява: “да се изказва в последна инстанция върху административните преписки”. [3] Интересно последна инстанция на каква система от съдилища е трябвало да бъде Държавният съвет, след като окръжните и губернските административни съдилища, създадени с Временните правила за устройство на съдебната част, вече са били закрити (с Указ от 21 юни 1880 г. – ДВ, 28.06.1880 г.), без изрично да се посочва, че тяхната подсъдност преминава върху общите съдилища? Най-вероятно този съвет е призван да се произнася като касационна инстанция при обжалване решенията на съществуващите през този период разни административни юрисдикции. Дали Държавният съвет е разглеждал делата точно по касационен ред и как се е произнасял – в целия си състав или в отделна секция, подобно на френския си първообраз – няма достатъчно данни. Еднозначно е мнението в специализираната литература, че съветът несъмнено е изпълнявал ролята на истински върховен административен съд. Немалко са и неговите привърженици, един от които И. С. Бобчев, съвременник на събитията, пише: “... за голямо съжаление, било поради страх от консерваторщина, било поради незнанието на тънкостите на правото и значението на разните правителствени учреждения, едно учреждение толкова полезно за конституционни държави само с една камара се унищожи, и то без даже да се направи поне какъв-годе опит за неговото прилагане на дело.” [4]

Режимът на пълномощията е прекратен с възстановяването на Конституцията на 7 септември 1883 г., а с постановление на IV-то Обикновено народно събрание през следващата година са отменени всички закони, резултат от политическия режим през този период, включително и уставът на Държавния съвет. По този начин опитите за създаване на ВАС в България замират за един период от около двацет години. Това не означава, че през това време контрол над държавното управление под формата на административно правосъдие не се осъществява. Създадени са били множество изрично определени от закона административни органи, еднолични или колегиални, като съвети, комисии, бюра, учреждения, които са разглеждали жалби срещу незаконни актове и действия на администрацията. Това са така наречените административни юрисдикции. Независимо че се намират в състава на самата изпълнителна власт, те се занимават с правораздавателна дейност. Някои от административните юрисдикции се произнасят и като касационни инстанции. Така например министърът на финансите разглеждал по касационен ред жалби срещу

решенията на специалните контролни комисии по облаганията с преки данъци. Също така окръжният финансов началник се е произнасял като касационна инстанция срещу решенията по облагане с поземлен данък. Други административни юрисдикции се произнасят като въззивни инстанции. Например министърът на обществените сгради е разглеждал въззивно жалби срещу постановления за събаряне на сгради, заплашени от самосрутване, а също и сгради, строени без разрешение. Министърът на финансите е бил въззивна инстанция по жалби срещу определяне разряда на патентите за право на търгуване със спиртни питиета.

Всички тези административни юрисдикции са съставени предимно от лица, изхождащи от самата администрация, служители на ведомствата, чиито актове се контролират, което не дава достатъчно гаранция за независимост и безпристрастие. Още повече, че техните решения не са подлежали на общ касационен контрол, осъществяван от един Върховен административен съд, подобен на Държавния съвет във Франция. Специалните административни юрисдикции не се ползват с доверие в административно-правната теория в този период. Те са смятани за несигурни и дори опасни учреждения, които по никакъв начин не могат да заместят редовните административни съдилища. [5]

Литература:

1. Дневници на Учредителното народно събрание, I изд., с. 294-299, посочени при И. Бобчев, Нашето административно правосъдие, В: Юридически преглед, кн. IV, 1914, с. 228.
2. Бобчев И. *Нашето административно правосъдие*, В: Юридически преглед, кн. IV, 1914, с. 228.
3. Годишен сборник от закони и постановления на Българското Княжество, приети от Държавния съвет през 1881-1883 г. (официално издание на Министерството на правосъдието), 1886, с. 3-7.
4. Бобчев И. *Нашето административно правосъдие*, В: Юридически преглед, кн. IV, 1914, с. 228.
5. Киров С. *Нуждата от защита на обществените права и от административно правосъдие у нас*, В: Протоколи и реферати на първия конгрес на българските юристи, С., 1905, с. 98.

ПРОЦЕСЪТ НА ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Д-р Мария Нейкова
Бургаски свободен университет

THE PROCESS OF DECENTRALIZATION IN BULGARIA

Maria Neikova
Bourgas Free University

Abstract: *The research deals with the process of decentralization and deconcentration in Bulgaria.*

Key words: *decentralization, deconcentration, local and regional authorities*

Основен момент при упражняването на властта в съвременната демократична правова държава е процесът на децентрализация и деконцентрация на компетенции, права и отговорности от страна на държавата към по-нисшите нива в йерархията на управленската система.

В страните с демократично устройство превалируем принцип на централизация се явява този на правителствената (политическата) централизация независимо от начина, по който исторически се е формирала съответната държава. Отношенията между центъра и местните власти в този случай нямат централизиран йерархичен и бюрократически, а политически характер. Липсва пряко йерархично подчиняване на нисшестоящите на висшестоящите органи на власт. Други важни аспекти в рационалната организация и устройството на държавата и на държавната изпълнителна власт са децентрализацията и деконцентрацията. Това са два отделни процеса. Общото, което ги свързва, е, че те преследват една и съща цел – доближаване на управлението до населението, до конкретната територия и съответните териториални общности, където то живее и работи. Същевременно те са с твърде различаващи се същностни характеристики.

Процесът на децентрализация започна с приемането на новата Конституция на Република България от 1991. Условно могат да се различат няколко етапа:

Първият етап обхваща периода 1991-1995г. През този период бяха изяснени принципите и формите на децентрализацията. В рамките на тази реформа се предвиждаха и редица мерки, свързани с развитието на децентрализацията на национално, регионално и местно ниво, която се разглеждаше като неразделна част от реформата. Характерна черта на този етап бе активната подготовка на нормативните основи за провеждане на административно-териториалната реформа в дългосрочен план (Закон за териториалното устройство на Република България; Закон за местното самоуправление и местната администрация). В рамките на този етап сериозно внимание бе отделено на провеждането на административната децентрализация в частта ѝ определяне на компетенциите и отговорностите на местните власти и конкретните сфери на дейност. На нивото на самоуправление в общините и на областно ни-

во в лицето на областния управител се утвърди едноличен орган на изпълнителната власт. Очертан бе и обхватът на компетенциите на кмета на общината в неговия двойствен статут. Приета бе постановката за обвързване развитието на процесите на самоуправление и управление в основните териториални нива и въвеждане на целева и специфична уредба на процесите на самоуправление в тях.

Вторият етап включва периода 1996-2000 г. През 1999 г. беше утвърдено ново териториално деление на областно ниво. Усилията главно бяха насочени към търсенето на реалната рамка за финансовата самостоятелност на местните власти. Този проблем пряко се обвързваше с постановката, че децентрализацията на компетенции следва да бъде адекватно обвързана с децентрализацията на ресурси. Това означаваше реализацията на собствената сфера на дейност на териториалните общности да бъде гарантирана със съпоставими по размер и обхват собствени приходи, които да са съставна, определяща част на собствените бюджети.

Третият етап, стартира в началото на 2001 г. Основната цел на този етап се свързва с изграждането и реалното функциониране на системата за териториално управление на страната, като в тази връзка се поставиха за решаване някои поважни задачи: да се осъществи цялостно изграждане на териториалната, функционалната и институционалната организация и функциониране на централната, регионалната и местната власт на основата на демократизация и децентрализация на управлението.

- да осигури създаването на рационална организация на децентрализираните държавни структури;
- да въведе усъвършенстван модел на функционирането на държавната и местната администрация на основата на обвързаното прилагане на механизмите на административно-териториалната и административната реформа;
- да обоснове и въведе второ ниво на самоуправление, пряко кореспондиращо с основните структури на централната държавна администрация.

Характерно за този етап е обединяването на административно-териториалната реформа с административната реформа, при което проблемите на децентрализацията започнаха да се разглеждат в комплект с процесите на деконцентрация в централната изпълнителна власт. През 2002 г. беше приета и започна осъществяването на Концепцията за фискална децентрализация. Правителството обърна сериозно внимание на модернизирането на държавната администрация. С Решение №671 от 24.09.2003 се прие «Актуализирана Стратегия за модернизиране на държавната администрация – от присъединяване към интегриране, 2003-2006», като в стратегията бе включен специален раздел за децентрализацията на държавното управление. Тя постави редица важни въпроси за решаване в рамките на тригодишния период, които намериха отражение в плана към стратегията. В изминалия период започна и конкретното решаване на определени задачи от плана, целево насочени към създаване на програма за децентрализация, която да обедини финансовата децентрализация с децентрализацията на правомощия и функции, да се потърси решение за създаването на второ ниво на самоуправление, както и да се оптимизират функциите на териториалните звена на централната администрация.

От всичко казано дотук, можем да направим следните изводи:

- Липсва приемственост и последователност в провеждането на целева и ясно ориентирана политика на децентрализация и развитие на местното самоуправление.

- Стартиралата с известно закъснение административна реформа оказва силно въздействие върху процеса на децентрализация вследствие на възникналата потребност от преоценка на част от нейните цели, приоритети и механизми. Също така изискванията към общинската администрацията, както и към част от общинските служители в резултат от новата законова уредба наложиха съществено преустройство в организацията и дейността на общините. Това бе свързано и с определени затруднения по отношение на финансовата и кадровата самостоятелност. Административната реформа ясно очерта необходимостта от преоценка на административния капацитет на общинските администрации. Особено ярко също така се очерта и наличието на известна несъгласуваност и хаотичност при провеждането на двете реформи. Необходимостта от една активна координация предполагаше преоценка на общата концептуална рамка на административно-териториалната реформа, актуализация на съществуващите етапи и програма, както и изграждането на единен център за координация и наблюдение – нещо, което не се реализира през следващите години.

- Важен политически и технически проблем, който възникна в процеса на реализация на реформата, бе преустройството на областното равнище, развитието на функциите и задачите на областите. Решаването на този кръг от въпроси, от една страна, изисква преоценка на съществуващия брой области и техния териториален обхват, както и да се обосноват и развият правомощията на областния управител и взаимодействието му с изградените деконцентрирани структури на държавната администрация в територията. От друга страна, се предполагаше въвеждането на елементи на самоуправление на нивото на областите. Налице бяха и определени конституционни ограничения.

- Въпросът за конкретизирането и разширяването на правомощията на областните управители при управлението на процесите в съответната територия се регламентираха с приетия Закон за администрацията. Независимо от наличието на конкретни законови текстове цялостното решаване на въпроса за преустройството на деконцентрираните държавни структури в територията на съответните области по отношение на тяхното райониране, прецизирането на техните правомощия и поэтапното им обвързване със структурата на областта е в начален стадий на реализация. В рамките на провежданата административно-териториална реформа проблемите, свързани с функционирането на областите, като цяло остават нерешени. Въпреки това бе постигнат значителен напредък по отношение разпределението на компетенциите между отделните нива на управление.

През периода 2005-2006 г. на местните власти бяха делегирани редица държавни функции, сред които:

· Администриране на местните данъци и такси. От 1 януари 2006 г. Българските общини поеха нова функция по събиране на местните данъци и такси.

· Спиране на незаконното строителство и налагане на санкции. Кметовете на общини придобиха правото да спират незаконно строителство и да забраняват достъпа до незаконни строителни обекти, както и правото да издават наказателни постановления за нарушения на Закона за устройство на територията (ЗУТ). Тези нови отговорности са споделени с Дирекцията за национален строителен контрол

(ДНСК) към министъра на регионалното развитие и благоустройството. Осъществяване на вътрешен одит на общините.

Постигнат беше значим напредък в областта на финансовата децентрализация.

Усъвършенстван беше съществуващият механизъм за определяне на бюджетните взаимоотношения на общините с централния бюджет. Подобрена се прозрачността и стабилността на критериите, използвани за разпределение на държавните прехвърляния, така че да се избягва политическата зависимост от по-високите равнища на управление за получаване на средства. Определянето на трансферите към общинските бюджети се извършва по обективни критерии, посочени в Механизма за определяне на бюджетните взаимоотношения на общините с централния бюджет. Остойностяването на всички делегирани от държавата дейности води до опростяване и прозрачност на критериите за определяне на държавните трансфери. Механизмът гарантира прилагането на еднакъв подход в съставянето на общинските бюджети в частта за делегираните от държавата дейности за 2006 г. и за реално разделение на отговорностите на държавата и общините. Наред с това механизмът гарантира постигането на хоризонтален баланс.

Гарантира се финансовото осигуряване на всички допълнително възлагани разходи за местните бюджети. Съгласно Закона за общинските бюджети общината получава пълна компенсация от държавата при възлагане на допълнителни финансови задължения след приемането на Закона за държавния бюджет на Република България за съответната година и определените с него бюджетни взаимоотношения. В случаите на неосигуряване на такива средства нормативните актове, с които се възлагат допълнителни финансови задължения, влизат в сила и се осигуряват със средства през следващата бюджетна година. Държавата компенсира изцяло намалението в приходите в общинските бюджети, получено вследствие на провеждането на държавната политика

- До 2001 г. процесът на децентрализация се осъществяваше без одобрена от правителството стратегия, под влияние на външни фактори от страна на международни организации на местните власти, Съвета на Европа, ЕС и др.;

- В развитието на процеса на децентрализация се наблюдава хипертрофия, т.е. развитие на реформата само на отделни нива или в отделна сфера. Така например реформата се ограничи само до реформата на общинското ниво на управление, без да се отделя нужното внимание на реформата на областното ниво на управление. В Доклада на ПРООН този проблем е констатиран като недоуточнена роля и неизползван капацитет на областните администрации и силно подценяване на възможностите на регионалното ниво както на областните администрации и децентрализираните служби на министерствата, така и на регионални НПО;

- На самото общинско ниво реформата се развиваше само като финансова децентрализация. Така се стигна до състояние, при което в продължение на четири години се осъществява финансова децентрализация без политика на децентрализация изобщо. В Доклада на ПРООН се констатира дефицит на средства за съфинансиране на проекти, както и че готовността за финансиране на подготовката на проекти изостава от готовността за съфинансиране на проектите;

- Страната ни няма ясна стратегия за развитие на административно-териториалното си устройство към този момент. Доклада на ПРООН констатира, че е налице

неблагоприятна диференциация на общините, общинските администрации са малки и слаби, а междуобщинското сътрудничество е ограничено. Тук бих искала да обърна внимание и на още един съществен проблем – липсата на яснота за ролята на областите и общините в процеса на усвояване на средствата от фондовете на ЕС. За общините отговорът на този въпрос като че ли изглежда по-лесен – общините искат да бъдат бенефициенти по фондовете. За тях обаче стои въпросът по кои оперативни програми и за какъв тип проекти могат да бъдат бенефициенти. Не така стои въпросът за областните администрации. Изясняването на тяхната роля в процеса на усвояване на фондовете на ЕС стартира с огромно закъснение. През последните години този въпрос бе поставян само епизодично без никакъв конкретен резултат.

Практиката на Европа на регионите показва, че без изграждането на регионално самоуправление процесът на децентрализация не може да се развива устойчиво, тъй като не може да се реализира принципа на субсидиаритета.

Основният въпрос, който трябва да бъде окончателно решен е въпросът за запазването или промяната на съществуващото административно-териториално деление на областно ниво и даването на категоричен отговор на въпроса ще се създава ли и под каква форма самоуправление на областното ниво. Останалите въпроси (начин на избиране, предоставяни услуги, източници на финансиране, възможности за включване или преминаване на функциите от териториални звена на централната администрация) се разглеждат като следствие.

Много важно е да отбележим, че е необходима пълна координация, относно изпълнението на всички програми на национално ниво като всички дейности следва да бъдат обезпечени със съответния финансов ресурс.

Процесът на децентрализация се реализира макар и с по-бавни темпове. Необходимо е да се повиши ефективността на целия публичен сектор и разширяване на сътрудничеството между всички заинтересовани страни и се заложат допълнителни критерии за ефективността при възлагане изпълнението на мерките. Ефективната децентрализация е необходима за улесняване достъпа на потенциалните ползватели до по-качествени услуги. Усилията трябва да се насочат към извеждането на мерки за повишаване на отговорността, иновативното преустройство в сферата на предоставяне на публични услуги, въз основа на утвърдени добри практики и повишаване на възможността за гъвкавост и свобода на действие на органите, съчетани с ефективен контрол.

Това позволява да направим извода, че последователното осъществяване на процеса на децентрализация е фактор от решаващо значение за укрепване на капацитета на общините и областите.

НОВИ АСПЕКТИ ПРИ ДЕФИНИРАНЕ НА ПОНЯТИЕТО, СЪДЪРЖАНИЕТО И ВИДОВЕТЕ СЛЕДСТВЕНИ ВЕРСИИ

ас. Христо Павлов

Бургаски свободен университет

NEW ASPECTS OF DEFINING THE CONCEPT “INVESTIGATIVE VERSION”, THE CONTENTS AND THE TYPES OF INVESTIGATIVE VERSIONS

Assist. Prof. Hristo Pavlov

Burgas Free University

Abstract: *Summarizing the different opinions on the nature of the version, the relevant conclusions, which are directly related to the content characteristics of the concept “investigative version”, are made in this study. The present paper also specifies the place of investigative versions among the types of versions. The criteria, based on which a classification of the investigative versions may be performed, are specified in this paper. There are also considered some of the divisions of the versions as a whole, proposed in the legal literature, and hence of the investigative versions.*

Key words: *investigative versions, hypothesis, building up and testing of investigative versions, inquiry, classification.*

I. УВОД

В криминалистичната литература съществуват различни мнения за това до каква степен е разработен проблемът за следствените версии. Дори едни и същи автори, в различни етапи от изследователската си работа, променят своето гледище. Например, през 1987 г. известният руски криминалист и учен Р. С. Белкин пише, че учението за криминалистичните версии и планирането на съдебното следствие е детайлно разработено в криминалистическата наука.¹ Четиринадесет години по-късно (през 2001 г.) този автор отчита, че „въпреки обилните литературни източници (а може би, поради това), редица положения на разглежданото учение имат дискуссионен характер.”²

В криминалистичната теория съществуват повдигнати, но все още неразрешени редица проблеми във връзка със следствените версии. Така например, не е напълно изяснен теоретичният проблем за същността на следствената версия. В правната литература са предложени редица различни становища относно природата ѝ, нейното място в системата на хипотезите и видовете следствени версии. Всичко това налага необходимостта от извършването на задълбочен научен анализ и оценка на теоритчните концепции за същността на следствената версия и нейните видове.

¹ Белкин, Р. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории, М., Юридическая литература, 1987, с. 208.

² Белкин, Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001, с. 484.

II. СЪЩНОСТ НА ПОНЯТИЕТО „СЛЕДСТВЕНА ВЕРСИЯ”

Учените, които изследват проблема за същността на версията, допринасят в различна степен за изясняването на това понятие, неговото съдържание и смислова интерпретация. В криминалистиката съществуват различни теории за същността на **версията**, респективно за същността на **следствената версия**.

За да се даде възможно най-пълното и точно определение на понятието **следствена версия**, се налага комплексно разглеждане на въпроса. То предполага анализ на всички особени белези, характеризиращи този термин.

Необходимо е да се групират значимите в науката теоретични постановки за специфичните черти на **версията**. По този начин е възможно, от една страна, да се извърши по-цялостен анализ на различните дефиниции за това понятие, а от друга – да се изследват някои основни белези, които трябва да се вземат под внимание при извеждането на определение за **следствена версия**.

1. Природа и същност на версията.

Първото определение за версия е предложено от Б. М. Шавер през 1940 г. В него се акцентира върху съдържателния аспект на това версионно предположение. При последващите му дефиниции се отдава значение на *логическата, съдържателната* и *функционалната* страна на версията. В зависимост от това на какво е поставен акцент при отделните определения за версия, Р. Белкин ги разделя на три основни групи: логически, съдържателни и функционални.³ Той приема, че чрез първите определения се разкрива природата на версията. Р. Белкин счита, че втората група определения се основават на характеристиката на обектите (на обстоятелствата), които се обясняват чрез версиите. Според него при третата група определения се отделя по-голямо внимание на ролята на версията в процеса на доказването.

В тази част от изследването са разгледани и оценени по-важните становища за **версията**, предложени във всяка една група. По този начин по-пълно се анализират някои въпроси, имащи значение при дефиниране на понятието **следствена версия**.

1.1. *Определения за версията, при които се прави опит да се разкрие нейната природа.*

Тези определения изясняват връзката на версията с хипотезата⁴. В правната литература се срещат различни мнения за същността и характера на тази връзка.

³ Белкин, Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., изд. ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001, с. 484.

⁴ Терминът хипотеза има гръцки произход и буквално означава предположение. Не всяко предположение може да бъде хипотеза. Според П. Гиндев хипотеза се нарича това логическо предположение, което обяснява произхода на конкретните факти или причини, лежащи в основата на появяването и развитието на изследваните явления. - *Гиндев, П. Диалектиката на познанието в наказателния процес, С., изд. БАН, 1962, с. 129.* В тази връзка Ив. Вакарелски пише, че под хипотеза трябва да се разбира „... основаното на анализа и фактическите данни научно предположение за възможните причини за съществуването на определени факти и явления в природата и обществото, които не могат непосредствено да се възприемат и обяснят със съвременните теории, методи и средства на науката.” - *Вакарелски, И. Криминалистика, С., Наука и изкуство, 1978, с. 129.* Ц. Цеков (позовавайки се на *Petit Lagousse. Paris, 1963, p. 1097.* Т.) приема, че хипотезата е „... предположение, което човек прави за нещо възможно или невъзможно и от което извлича следствие” - *Цеков, Ц. Криминалистика, С., Сиела, 1998, с. 299.* В тази връзка виж също Гетманова, А. Учебник по логике, 2-е изд., М., изд. ВЛАДОС, 1995, с. 202.

Според едни автори версията е **разновидност** на хипотезата. По мнението на А. Старченко версията е вид на хипотезата, чрез които се обясняват „... произхода или свойствата на отделните обстоятелства на престъплението или събитието на престъплението като цяло.”⁵ Подобно е разбирането и на М. Строгович⁶. Аналогични позиции на това схващане заемат по-късно А. Василев, А. Шляхов, А. Ларин, А. Ейсман и др.⁷

Когато изследват логическата природа на версията, някои криминалисти приемат, че **тя е категория**, която е **сходна** на хипотезата. С. Голунски например застъпва тезата, че „всяка версия по своята логическа природа е сходна с това, което в науката се нарича хипотеза.”⁸ Той твърди, че **хипотезата** и **версията** се различават по характера на обяснението на фактите и в степента на научната им обоснованост.

На пръв поглед тези две групи становища си приличат, но това не е така. Различието се изразява в това, че привържениците на втората гледна точка обръщат особено голямо внимание на това да се разкрият различията на версията от хипотезата **въобще** (хипотезата в общия смисъл, а не на някоя от нейните разновидности).

Трета група автори **напълно отъждествяват** версията с хипотезата, без да откриват разлика между тях. В литературата се среща едновременно назоваване на изграденото в наказателния процес предположение и като „хипотеза”, и като „версия”⁹.

В тази връзка, споделям изразеното от Р. Белкин мнение, че наличието на много гледни точки за логическата природа на версията се дължи на разбирането, че хипотезата има **научно** предназначение за събития и явления от обективната действителност, т.е. изследва се само връзката между версията и т.нар. **„научна хипотеза”**.¹⁰ Опитвайки се да различат версията от научната хипотеза, някои автори не обръщат внимание на обстоятелството, че освен научна хипотеза, в

---

⁵ Старченко, А. Логика в судебном исследовании. М., Госюриздат, 1958, с. 76.

⁶ Според М. С. Строгович по своята логическа структура версията се явява вид, форма на хипотезата и проверката на всяка версия става по пътя, по който се проверяват хипотезите във всички области на научната и практическата дейност. Виж Белкин, Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001, с. 484.

⁷ Виж: Боев, И. Криминалистика, С., Албатрос, 2001, с. 357; Васильев, А. Следственная тактика. М., Юридическая литература, 1976, с. 53; Ларин, А. От следственной версии к истине, М., Юридическая литература, 1976, с. 98; Цеков, Ц. Криминалистика, С., изд. Сиела, 1998, с. 299. Виж също Белкин, Р. Курс криминалистики, т. II. М., Юристъ, 1997, с. 339.

⁸ Голунский, С. Планирование расследования, Сов. криминалистика на службе следствия, Вып. 10, М., 1958., с. 14. Източник - Белкин, Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001, с. 484 – 485.

⁹ В тази връзка виж: Пешак, Я. Следственные версии. Криминалистическое исследование, М., Прогресс, 1976, с. 116 – 117; Криминалистика, под ред. И. Пантелеева, И. Селиванова, М., Юридическая литература, 1984, с. 47 – 49.

¹⁰ Белкин, Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001, 485.

науката се срещат и други понятия: „обща хипотеза”, „частна хипотеза”, както и „работна хипотеза”.¹¹

Застъпвам становището, че не трябва да се отрича съществуването на връзка между версията и хипотезата. В чисто етимологичен смисъл на думата тези две понятия имат еднакво значение – „начална точка на логическо съждение, обяснение на събитие, което се предполага, че е станало, тълкуване на даден факт и т.н.”¹². В същото време, имайки предвид, че хипотезите могат да бъдат различни видове, е рисковано пълното отъждествяване на версията с хипотезите, без да се уточни за какъв вид хипотеза става въпрос. Поради тази причина намирам, че е необходимо да се изясни характера и общите допирни точки, които определят наличието на тази връзка. За да се постигне това, версията трябва да се сравни с отделните видове хипотези. (*При изследването на този проблем виж Фигура № 1 – А „Място на следствените версии сред хипотезите”.*)

В правната литература се среща становището, че по своята природа криминалистичната версия е разновидност на „научната хипотеза”.¹³

Съществуват определени обстоятелства, поради които се налага разграничаването на версията от този вид хипотеза. Те са дефинирани от различни учени¹⁴ и се отнасят до следното:

- При анализ на предмета на изследване на научната хипотеза и на версията се прави изводът, че при последната това са преди всичко обстоятелствата, които са свързани с предмета на доказване по конкретното наказателно дело, както и тези,

---

¹¹ Хипотезите могат да бъдат групирани по количествен признак на *общи* и *частни*. Общите хипотези са тези, които дават обяснение за причината на явлението или групата явления като цяло. Частните хипотези имат за цел да изяснят отделните страни и свойства на явленията или събитията в заобикалящата ни действителност. Хипотези могат също да бъдат групирани в *научни* и *работни*. Критерий за последното деление е качественият им признак. С научните хипотези се обясняват закономерностите при развитието на явленията в природата, обществото и мислите. Работните хипотези са преди всичко временни предположения, които се използват при построяването на научната хипотеза. Те се изграждат по правило на първоначалния етап на научното изследване. В тази връзка виж: Белкин, Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001, с. 485; Вакарелски, И. Криминалистика, С., Наука и изкуство, 1978, с. 130; Гетманова, А. Учебник по логике, 2-е изд., М., изд. ВЛАДОС, 1995, с. 203 – 205; Гиндев, П. Диалектиката на познанието в наказателния процес, С., изд. БАН, 1962, с. 129.

¹² Бобев, К. Криминалистика, С., Унив. изд. „Св. Климент Охридски”, 2009, с. 183.

¹³ Г. Михайлов пише, че „по своята логическа природа криминалистическата версия е разновидност на научната хипотеза”. Въпреки това той посочва някои различия между тях. Виж Михайлов, Г. Криминалистика, С., Свят. Наука, 1999, с. 28.

¹⁴ В тази връзка виж: Босев, И. Криминалистика, С., Албатрос, 2001, с. 357 - 358; Вакарелски, И. Криминалистика, С., изд. Наука и изкуство, 1972, с. 106 – 107; Коцева – Владимирова, Е. Версията – основен познавателен метод при разследването, Информационен бюлетин, бр. 123, С., НИКК-МВР, 2007, с. 87 - 89; Михайлов, Г. Криминалистика, С., Свят. Наука, 1999, с. 28 – 29; Савельева М., А. Смушкин, Криминалистика, М., изд. Издательский дом "Дашков и К", 2009, с. 104; Пешак, Я. Следственные версии. Криминалистическое исследование, М., Прогресс, 1976, с. 120 – 124; Цеков, Ц. Криминалистика, С., изд. Сиела, 1998, с. 299.

които имат значение за правилното протичане на разследването. Закономерностите на природните и обществените явления са предмет на научната хипотеза.

- С доказването на версията се изчерпва нейният предмет. За разлика от нея, при научната хипотеза „нещата стоят по-различно – твърде многообразни са закономерностите на обективния свят, на връзките на явленията, техните същности са неизчерпаеми”¹⁵.

- Версиите се изграждат и използват само в рамките на конкретното наказателно производство. При хипотезите няма такива ограничения.

- Версиите се изграждат от **конкретно определени лица** в рамките на наказателното производство. В тази връзка единствено разследващите органи могат да построят *следствени* версии.

- Разследващите органи построяват версии въз основа на факти, събрани по предвидения в НПК ред, средства, способности. Това не се отнася за изграждането на научната хипотеза.

- По правило в процеса на разследване на престъпления се изграждат повече от една версии. За разлика от това, в науката е възможно да има само една хипотеза.

- Научната хипотеза може да съществува за неопределен, продължителен период от време. Версията като цяло съществува за ограничен период от време. Тя трябва да бъде доказана или опровергана в рамките на наказателния процес.

- Версията се **проверява** със специфични и законово определени методи и средства, при задължително спазване на императивните изисквания и основни начала на наказателния процес. В този смисъл, според чл. 106 от НПК доказването на наказателното производство се извършва чрез способите, които са предвидени в НПК. Именно чрез процесуалните действия, посочени в чл. 136 НПК, се събира и проверява доказателствен материал. Нещо повече, в глава 14 от НПК са регламентирани императивните правила, с които разследващите органи трябва да се съобразят при извършване на тези действия.

- На следващо място, разликата се корени в поставените **цели** при отделните видове хипотетични предположения. Версиите се изграждат, за да може чрез тях да се обяснят обстоятелства, които са значими за разкриването на обективната истина по конкретното наказателно дело. Поставената пред научната хипотеза цел е да се изгради теория относно природни или обществени явления или процеси, а с нейното потвърждаване се постига относителна истина.

С оглед на изложените аргументи считам, че версията не е научна хипотеза или нейна разновидност.

В криминалистиката¹⁶ се среща и разбирането, че версията е разновидност на **работната хипотеза**.

Според мен версиите се отличават със своите особености от работните хипотези. В тази насока Я. Пещак твърди, че „подобна характеристика на следствената версия може да има свое основание, но единствено в началния етап на разследването, където има сравнително малко фактически материал и при това е необхо-

¹⁵ Коцева – Владимирова, Е. Версията – основен познавателен метод при разследването, Информационен бюлетин, бр. 123, С., НИКК-МВР, 2007, с. 88.

¹⁶ Дубровицкая, Л., И. Лузгин, Планирование расследования, М., Высшая школа МВД СССР, 1972, с. 14; Савельева М., А. Смушкин, Криминалистика, М., изд. Издательский дом "Дашков и К", 2009, с. 104;

димо да се изграждат всички следствени версии, които реално могат да обяснят този материал. Но тя – посочва Я. Пещак – е недействителна на завършващия етап, където настъпва преобразуване на една следствена версия в доказана обективна истина.¹⁷

Тезата на Я. Пещак не е напълно издържана. По мое мнение няма основания версията да бъде свързвана с работната хипотеза по представения от този автор начин. Всяка една версия е самостоятелно, вече изградено (завършено) предположение за обстоятелства във връзка с разследваното престъпление. Работната хипотеза представлява временно предположение, предхождащо изграждането на окончателната хипотеза. Поради това, не е напълно аргументирано и не може да се приеме, че изградените версии са начална фаза при построяването на окончателното предположение. С основание в литературата се отбелязва, че за разлика от работната хипотеза, версията няма временен характер.¹⁸ Веднъж изградена, тя претендира да отговаря на истината. Тя е стабилна и не се трансформира в друга, т.е. при нея става въпрос за постоянство на обяснението. При това, версията могат да се заменят с други не от гледна точка на тяхната времетрайност, не и като отделен етап от процеса на изграждането на отделно предположение, а защото са били опровергани. По тази причина не може категорично да се приеме, че има основания за приравняването на версията към работната хипотеза нито в началния етап на разследването, нито в завършващия му етап.

Основателно е разбирането, че версията е **частна хипотеза**. Подкрепям това мнение, което е застъпено в специализираната криминалистична литература и в частност при изследванията на проблема за следствените версии. Правилно Р. Белкин аргументира този възглед, изтъквайки, че чрез криминалистичната версия се обяснява същността, произхода и връзката между отделните факти и има значение единствено за конкретния случай.¹⁹ Поради тази причина тя може да се приеме за частна хипотеза.²⁰

Частните хипотези също могат да бъдат разделени на научни и работни. С оглед на това се поставят въпросите: Какъв точно вид частна хипотеза е версията? Може ли тя да се определи като частна научна или като частна работна хипотеза?

Оценявайки резултатите от изследването на различията между версията и отделните видове хипотези (както между версията и научната хипотеза, така и между версията и работната хипотеза), с основание може да се приеме, че версията е **отделен (самостоятелен) вид на частната хипотеза**.

1.2. Определения за версията, освоаващи се на характеристиката на обстоятелствата, по повод на които се изграждат версии.

При този вид дефиниции се акцентира върху кръга и характеристиката на обстоятелствата, по отношение на които се изграждат версии. Преобладаващите становища се свеждат до няколко гледни точки.

¹⁷ Пещак, Я. Следственные версии. Криминалистическое исследование, М., Прогресс, 1976, с. 118 – 119.

¹⁸ Белкин, Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001, с. 485.

¹⁹ Криминалистика, под ред. Р. Белкин, М., Норма, 2000, с. 496.

²⁰ Например виж: Антонов, Н. Използуване на версията в следствената практика, сп. Соц. право, № 7, С., 1972, с. 53 – 56; Криминалистика, отв. ред. Н. Яблоков, 3-е изд., перераб. и доп., М., Юристъ, 2005, с. 121.

Съгласно първата и най-разпространена, съдържанието на версията може да обхваща както събитието на престъплението като цяло, така и обстоятелствата, които подлежат на доказване по всяко едно наказателно дело, включително и отделни аспекти на тези обстоятелства (единични факти). Такова мнение се поддържа от А. Василев, И. Лузгин, А. Ейсман и др.²¹

Като отправна точка за формирането на втората позиция служи тезата на В. Теребилков. Той разглежда версията, като предположение за „**основни обстоятелства**” във връзка с конкретното престъпление.²² Г. Арцишевски изследва това мнение и достига до извода, че версията на разследващия орган е предположение за неизвестни факти по извършеното престъпление, което е построено на база на **цялата съвкупност** от известни факти, а не на един или няколко от тях. По-късно, развивайки тази мисъл, той приема за правилно да се запази наименованието „следствена версия” само за **общи** предположения във връзка с извършеното престъпление.²³ Аналогично е становището и на Г. Александров.²⁴

Р. Белкин с основание оспорва мнението на Г. Арцишевски, тъй като съвкупността от изходни данни няма абсолютно значение, независимо от това, че за построяването на някакво предположение те се явяват изходни. Параметрите на съвкупността се определят от нивото на построените въз основа на тези изходни данни предположения. Ако съвкупността от всички данни въобще, известни към момента на изграждането на версията, се нарече основна съвкупност, то в рамките на последната може да се отдели съвкупност, обединяваща по-малък обем данни. Построяването на версия на тази основа ще се отнася към версията, обхващаща основната съвкупност, както частите към цялото. Но всяка частна версия ще обхваща изцяло своята съвкупност от изходни данни.²⁵

Разглежданият проблем има още един аспект. Поставя се въпросът какви признаци трябва да притежава обстоятелството, по отношение на което се построяват версии?

---

²¹ Ив. Вакарелски приема, че под версия трябва да се разбира „изграденото въз основа на съществуващите данни предположение за едно от възможните обяснения на престъпното събитие като цяло или на отделните негови обстоятелства, съдържащи се в предмета на доказването по конкретното наказателно дело.” - Вакарелски, И. Криминалистика, С., Наука и изкуство, 1978, с. 132. Виж също: Боев, И. Криминалистика, С., Албатрос, 2001, с. 357; Васильев, А. Следствена тактика, М., Юридическая литература, 1976, с. 55; Криминалистика, под ред. В. Образцов, М., изд. Юрист, 1997; Криминалистика, под ред. И. Пантелеева, И. Селиванова, М., Юридическая литература, 1984, с. 48; Криминалистика: тактика, организация и методика расследования преступлений, под ред. А. Резвана, М. Субботиной, Ю. Харченко, Волгоград, ВА МВД России, 2000, с. 95; Лузгин, И. Методологические проблемы расследования, М., Юридическая литература, 1973, с. 133; Михайлов, Г. Криминалистика, С., Свят. Наука, 1999, с. 28; Эйсман, А. Логика доказывания, М., Юридическая литература, 1971, с. 98.

²² Виж Белкин Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001, с. 487.

²³ Арцишевский, Г. Выдвижение и проверка следственных версий, М., Юридическая литература, 1978, с. 13.

²⁴ Александров, Г. Некоторые вопросы теории криминалистической версии, Вопросы криминалистики, № 3 (18), М., Юридическая литература, 1962, с. 14.

²⁵ Белкин, Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001, с. 487.

Според мен версиите трябва да служат за обяснение на обстоятелства, които са **относими** към разследваното престъпление. Този проблем ще бъде изяснен, когато се извежда определението за понятието *следствена версия*.

1.3. Определения за версията, при които се разкрива ролята ѝ в наказателния процес.

Съдържателната характеристика на версията е свързана с нейната **функционална същност**. Този аспект на версията се изразява в разкриването на важната ѝ роля за ефективното и навременното развитие на наказателния процес.²⁶ Функционалното значение на версиите има три съдържателни характеристики: гносеологична, организационна и тактическа. Изследването им е от съществено значение при изучаването на следствената версия като **познавателен метод** при разследване на престъпления.²⁷ В тази насока трябва да се обърне внимание на следното:

На първо място, с помощта на версията се осъществява преходът от знание за отделни факти към познание за причините за възникването на тези факти. Чрез съдържащото се в нея логически обосновано предположение се осмислят обстоятелствата по делото. Познавателната роля на следствената версия се състои не само в това да изясни вече известните на разследващия орган обстоятелства във връзка с извършеното престъпление, но и да го подпомогне за откриване на нови факти, които не са били известни към дадения момент.

На второ място, следствените версии съдействат за ефективното постигане на пълнота, всеостанност и обективност в наказателния процес. Навременното и пълно построяване на следствени версии канализира дейността по разследването, ограничава или премахва стихийността и намалява възможността за допускане на грешки. Версиите са информационен източник при подготовката на плана на разследването. Те обаче не са елемент на планирането, а се явяват важна основа за извършването му. В тази връзка, планирането на разследването е стъпка към проверката на изградените следствени версии.

На следващо място, тактическият аспект на функционалното предназначение на версиите се състои в това, че въз основа на тях могат да бъдат взети определени решения за видовете действия и начина за тяхното прилагане при разследването на престъпления.

2. Извеждане на определение за понятието „следствена версия”

Точното и пълното дефиниране на понятието *следствена версия* може да бъде постигнато, само ако се вземат под внимание трите компонента на *версията*

²⁶ В този смисъл Ц. Цеков пише, че версията представлява „основано на данните и опита предположение за разследваното престъпление и свързаните с него обстоятелства с цел да се изяснят неизвестни факти и обстоятелства и да се съберат необходимите доказателствени материали по делото, респективно като един от основните познавателни методи при разследването.” - Цеков, Ц. Криминалистика, С., Сиела, 1998, с. 299 – 300. Виж също Савельева М., А. Смушкин, Криминалистика, М., изд. Издателский дом "Дашков и К", 2009, с. 104.

²⁷ Павлов, Х. Значението на следствените версии за процеса на разследване на престъпления, Правна мисъл, бр. 3, С., Институт за държавата и правото при БАН, 2010, с. 72 – 79.

(логически, съдържателен и функционален). В литературата са предложени няколко дефиниции²⁸, които в известна степен включват тези компоненти.

²⁸ Това са определенията на А. Василев, А. Ларин и Е. Коцева – Владимирова (определения за следствена версия), също на Р. Белкин, Д. Балашов, Н. Балашов, С. Маликов, Л. Драпкин и И. Герасимов, Н. Яблоков (определение за версията, като криминалистично понятие).

Според А. Василев следствената версия е индуктивно умозаклучение на следователя във формата на предположение, основано на фактическите данни за събитието на престъплението и неговите отделни обстоятелства, подлежащи на проверка по логическите правила на дедукцията. Подкрепям становището на Й. Кунчев, според който версията може да бъде както индуктивно, така и дедуктивно умозаклучение. Той счита, че версията не се проверява по логически правила, а чрез практически действия. Също, според Кунчев чрез дедуктивния логически метод се извеждат следствията от версиите, които подлежат на проверка чрез различни следствени и/или оперативно-издирвателни действия. *Виж: Васильев, А. Следствена тактика, М., Юридическая литература, 1976, с. 55; Кунчев, Й. Криминалистическа тактика, С., Албатрос, 2003, с. 118.*

А. Ларин счита, че следствената версия е „строящата се с цел за установяване на обективната истина интегрална идея, образ, носещ функцията на модел на изследваните обстоятелства, създаден от въображението (фантазията), съдържащ предположителна оценка на наличните данни, служещ за обясняване на тези данни и изразен във форма на хипотеза.“ *Виж Ларин, А. От следственной версии к истине, М., Юридическая литература, 1976, с. 29.*

Според Е. Коцева – Владимирова версията е особен вид предположение. Тя може да бъде и вероятно обяснение на съпътстващите факти, които нямат непосредствена връзка с предмета на доказването. Същността на версията като криминалистично понятие се изразява във вероятното обяснение на фактите, на причините за тяхното възникване и съществуване и тяхната свързаност с престъпното събитие. *Виж Коцева – Владимирова, Е. Версията – основен познавателен метод при разследването, Информационен бюлетин, бр. 123, С., НИПК-МВР, 2007, с. 79.*

Р. Белкин достига до извода, че версията се определя като обосновано предположение за факти, явления и група от факти и явления, които имат или могат да имат значение за делото. Версията обяснява произхода на съществуващите факти, явления, тяхното съдържание и връзката помежду им. Тя допринася за разкриването на обективната истината по наказателни дела. *Виж Белкин, Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001, с. 493; Белкин, Р. Криминалистика. Краткая энциклопедия, М., Большая Российская Энциклопедия, 1993, с. 12 – 13.*

Заслужава внимание становището на авторите Д. Балашов, Н. Балашов, С. Маликов, според които криминалистичната версия е обосновано и изведено от фактическите данни предположение на субекта на разследването за явления, събития, които имат или могат да имат значение за правилното решаване на наказателното дело. Тя представлява разновидност на хипотезата и се характеризира с редица специфични за нея черти, които се свързват със следното: използва се в такава област на обществения живот, като разследване на престъпления; формулира се и се проверява от конкретно лице по начини, съобразно действащото наказателно-процесуално законодателство; необходимо е да бъде обоснована (т.е. да се базира на известни факти), реална и конкретна. *Виж Балашов, Д., Н. Балашов, С. Маликов, Криминалистика, М., ИНФРА – М, 2005, с. 13.*

Според мен така изведено определението за версия има няколко основни недостатъка. Чрез тази дефиниция неправилно се отъждествява криминалистичната версия със следствената версия. Посочените автори категорично застъпват становището, че криминалистичната версия е формулирано от субекта на разследването предположение. Според мен е най-правилно да се приеме, че единствено предположенията изградени от разследващите органи (като субекти на разследването) могат да се нарекат следствени версии, а не крими-

Обобщавайки различните становища, в това изследване се правят съответните изводи, които са в непосредствена връзка със съдържателната характеристика на понятието **следствена версия**. Те именно трябва да се вземат под внимание при извеждане на формулировката на това понятие. По този начин определението за следствена версия ще бъде пълно и всеотрасно. С оглед на това е необходимо да се отчетат следните характеристики на следствената версия:

2.1. Следствената версия е **разновидност на версията** (Виж т. II – Класификация на следствените версии). Както вече беше посочено, тя е **специфичен вид частна хипотеза**.

2.2. Съдържанието на понятието следствена версия се обуславя от нейния предмет. Той се изразява в **обосновано предположение за конкретно, но все още неизвестно обстоятелство, което е непосредствено свързано с разследваното престъпление**. От това следва, че:

а) Следствената версия е преди всичко **предположение** на разследващия орган.

Чрез предположението се дава едно от възможните обяснения на дадено обстоятелство. То може да се приеме за основно ядро на версията. Знанието, което се съдържа в него, не е достоверно. Предположението притежава *вероятностен характер*. Това е и първият специфичен белег на версията. Поради това, пост-роената в рамките на досъдебната фаза на наказателния процес следствена версия се нуждае от непосредствена проверка. До нейното извършване тя не може да послужи на разследващия орган за категоричен извод относно въпросното обстоятелство, за което се изгражда. След извършване на проверката на следствената версия, знанието което първоначално има вероятностен характер се трансформира в нещо съвършено ново – достоверно знание. В този момент тя прекратява своето съществуване.

б) Версионното предположение трябва да бъде **обосновано**.

За обоснованост на следствени версии може да се говори тогава, когато построените предположения имат своя реална информационна основа, съдържаща получените в хода на разследването фактически данни.

налистични версии. Последните могат да бъдат построени както от субекта на разследването, така и от вещи лица, съдии и др.

На следващо място, според предложеното определение за понятието криминалистична версия, нейна характерна особеност е, че се изгражда и се проверява при спазване на предвидените в наказателно-процесуалното законодателство правила. Правилно е да се отчете, че единствено проверката на криминалистичните версии (респективно – следствените) се извършва съобразно способите за доказване, предвидени в НПК. Построяването на следствени версии не е предвидено в наказателноправното ни законодателство. Това обстоятелство има и свое логическо обяснение. То се свързва със същността на версията и в частност, с нейната връзка по отношение на доказването. Предположението, което е в основата на криминалистичната версия (респективно - следствената) не е доказателство. Тя не е способ на доказване, но има за задача да насочи разследването и по този начин да помогне за разкриване на обективната истина по наказателното дело. Ето защо версията се определя преди всичко като насочващ метод при разследването.

Във връзка с изложеното виж: Белкин, Р. Криминалистика. Краткая энциклопедия, М., Большая Российская Энциклопедия, 1993, с. 12; Криминалистика, отв. ред. Н. Яблоков, 3-е изд., перераб. и доп., М., Юристъ, 2005, с. 121; Криминалистика, под ред. И. Герасимов, Л. Драпкин, 2-е изд., перераб. и доп., М., Высшая школа, 2000, с. 62; Михайлов, Г. Криминалистика, С., изд. Свят. Наука, 1999, с. 28.

в) Следствената версия е предположение за конкретно обстоятелство, *което е непосредствено свързано с разследваното престъпление.*

Според мен, особено важна характеристика на версиите е т.нар. *относимост*. Необходимо е версията на разследващия орган да е винаги насочена към обяснение на точно определено, конкретно обстоятелство. То може да бъде както основно, така и частно, което в една или в друга степен допринася за изясняване на важни за развитието на наказателното дело въпроси. Следствената версия е предположение, което цели да изясни неизвестни и най-вече *значими* за разследваното престъпление въпроси. Следователно чрез версията се достига до достоверно знание по отношение на обстоятелства, които са *относими към предмета на доказване*. С основание в правната литература²⁹ се приема, че не могат да се считат за версии тези предположения, които обясняват несвързани с предмета на доказване проблеми. В този смисъл е вярно твърдението, че частните следствени версии се изграждат за отделни обстоятелства, но те са в тясна връзка с разследваното престъпление и респективно, с предмета на доказването. Поради това, при разследване на престъплението трябва да бъдат установени всички тези факти и да се изяснят онези неясни обстоятелства, които в конкретния случай имат значение за правилното и ефективно протичане на наказателното дело.

От изложеното следва, че следствени версии могат да се изграждат *както за събитието на престъплението като цяло и свързаните с него група от обстоятелства - предмет на доказване, така и за някои негови отделни аспекти*. Последните предположения се отнасят до отделни страни на подлежащите на доказване обстоятелства и изясняват въпроси, които са свързани с извършеното деяние.

2.3. Друг важен белег, на който трябва да се обърне внимание при дефиницията за следствена версия, е *кой и кога може да изгражда тези предположения*. Това е нейна съществена характеристика, която я отличава от всички други видове версии. Следствените версии са предположения, които се построяват и проверяват единствено от разследващия орган и само в рамките на извършваната от него дейност.

2.4. Изграждането на следствени версии и тяхната проверка е процес, при който намира приложение единството на познавателната, психическата и логическата му страна. Поради това *мисловната страна* на дейността по изграждането и проверката на следствените версии е следващият им важен белег.

С основание Е. Коцева – Владимирова приема, че „поради абстрактността и сложността на версията при нейното възникване, движение и доказване се налага участието на много форми на мисловния процес. Построяването, проверката и доказването на версията е резултат на особен вид мисловна дейност, в хода на която намират приложение законите на формалната и диалектическата логика. Тази мисловна дейност – посочва авторката – е свързана с обективната действителност, чиито отражаеми обекти са практически неограничени по количество и разнообразие на формите на проявление (както материални, така и идеални явления), по

---

²⁹ Белкин Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001, с. 487.

разнообразието на техните причини за поява и тяхната вътрешна и външна взаимна връзка и обусловеност.”³⁰.

Моето мнение е, че следствената версия представлява *логически обосновано предположение във връзка с разследваното престъпление, чието формиране и проверка почиват на единен, многостепенен и последователен мисловен процес*. От правилното логическо опериране в процеса на разследване на престъпления зависи ефективното и навременно протичане на тази дейност, а оттам и правилното развитие на наказателното производство.

2.5. На следващо място, следствените версии (като резултат от мисловен процес на разследващия орган) са средство за познание, чрез което се цели разкриване на обективната истина по разследваното престъпление. Непосредствено поставената с версията цел е да се придобие достоверно знание за неизвестно обстоятелство. Самата следствена версия има за задача да насочи разследването и по този начин ще бъде достигната основната цел в наказателното производство – разкриване на обективната истина по определено наказателно дело.

2.6. Следствената версия е преди всичко криминалистично, а не наказателно-процесуално понятие. Тя сама по себе си не е доказателство, но образно казано може да се приеме, че тя е напътстващ инструмент за развитието на процеса по разследване на престъпното събитие.

От изложеното до тук се вижда, че определението за следствена версия практически е невъзможно да включва в себе си всички посочени характерни черти. В противен случай то ще бъде изключително обширно, а и механичното изреждане на тези особености носи риск да не се открият най-съществените белези на това понятие. Трябва да се разреши въпросът на кои от тях да се акцентира при извеждане на понятието „следствена версия”. Според мен, трябва да се отчетат строго отличаващите я черти.

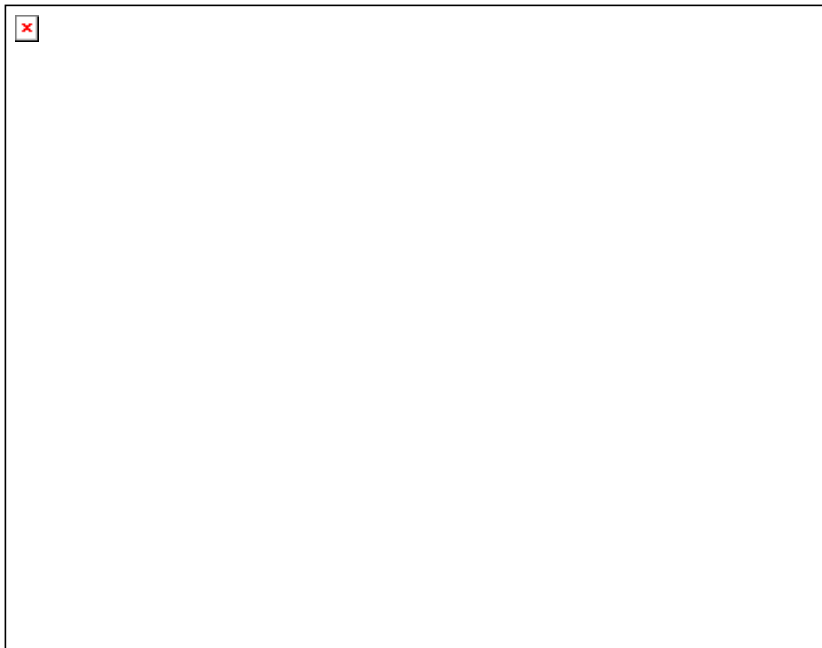
Въз основа на извършеното изследване може да се предложи следното определение:

Следствената версия е преди всичко вид версия, която е разновидност на частната хипотеза. Тя е конкретно и логически обосновано предположение на разследващия орган за обстоятелство, което е свързано с разследваното престъпление. Нейното построяване и проверка почиват на единен, многостепенен и последователен процес на оценка на същността, причините за възникването, съществуването на отделни факти и връзката както помежду им, така и с главния факт. Като един от основните познавателни методи при разследването, основната ѝ задача е да го насочи, за да се постигне поставената с нея цел – получаване на достоверно знание.

Мнението на автора на това изследване по въпросите както за мястото на следствените версии сред хипотезите, така и за видовете следствени версии може да се представи графично чрез Фигура № 1.

---

³⁰ Коцева – Владимирова, Е. Версията – основен познавателен метод при разследването, Информационен бюлетин, бр. 123, С., НИКК-МВР, 2007, с. 80 – 81.

Фигура № 1

А) Място на следствените версии сред хипотезите.

Б) Видове следствени версии.

III. КЛАСИФИКАЦИЯ НА СЛЕДСТВЕНИТЕ ВЕРСИИ.

Класификацията в различните области на знанието има повече практическо, отколкото теоретично значение. Чрез нея се поставя за цел не само да се изяснят специфичните особености на различните по вид обекти (теоретичното значение), но и по-конкретно да се определи значението на всеки клас, неговата роля в осъществяването на практическата дейност (практическо значение). Класификацията намира приложение в различни направления на криминалистичната наука – най-вече там, където съществува определено множество от технически знания, тактически похвати и препоръки, насочени към оптимизиране на процеса на разследване на престъпления.³¹

---

³¹ В тази връзка виж: Головин, А. Класификации в криминалистической тактике, дис. канд. юрид. наук, М., из фондов Российской Государственной библиотеки, электронный ресурс, 2003; Головин, А. Теоретические основы и актуальные проблемы криминалистической систематики на современном этапе развития криминалистики, дис. д-ра юрид. наук, М., из фондов Российской Государственной библиотеки, электронный ресурс, 2003, с. 352 – 374.

В криминалистичната литература съществуват различни мнения относно въпроса за класификацията на **следствените версии**. За да бъде направено правилното им групиране, е необходимо пълно и всеотрасно да се разгледат основните теоретични възгледи, свързани с класификацията на **версиите** като цяло. Различна е основата за извършване на тяхното деление. В настоящата част от изследването ще се посочи мястото на следствените версии във видовете версии. Ще се определят критериите, въз основа на които може да се извърши класификация на следствените версии. В същото време ще се разгледат някои от предложените в правната литература деления на версиите като цяло, а оттам и на следствените версии. (*При изследването на този проблем виж Фигура № 1 – Б „Видове следствени версии“.*)

1. Основен критерий за деление на версиите

Според *фазата на наказателния процес, в която се изграждат версии* Ц. Цеков ги разделя на „**следствени**” и „**съдебни**”³², а с оглед на *задачите за решаването, на които са построени*: „**експертни**”, „**оперативно-издирвателни**”, „**версии за събиране**” на доказателства и „**версии за проверка**” на събраните доказателства по делото.

Същият автор групира версиите и *в зависимост от субекта на построяването им*. Според този критерий той обособява следните групи: „**версии на следователя**”, „**версии на прокурора**”, „**версии на съдията**” и „**версии на експерта**”. Ц. Цеков приема, че версии изграждат и други участници в процеса – обвиняемият, пострадалият, специалистът-технически помощник. Той пише, че „*предположенията на пострадалия и специалиста-технически помощник следователят взема под внимание по своя преценка, затова те стават версии само ако компетентният орган реши, че е целесъобразно да бъдат проверени. Различно е положението с версиите на обвиняемия. При отказ да бъдат проверени следователят трябва да се мотивира.*”³³

Спрямо посочените класификации е по-приемливо делението, извършено от други криминалисти. Те групират версиите съобразно критерий, който обединява посочените от Ц. Цеков. Според *субекта на тяхното построяване* някои криминалисти разделят версиите на: **следствени, съдебни, оперативно-издирвателни, експертни и версии на обвиняемия (подсъдимия), на защитника, на пострадали от престъплението или на други свидетели и др.**³⁴

Моето мнение е, че основният недостатък на това деление е неограниченият брой участници в наказателния процес, които могат да изграждат версии. В правната литература, а и в практиката често се срещат понятия като: версия на свидетел, версия на пострадал, версия на обвиняем и др. В тази връзка Ив. Вакарелски приема, че „от разпита им (разпита на обвиняем, свидетел и др. – Х. П.) могат да се получат различни обяснения за едно и също фактическо обстоятелство. По същество тези обяснения представляват различни версии за обяснение на едно и също фактическо обстоятелство, което след преценка (ако няма други доказателства или

³² Р. Беленски също групира версиите според фазата на процеса, в който са построени на следствени и съдебни - Беленски, Р. Криминалистика, С., изд. Сиела, 2008, с. 530.

³³ Цеков, Ц. Криминалистика, С., Сиела, 1998, с. 304 – 305.

³⁴ Беленски, Р. Криминалистика, С., изд. Сиела, 2008, с. 530; Боев, И. Криминалистика, С., изд. Албатрос, 2001, с. 358; Вакарелски, И. Криминалистика, С., Наука и изкуство, 1978, с. 134; Михайлов, Г. Криминалистика, С., изд. Свет. Наука, 1999, с. 29 - 30.

ако събраните доказателства са непълни, неточни или противоречиви) следователят може да провери с най-целесъобразните в случая процесуални средства". Той отбелязва, че „версии могат да се построят и от защитника на обвиняемия при предявяване на приключилото следствие или през време на съдебното следствие, а така също от частния обвинител, от гражданския ищец ...”³⁵

В същото време Ив. Вакарелски допълва, че версиите, изградени от тези лица „... най-често не са ясно формулирани и не са достатъчно обосновани.”³⁶ Според него, въпреки това те могат да окажат съществена помощ на съответния държавен орган за пълно, всестранно и обективно изследване на престъпното събитие като цяло или на отделните негови фактически обстоятелства.

Като се анализира това становище, възниква въпросът дали е достатъчно аргументирано мнението, че всеки един участник в наказателния процес може да построява версии.

Според мен не е основателно да се приема, че всеки един участник в наказателния процес може да изгражда версии. Аргументите за това се свеждат до следното:

На първо място, всяка една построена версия трябва да бъде ясно формулирана и достатъчно обоснована, съобразно наличния доказателствен материал. В противен случай е налице риск да бъдат взети процесуални решения, с които може да се попречи за правилното протичане на наказателното дело.

На второ място, подкрепям становището на Й. Кунчев, според който версията е преди всичко метод в процеса на разследването. Като се оцени това обстоятелство се вижда, че не е естествено свидетелят и обвиняемият да могат да прилагат вместо разследващия орган един или друг метод за разследване на престъпления.³⁷

Въпреки това трябва правилно да се оцени значението на посочените от тези участници сведения. Въз основа на тях съответният държавен орган може да построи обосновани следствени версии, ако съобразно изяснената към този момент фактическа обстановка приеме, че те имат основание и поради това е необходима тяхната практическа проверка. Версиите ще бъдат построени въз основа на тези сведения и на наличния към този момент доказателствен материал и събрана информация. Чрез изразените от участниците становища ще се улесни дейността по изграждане на версии. Тези сведения ще бъдат ориентир, който ще активира развитието на познавателния процес при построяването на версии. Въпреки че идейната основа за изграждането на версии може да произхожда от тези участници в наказателния процес, то инициатор на построяването им може да бъде само: оперативен работник, разследващ орган, вещо лице, съдия.³⁸

³⁵ Вакарелски, И. Криминалистика, С., Наука и изкуство, 1978, с. 138.

³⁶ Вакарелски, И. Криминалистика, С., Наука и изкуство, 1978, с. 138.

³⁷ Кунчев, Й. Криминалистическа тактика, С., Албатрос, 2003, с. 122.

³⁸ Други автори, които поддържат тезата, че според субекта, който построява версиите те биват следствени, съдебни, оперативно-издирвателни и експертни са: Белкин, Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., изд. ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001, с. 493; Ищенко, Е., А. Топорков, Криминалистика, М., изд. Контракт, ИНФРА - М, 2006, с. 345; Криминалистика, отв. ред. Н. Яблоков, 3-е изд., перераб. и доп., М., Юристъ, 2005, 122 – 123; Шмонин, А. Методика расследования преступлений. Учебное пособие, М., Юстицинформ, 2006, с. 315 – 316.

Основателни са аргументите на Д. Балашов, Н. Балашов и С. Маликов, че посочените факти от „обвиняеми, свидетели, потърпевши, журналисти не се явяват версия, а остават собствени предположения на тази категория лица, които могат да се превърнат във версии, ако се вземат под внимание от страна на субекта на разследване на престъплението.”³⁹

Към това мнение е необходимо да се направи известно уточнение. В цитирания текст става въпрос за версията в общия ѝ смисъл, а не за нейна разновидност (оперативно-издирвателна, следствена, съдебна, експертна). В този случай органът, който ще изгради версии, може да бъде не само субектът на разследване на престъплението, както посочват тези автори, но и оперативният работник, вещото лице, съдията (съдебен състав).

Считам, че делението на версии трябва да почива на сходна основа, но в същото време то трябва по-комплексно и обобщаващо да обхваща извършените от Ц. Цеков класификации.

При определянето на основния критерий за деление на версии трябва да се отчете и друг важен момент – от какво естество е извършваната от субекта на построяването на версии дейност, в рамките на която те ще бъдат проверени. С това се конкретизира в кой момент и във връзка с каква дейност едно от тези лица може да построи версии. Например вещото лице може да изгради версии (експертни версии) както в досъдебната, така и в съдебната фаза на наказателния процес, но **в рамките** на извършването експертното изследване и **само по отношение на него**.

С оглед на това, основният критерий за деление на версии трябва да бъде: **кой е субектът на изграждането им и естеството на извършваната от него дейност.**⁴⁰ От тази гледна точка е правилно да бъдат определени следните видове версии: „оперативно-издирвателни”, „следствени”, „експертни” и „съдебни”⁴¹.

2. Видове следствени версии

В тази част на труда се изследват видовете следствени версии. Моята теза е, че те могат да бъдат класифицирани в две основни групи.

³⁹ Балашов, Д., Н. Балашов, С. Маликов, Криминалистика, М., ИНФРА – М, 2005, с. 13.

⁴⁰ Й. Кунчев извършва това деление като посочва, че критерият е субектите, които изграждат версии, респ. естеството на дейността, чрез която те се проверяват - Кунчев, Й. Криминалистическа тактика, С., изд. Албатрос, 2003, 122.

⁴¹ В правната литература съществуват противоречиви мнения за значението на съдебните версии. Някои автори приемат, че необходимостта от тях е незначителна поради това, че е налице цялостно изчерпване на функциите на версиита във фазата на предварителното производство.

Според Ц. Цеков е необходимо делението на версиита на съдебни, като се обосновава на изискването за непосредствено и самостоятелно изследване на всички обстоятелства и доказателствени материали по делото в стадия на съдебното следствие. Приемам застъпеното от Цеков становище, но то следва да се допълни. Действително (в определена степен) част, а не всички функции на версиита са изчерпани още във фазата на досъдебното производство. Както пише К. Бобев, „по време на съдебното следствие се изграждат и проверяват версии най-вече по доводи и доказателствен материал, посочени от субектите на обвинението и защитата”. Поради това, между версиита в досъдебната фаза на наказателния процес и версиита в съдебната му фаза съществува приемственост. Обективна основа за това е единният наказателен процес. - Бобев, К. Криминалистика, С., унив. изд. „Св. Климент Охридски”, 2006, с. 185; Цеков, Ц. Криминалистика, С., Сиела, 1998, с. 305.

2.1. Според етапа на изграждането, следствените версии могат да бъдат разделени на „първоначални“ и „последващи“⁴².

Първите се изграждат по време или след приключване на първоначалните следствени действия. К. Бобев приема, че първоначалните следствени версии се основават на „... по-ограничена информация и затова техният брой е по-голям в сравнение с последващите версии, които се изграждат след проверка и отпадане на някои от първоначалните версии.“ Той допълва, че много важен индикатор за добра тактическа организация на разследването е „потвърждаването в съдебната фаза на наказателното производство на версии, изградени още в първоначалния етап на досъдебното производство.“⁴³

Последващите следствени версии се построяват по време или след приключване на последващите следствени действия.

Необходимо е да се подчертае, че следствени версии могат да се изграждат както при извършване на действията по разследването, така и след тяхното приключване.⁴⁴

2.2. Според това какъв кръг от въпроси обясняват (т. е. според съдържанието, предмета и обема им) следствените версии биват „общни“ и „частни“.

Общите версии представляват логически предположения както за събитието на престъплението като цяло, така и за свързаните с него група от факти и обстоятелства, предмет на доказване. Поради това общите версии са предположения, които обхващат вероятностното обяснение на престъпното събитие като цяло, характера на разследваното събитие, така и групата от свързани с него факти и обстоятелства, които следва да бъдат доказани.⁴⁵

---

⁴² Някои криминалисти, които извършват това деление: Бобев, К. Криминалистика, С., Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2006, с. 184; Вакарелски, И. Криминалистика, С., изд. Наука и изкуство, 1972, с. 109; Криминалистика, отв. ред. Н. Яблоков, 3-е изд., перераб. и доп., М., Юрист, 2005, с. 124; Цеков, Ц. Криминалистика, С., изд. Сиела, 1998, с. 304.

⁴³ Бобев, К. Криминалистика, С., унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2006, с. 184.

⁴⁴ В тази връзка А. Василев (Васильев, А. Следствена тактика, М., изд. Юридическа литература, 1976., с. 55 – 56.) застъпва тезата, че не е правилно да се изграждат следствени версии по време на извършване на следствените действия. Счита, че изразеното мнение не е напълно точно. Вярно е, че след приключване на разследването, разследващият орган ще има по-обемна информационна база, въз основа на която да построи обосновани следствени версии. Това не означава, че субектът на разследването не може да изгражда версии и в процеса на извършване на следствените действия. Не е целесъобразно той да бъде ограничаван времево при условие, че са налице предпоставките за построяването на обосновани (съобразно наличния към този момент и събран по предвидения в закона ред доказателствен материал) следствени версии. В тази връзка А. Ратинов пише, че „мисълта не чака, докато банката от факти на следователя се запълни до някакво предварително определено ниво“ – встъпителна статия на А. Ратинов към Пещак, Я. Следственные версии. Криминалистическое исследование, М., изд. Прогресс, 1976, с. 13.

⁴⁵ В тази връзка подкрепям мнението на Ц. Цеков, според който общите версии, изградени най-често на началото на разследването, се отнасят до цялото дело и дават предположително обяснение на цялото престъпление. Това е възможно само в редки случаи. Затова общите версии следва да се свързват не с цялото престъпление, а с отделни обстоятелства или с група обстоятелства от предмета на доказването. Виж Цеков, Ц. Криминалистика, С., изд. Сиела, 1998, с. 304.

Частните версии са предположения за отделни неизвестни обстоятелства, които са свързани с разследваното престъпление. Тези предположения са аспекти на подлежащите на доказване обстоятелства. Те разкриват само отделни черти на престъпното събитие и имат съществено значение за правилното протичане на разследването.

Въпреки че частните следствени версии имат самостоятелно значение и неутрално място при организацията на разследването, те се намират в логическа връзка с общите версии. По този начин след образуване на досъдебното производство, процесът на построяване на следствените версии започва с вероятното обяснение на престъпното събитие като цяло, чрез изграждане на общи версии. Към това е необходимо да се отбележи, че общите версии могат да бъдат изградени и в по-късен етап, т.е. след изграждането на частните версии.

Г. Михайлов приема, че взаимоотношението между общите и частните версии се изразява в това, че „въз основа на общата версия могат да бъдат построени частни версии за отделни обстоятелства по делото. Правилността на общата версия се проявява и потвърждава при изследването на частните версии. Резултатите от проверката на частните версии могат да доведат и до съществени изменения на общата версия или до признаването ѝ за несъстоятелна.“⁴⁶

Ив. Боев доразвива тази теза и подобно на други автори⁴⁷ приема, че в редица случаи резултатите от проверката на частните версии служат за фактическа основа за построяването на общите, обясняващи престъплението като цяло. Потвърждаването или непотвърждаването на отделните частни версии не бива да служи за основание за отпадане на общите, но изменението на частните може да предизвика промяна в съдържанието на общите версии.⁴⁸

В правната литература се срещат различни постановки относно общите и частните версии.

Например, някои автори приемат, че частните версии „са свързани с предположения за относително други доказателствени факти с по-малко съществен характер и криминалистично значение, а също така и повече частни обстоятелства на престъплението, потвърждаващи или опровергаващи общата версия.“⁴⁹

Не подкрепям напълно изразеното становище. Частните версии са предположение за отделни обстоятелства, които имат отношение към престъплението. Приемам твърдението, че те не са пряко свързани с главния факт, който подлежи на доказване. Въпреки това те могат да бъдат предположения за факти, които в своята съвкупност да обосноват твърдението за престъплението като цяло. Вярно е, че частните версии не представляват предположения за самото престъпление като

⁴⁶ Михайлов, Г. Криминалистика, С., Свят. Наука, 1999, с. 29.

⁴⁷ Ив. Вакарелски пише, че „... общите версии относно обяснението на главния факт, построени въз основа на преценката на доказателствения материал в началния период на разследване на престъплението, могат да послужат като логическа основа за построяване на частни версии за обяснение на отделни фактически обстоятелства на престъплението. В други случаи резултатите от проверката на частните версии могат да се използват като фактическа основа за построяване на обща версия за обяснение и доказване на престъплението като цяло.“ - Вакарелски, И. Криминалистика, С., Наука и изкуство, 1978, с. 133.

⁴⁸ Боев, И. Криминалистика, С., Албатрос, 2001, с. 358 – 359.

⁴⁹ Криминалистика, под ред. Н. Яблоков, М., Юрист, 2001, с. 93.

цяло, но те се отнасят за *отделни значими* за него и свързани с престъпното събитие обстоятелства.

На следващо място, мисловното средство за извеждане на общи версии е индукцията. По пътя на този метод се прави преход от частното (отделните факти) към обобщен извод. При този логически способ за извеждане на общи версии следва отделните факти да бъдат групирани по общите им признаци и свойства по начин, по който да образуват една цялостна система, обосноваваща построяването на този вид версии. В този смисъл не е точно разбирането, че частните версии се построяват и проверяват единствено с цел да бъде опровергана или потвърдена общата версия. Изразеното мнение би имало основание тогава, когато общата версия е построена преди изграждането на частната, но то не може да се приеме в обратния случай – ако все още общата версия не е изградена към момента на построяването на частната.

Г. Арцишевски развива тезата, че *следствените версии* са „...най-общите предположения от всички възможни в дадения случай.”⁵⁰, т.е. той приема, че следствени версии могат да бъдат само т.нар. *общии следствени версии*. В тази връзка той твърди, че *следствените версии* обобщават, свързват и дават предварителна правна и доказателствена оценка за *максимално широк кръг* от факти и сведения. В процеса на разследване на престъпления съществуват и голям брой предположения, които имат частно значение. Тези предположения не могат да бъдат общи представи за разследваното събитие. Според Г. Арцишевски те не определят насочеността на разследването като цяло, а възникват за разрешаването на отделни (частни за разследването) въпроси. С оглед на това следствените версии могат да бъдат само тези предположения, които дават единно обяснение, построено въз основа на всички изходни данни. Г. Арцишевски не отрича съществуването на *частни предположения (предположения с частно значение)*, но не приема и определянето им като *частни следствени версии*. Според него общите и частните предположения на разследващия орган се намират в диалектическа връзка и взаимозависимост. Общите следствени версии изразяват единството на всички факти, сведения и частни предположения по делото.

Г. Арцишевски посочва, че би допуснал делението на версиите на общи и на частни единствено, ако те биха могли да се разгледат като две самостоятелни предположения по отношение на два отделни предмета на изследване.

Считам, че не е достатъчно убедително становището на Арцишевски, отричащ съществуването на *частните следствени версии*.

От една страна, предположенията с частно значение имат за предмет обстоятелства, които са свързани с тези от предмета на доказване. Въпреки това обстоятелствата, върху които се изграждат частните следствени версии се различават от тези на общите следствени версии. Първите са самостоятелни предположения във връзка с разследваното събитие, които разкриват само отделни факти, свързани с извършеното престъпление.

От друга страна, предположенията на разследващите органи с частно значение представляват съждения и умозаклучения, които притежават *версионен характер*. Всяко едно предположение в рамките на наказателния процес, което се

---

⁵⁰ Арцишевский, Г. Выдвижение и проверка следственных версий, М., Юридическая литература, 1978, с. 12.

построява, подлежи на проверка и в резултат на нея може да се превърне в достоверно знание, се нарича версия. Тя се изгражда, за да се провери и в резултат на това да се получи нова и значима за наказателното дело информация. По този начин нейната роля като метод за разкриването на обективната истина е съществена. Обоснованото неверсионно предположение не изпълнява функцията на метод – посочва Й. Кунчев.⁵¹ Следователно онези версионни предположения, изградени от разследващия орган, резултатите от които могат да бъдат използвани при построяването на общи следствени версии и са свързани с отделни частни обстоятелства относно престъплението, се наричат *частни следствени версии*.

2.3. *Според степента на определеност* Н. Яблоков различава „**типови**” и „**конкретни**” версии. Той приема, че първите са версии на високо равнище на научно обобщение. Изградени са въз основа на модела на следствени ситуации, и представляват някаква абстракция. Н. Яблоков твърди, че типовите версии имат „... ориентиращо значение и се базират на незначителен обем информация.” Конкретните версии се построяват във връзка с разследване на конкретното престъпление и се опират на близки типови версии. По-нататък този автор разделя конкретните версии на „**типични**” и „**нетипични**”. Критерий за последното деление е *дали преобладават характерните за отделните видове ситуации признаци*. При нетипичните версии, за разлика от типичните, преобладават повече индивидуални и нехарактерни за съответните типови версии признаци.⁵²

Деление на „**типични версии**” и „**обикновени версии**”, според *источниците, върху които почиват*, извършва и Ц. Цеков. Той пише, че „типичните версии позволяват да се направи положително обяснение на обстоятелствата, за които няма данни по делото. Това има голямо значение в началото на разследването. Те почиват на закономерностите, установени при обобщаване на положителния опит от разследването.”⁵³

В криминалистичната теория е по-разпространена класификацията на версиите на „**типични**” и „**конкретни**”, които се разделят *според степента им на определеност*. Обръща се внимание на важната роля на типичните версии за навременното протичане на разследването. Ив. Боев отбелязва, че „в началния етап на разследване на престъпленията голямо е значението на типичните версии, които са най-характерни за дадената ситуация, обяснение на цялото престъпление или на отделни негови части. Те се построяват на базата на минимална информация и богат априорен опит за разследване на аналогични престъпления”⁵⁴.

Приемам застъпеното от Й. Кунчев становище, че не е оправдано типичната версия да бъде разглеждана като „вид” версия само поради това, че като правило се изгражда при разследването на съответния вид престъпление. Поради това не подкрепям разбирането, че версиите трябва да се групират на типични и конкретни.

⁵¹ Виж Кунчев, Й. Същност на версиите за неизвестния престъпник, сп. Соц. право, № 7, С., 1986, с. 40 – 47.

⁵² Криминалистика, под ред. Н. Яблоков, М., Юристъ, 2001, с. 94 – 95.

⁵³ Цеков, Ц. Криминалистика, С., Сиела, 1998, с. 305.

⁵⁴ Боев, И. Криминалистика, С., Албатрос, 2001, с. 359.

В тази връзка виж също: Беленски, Р. Криминалистика, С., изд. Сиела, 2008, с. 531; Михайлов, Г. Криминалистика, С., изд. Свят. Наука, 1999, с. 29; Шмонин, А. Методика расследования преступлений. Учебное пособие, М., Юстицинформ, 2006, с. 319.

С основание може да се подкрепи разбирането, че понятието „типични версии“ има смисъл, но в друга насока. При разработването на методики за разследване на даден вид престъпление „... те се посочват като своеобразна алгоритмизация на процеса на тяхното изграждане, но това в никакъв случай, както се посочи, не може да бъде основание за определянето им като отделен вид.“⁵⁵

Построяването на следствени версии е сложен мисловен процес, включващ няколко последователни стадия. Поради това считам, че не е аргументирано твърдението, че следствената версия може да се изгражда единствено по аналогия. Една версия не може да почива само на предходен опит. В процеса на разследване на конкретно престъпление разследващият орган може да сравни изградения от него мисловен модел на следствената ситуация с други еднородни ситуации и изградените въз основа на тях версионни умозаклучения. Направените от практическия опит изводи могат да бъдат ориентир, спомагателен фактор за правилното изграждане на версии за конкретното разследване. Този опит обаче не противоречи и не изключва творческото мислене в процеса на разследване на престъпления, а напротив – дава му определена ориентация. От тази гледна точка, чрез типичните версии се стимулира и целенасочено се направлява творческата дейност.

В правната литература е застъпено и мнението, че типичните версии са разновидност на общите.⁵⁶ Й. Кунчев обосновава опровергаване на това схващане, като изтъква, че „не само общите, но и някои частни версии също могат да бъдат типични: извършителят на престъплението е криминално проявен, т.е. регистриран за съответния вид престъпление; убийството е извършено поради отмъщение и т. н. Ето защо не би следвало типичната версия да се разглежда като разновидност на общата версия.“⁵⁷

3. Други деления на версиите

3.1. Не много разпространен подход за делението на версиите предлага руският криминалист А. Василев. Той класифицира версиите *според обема на обстоятелствата, които се доказват с тях*.⁵⁸ Например класирайки ги на **общии версии, версии за отделните страни на престъплението и частни версии**, авторът приема, че към втората група версии могат да се отнесат предположенията за обстоятелства, характеризиращи обекта, обективната страна на деянието, субекта и субективната страна на престъплението. Според него частните версии имат спомагателна роля и преди всичко криминалистично, а не наказателно или процесуално значение. Те могат да изиграят ключова роля при разкриването и разследването на престъплението. Ц. Цеков, подобно на А. Василев, предлага деление на версиите според обстоятелствата, подлежащи на доказване на: версии за обекта и обективната страна на деянието, версии за субекта и субективната страна на деянието.⁵⁹

⁵⁵ Кунчев, Й. Криминалистическа тактика, С., Албатрос, 2003, с. 121.

⁵⁶ Лузгин, И. Методологические проблемы расследования, М., Юридическая литература, 1973, с. 136.

⁵⁷ Кунчев, Й. Криминалистическа тактика, С., Албатрос, 2003, с. 121.

В тази връзка някои автори приемат, че типичните версии могат да бъдат общи и частни. Виж Криминалистика, под ред. И. Пантелеева, И. Селиванова, М., Юридическая литература, 1984, с. 49.

⁵⁸ Васильев, А. Следственная тактика. М., Юридическая литература, 1976, с. 55.

⁵⁹ Цеков, Ц. Криминалистика, С., Сиела, 1998, с. 305.

Според мен не е необходимо деление на версиите за отделните групи признаци на състава на престъплението. В криминалистичната теория е безспорно застъпено делението на версиите на общи и частни. В тази връзка обстоятелствата относно обекта, обективната страна на деянието, относно субекта и субективната страна на престъплението са тези, на които частните версии трябва да отговорят.

3.2. Опит за класифициране на следствените версии в зависимост от това, дали изградените предположения обхващат всички или част от основните обстоятелства, които подлежат на доказване, прави Г. Арцишевски. Той предлага те да се наричат „промеждутъчни” и „окончателни”.⁶⁰ Според Г. Арцишевски промеждутъчна е например версията, при която се установява мотивът за убийство, поради това, че след процеса на проверка на изградената версия и в хода на разследването предстои установяването на конкретните лица, виновни за извършеното престъпление.

Недостатъците на това деление на версиите, поради които не мога да се съглася с него, са в две насоки.

От една страна, групирането на следствените версии на общи и частни поставя под въпрос необходимостта от предложената от Г. Арцишевски класификация. Той не подкрепя делението на следствените версии на общи и частни, а във въпросното групиране (при промеждутъчните версии) приписва на общите версии качества, характерни за частните версии.

От друга страна, не е напълно оправдано подобно наименоване на версиите („промеждутъчни” и „окончателни”), независимо от критерия за това. В процеса на разследване на престъпления няма как да съществува „промеждутъчна” версия. Използването на това понятие придава качество на версията като работна и окончателна. Версиите като вид хипотеза се отличават от временната хипотеза поради причини, които вече бяха посочени. По-приемливо е при един цялостен анализ на наказателното дело в досъдебната му фаза да се разграничат следствени версии, които са изградени в първоначалния етап на разследването, и такива, изградени в последващия му етап.

3.3. Според степента на сложност във вътрешната структура на версиите се предлага разделянето им на „сложни” и „прости”.⁶¹ Първите се характеризират с това, че трябва да обяснят група от факти, а вторите изясняват само един факт.

Основателно е мнението на Р. Белкин, според който тази класификация няма практическо значение.⁶² Сложните и простите версии по нищо не се различават от общите и частните. Моята позиция е, че функцията на това деление успешно се изпълнява от класификацията на версиите според това какъв кръг от въпроси обясняват (т. е. според съдържанието, предмета и обема им).

3.4. В теорията на криминалистичната тактика се срещат предложения за деление на версиите на „основни” и „противостоящи” (или т. нар. „контраверсии”).

⁶⁰ Арцишевский, Г. Выдвижение и проверка следственных версий, М., Юридическая литература, 1978, с. 20.

⁶¹ Криминалистика, отв. ред. Н. Яблоков, 3-е изд., перераб. и доп., М., Юристъ, 2005, с. 124; Драпкин, Л. Основы теории следственных ситуаций, Свердловск, изд. Урал, университета, 1987, с. 83 – 89.

⁶² Белкин, Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., изд. ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001, с. 494

Под контраверсия се разбира противоположно изграденото предположение на основната версия. Криминалистите, които подкрепят тази класификация, считат, че „контраверсиите в този случай служат като стимул за обективност и пълнота на разследването. Контраверсиите се проверяват на равни основания с основните версии.“⁶³

Тезата, която застъпвам в изследването е, че не е необходимо изграждането на противоположна версия на вече построената. Например, ако се построи версия, че лицето „X“ е извършител на престъплението, не трябва да се построява и версия, че лицето „X“ не е извършител на престъплението. Проверката на една версия води до потвърждаването ѝ или до нейното опровергаване. Следователно, липсата на практически смисъл от изграждането на т.нар. „контраверсия“ се състои в това, че след проверка на основната версия едновременно се отговаря на въпроса за правилността на противоположното предположение, т.е. едновременно се проверява и то.

3.5. Руският криминалист Л. Драпкин групира версията на „съвместими“ и „несъвместими“, според формата на логическата връзка между тях.⁶⁴

Извършената от него класификация поражда следния въпрос: след като критерият за разграничаване на версията е формата на логическата връзка между тях, може ли да се приеме, че в отделната група (т.е. версии, обясняващи едно обстоятелство) те могат да бъдат съвместими?

В рамките на наказателния процес се изграждат различни логически обосновани версии, които се подреждат в отделни *групи* съобразно това, за обяснението на какъв факт се отнасят. Всяко едно обяснение е построено на база на логическа мисловна дейност, с която се прави оценка на събрания доказателствен материал. Отделната версия, изградена в конкретната група, дава *различно* обяснение на въпросното обстоятелство от другите версионни предположения в групата.

С оглед на това считам, че ако версията се отнасят до едно и също обстоятелство (т.е. версията са в една група), те не могат да бъдат съвместими. В този случай версията ще са *съпоставими*, защото ще имат една *логическа основа* – въпросното обстоятелство по повод на което са изградени. По отношение на *логическата връзка между версията* от конкретна група (версията, които имат за цел да обяснят едно обстоятелство), те по-скоро са *алтернативни*, отколкото *съвместими*.

Обратно, ако версията се отнасят към различни обстоятелства, те могат да бъдат и несъвместими. В това отношение Р. Белкин е прав, когато застъпва позицията, че не е необходимо извършване на подобно деление на версията.⁶⁵

3.6. В криминалистичната литература се използва понятието „негативни обстоятелства“. За първи път то е разгледано от В. Бурданова⁶⁶. По-късно тази ма-

⁶³ Криминалистика, под ред. Н. Яблоков, М., Юристъ, 2001, с. 95.

Това деление е извършено и от други автори. Например: Драпкин, Л. Построение и проверка следственных версий, автореф. дис. канд. юрид. наук, М., 1972, с. 20, източник - Белкин, Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., изд. ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001, с. 494; Савельева М., А. Смушкин, Криминалистика, М., изд. Издательский дом "Дашков и К", 2009, с. 105.

⁶⁴ Драпкин, Л. Основы теории следственных ситуаций, Свердловск, изд. Урал, университетета, 1987, с. 83-89.

⁶⁵ Белкин, Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., изд. ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001, с. 494.

терия се изследва от С. Медведев, според който негативни обстоятелства са „всички фактически данни, които противоречат (до тяхното логическо разрешаване) на обичайното обяснение на факта в съответствие с определената версия.“⁶⁷. Той отбелязва, че тези негативни обстоятелства се явяват основа за построяването на т. нар. „**негативни версии**“ (а когато става въпрос за версии, изградени от разследващите органи – „негативни следствени версии“), на които ще бъдат противопоставени наречените от него „**позитивни версии**“, респективно „позитивни следствени версии“. Според С. Медведев, ако в резултат на извършената проверка една негативна версия се потвърди, тогава тя се „превърща“ в позитивна.

С основание може да се подкрепи становището на Р. Белкин, според който „делението на версиите на „негативни“ и „позитивни“ е лишено от практически смисъл...“⁶⁸. Чрез извършването на това групиране може допълнително да се усложни, но не и да се съдейства за правилното и навременното протичане на наказателното производство.

От друга страна, може да се възрази на изразеното от С. Медведев разбиране поради това, че версията не преминава през такава „трансформация“, т.е. тя не се „превърща“ в позитивна. Когато една версия бъде потвърдена и с нея се докаже предполагащото обстоятелство, тогава тя *престава да съществува*. От този момент предположението (което се намира в основата ѝ) става доказан факт, или казано с други думи, знанието от вероятно преминава в достоверно. Също така, в процеса на практическата проверка на версиите, едни от тях могат да бъдат опровергани. В този случай, на тяхно място могат да бъдат изградени нови. Тук също не е правилно да се говори за преобразуване на версиите от негативни в позитивни.

3.7. В правната литература се среща деление на версиите на „**малко вероятни**“ и „**много вероятни**“ (също на „**малко вероятни**“, „**вероятни**“ и „**много вероятни**“). Критерий за тази класификация е *степенята им на вероятност*.⁶⁹

Мнението, което застъпвам в това изследване е, че такава класификация на версиите в определени случаи може да възпрепятства ефективното протичане на наказателното производство. При прилагането ѝ е възможно разследващият орган да прецени, че едни от изградените следствени версии са с по-голяма степен на вероятност и с това неправилно да подцени други. В този случай е възможно да се наруши принципът за всестранност в процеса на проверка на следствени версии.

Убеден съм, че не е налице необходимата аргументация за научното им класифициране, съобразно този критерий. Още повече, както отбелязва Й. Кунчев, „версиите за едни и същи обстоятелства могат да бъдат малко вероятни, вероятни и

⁶⁶ Бурданова, В. О. Понятия и значения негативных обстоятельств, кн. Вопросы предупреждения преступности, М., Юридическая литература, 1965, вып. 2, с. 33.

⁶⁷ Медведев, С. Негативные обстоятельства и их использование в раскрытии преступлений, Волгоград, ВСШ МВД СССР, 1973, с. 44.

⁶⁸ Белкин, Р. Курс криминалистики, т. 1, М., Юрист, 1997, с. 143 - 144.

⁶⁹ Ищенко, Е., А. Топорков, Криминалистика, М., Контракт, ИНФРА-М, 2006, с. 346; Криминалистика: тактика, организация и методика расследования преступлений, под ред. А. Резвана, М. Субботиной, Ю. Харченко, Волгоград, ВА МВД России, 2000, с. 95.; Лузгин, И. Методологические проблемы расследования, М., Юридическая литература, 1973, с. 138; Савельева М., А. Смушкин, Криминалистика, М., изд. Издательский дом "Дашков и К", 2009, с. 105.

много вероятни в зависимост от конкретните обстоятелства, свързани с разследването престъпление⁷⁰.

3.8. Някои съвременни автори предлагат класифициране на версиите на „обвинителни“ и „оправдателни“, по отношение на предмета на доказване.⁷¹

Такова деление прави и Ц. Цеков, като приема, че „в съдебното производство версиите са пряко свързани с ясно очертаните през тази фаза функции по обвинението и защитата. Затова те могат да бъдат обединени в две основни групи: обвинителни и оправдателни версии.“⁷²

Намирам, че не е достатъчно убедително посоченото деление поради следните аргументи:

Първото ми съображение е, че по наказателните дела могат да се построят и такива версии, които няма как да бъдат класифицирани съобразно посочения критерий. В рамките на наказателния процес се изграждат различни версии, но някои частни следствени версии не винаги имат за предмет на установяване обстоятелства, които след тяхната проверка могат да се разглеждат в полза или във вреда за определени лица. Пример за това е изграждането на версии, относно посоката на оттегляне на извършителя на престъплението от местопроизшествието.

На следващо място, винаги изграденото с версията предположение притежава вероятностен характер и затова подлежи на доказване с предвидените за това в НПК способности. Според мен не е приемливо да се анализира и оценява едно обстоятелство, особено в полза или във вреда за определено лице, преди то да бъде категорично доказано, т.е. преди да се докаже определен факт.

Поради това заслужава внимание мнението на Р. Белкин, според който делението на версиите на обвинителни и оправдателни има чисто процесуално-формален характер. Според него те не могат да съществуват самостоятелно и изолирано едни от други.⁷³ В противен случай ще бъде налице риск за обективното протичане на наказателния процес. Поради това приемам, че лицата, които изграждат версии, не трябва да разглеждат тези предположения нито като обвинителни, нито като оправдателни. Така ще се наруши важен принцип при проверката на версии – принципът за обективност.

Въпреки това би могло да се приеме съществуването на класификацията на Ц. Цеков, но при условие, че онези участници в наказателния процес, които осъществяват функция по защита, могат да изграждат версии. Както вече беше посочено в настоящата част от изследването, версии в наказателното производство не могат да се изграждат от тези лица.

---

⁷⁰ Кунчев, Й. Криминалистическа тактика, С., Албатрос, 2003, с. 121.

⁷¹ Ищенко, Е., А. Топорков, Криминалистика, М., Контракт, ИНФРА-М, 2006, с. 346; Криминалистика: тактика, организация и методика расследования преступлений, под ред. А. Резвана, М. Субботиной, Ю. Харченко, Волгоград, ВА МВД России, 2000, с. 95.; Лузгин, И. Методологические проблемы расследования, М., Юридическая литература, 1973, с. 138; Савельева М., А. Смушкин, Криминалистика, М., изд. Издательский дом "Дашков и К", 2009, с. 105; Егоров, Н. Криминалистика: вопросы и ответы, М., Контракт, Волтерс Клувер, 2010, с. 94.

⁷² Цеков, Ц. Криминалистика, С., Сиела, 1998, с. 306.

⁷³ Белкин, Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., изд. ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001, с. 494.

**ЦЕНТЪР
ПО ИКОНИМИЧЕСКИ
И УПРАВЛЕНСКИ
НАУКИ**

КОНЦЕПЦИЯТА ЗА КОРПОРАТИВНИЯ РОДИТЕЛ И РАЗРАБОТВАНЕТО НА КОРПОРАТИВНА СТРАТЕГИЯ

доц. д-р Гинка Иванова Милчева
Бургаски свободен университет

THE PARENTING FRAMEWORK AND DEVELOPING CORPORATE STRATEGY

Ginka Ivanova Milcheva
Bourgas Free University

Abstract: This paper presents the parenting framework and the implications of parenting theory for developing corporate strategy. It explains the content of the terms corporate parent and parenting advantage. It presents the parenting-fit matrix for a diversified company. There are compared in the paper the parenting framework with other concepts for developing corporate strategy.

Key words: corporate strategy, parenting framework, parenting advantage, parenting-fit matrix

Като правило при вземане на решение за диверсификация, от съществено значение е или новоприсъединената бизнес единица „да получи конкурентно предимство от своята връзка с корпорацията или обратното“.[8] Според Кампбел, Гулд и Александер, обаче, при обсъждане на предимствата на диверсифицираните фирми като основен следва да се разглежда въпросът – повишава ли се чрез стратегията на т.н. „корпоративен родител“ стойността, която се създава от отделните бизнес единици? Какъв корпоративен родител е необходим на отделните бизнес единици? Каква е стратегическата причина за съществуването на корпоративния родител? [6], [2], [3], [12]

Целта на настоящата статия е да се представи концепцията за корпоративния родител, да се оценят възможностите за нейното използване при разработването на корпоративна стратегия, както и да се сравни концепцията за корпоративния родител с други подходи за разработването на корпоративна стратегия.

1. Типичната структура на една мултибизнес организация включва следните три нива: корпоративен център, подразделения (дивизии) и бизнес единици. Според концепцията на Кампбел, Гулд и Александер от Центъра Ашридж **понятието корпоративен родител (corporate parent) обхваща корпоративния център и подразделенията (дивизиите)**. Корпоративният родител включва всички нива на управление, които се намират над бизнес единиците и затова не взаимодействат непосредствено с купувачите и конкурентите.

Основният въпрос за взаимоотношенията между корпоративния родител и бизнес единиците, в рамките на концепцията за корпоративния родител, може да се преформулира по следния начин: какво корпоративният родител може да направи, за да увеличи осезаемите ползи за всяка отделна бизнес единица. При това ползите,

които получават отделните бизнес единици от “съдействието” на корпоративния родител, трябва да превишават разходите, свързани с неговата дейност и да са поголеми от ползите, които съответната бизнес единица би получила, ако е в състава на друга корпорация.

Способността на даден корпоративен родител да прибавя повече стойност към дадена бизнес единица, в сравнение с всеки друг корпоративен “родител”, част от портфолиото на който може да бъде тази бизнес единица, се нарича **родителско предимство** (parenting advantage). [3], [6]

Според Кампбел, Гулд и Александер **родителското предимство** следва да се разглежда като **водещ критерий при формирането и оценката на всяка корпоративна стратегия**, така както се разглежда конкурентното предимство при бизнес стратегията. [3], [6] Целта да се осигурява “родителско предимство” следва да се включи в системата от типичните за корпоративните стратегии цели (постигане на по-ускорен растеж, балансиране на портфолиото по сектори и географски райони, осигуряване на допустима степен на риск), като ѝ се придаде приоритетно значение. Доколкото собствеността върху бизнес единиците е трансферуема, изискването корпоративният родител да добавя повече стойност към бизнес единиците в портфолиото, отколкото други конкурентни корпоративни родители биха добавяли, следва да се разглежда като важен критерий при оценката на целесъобразността от включването на дадена бизнес единица в корпоративния портфейл. [6]

2. Създаването или разрушаването на стойност от страна на корпоративния родител може да се осъществява по четири основни начина:

Първо – самостоятелно влияние – всяка стратегическа бизнес единица се разглежда като обособен център на печалбата; корпоративният родител наблюдава и контролира отделните стратегически бизнес единици като задава цели за изпълнение; създаването на стойност се осигурява чрез влияние върху вземането на редица стратегически решения – за избор на пазари и продукти, за капиталови разходи и други.

Второ – взаимобвързано влияние – обект на “родителски” интервенции са взаимовръзките между бизнес единиците; стойност се създава чрез съдействие за поява на синергични ефекти.

Трето – централизирани функции и сервиз – стойност от страна на корпоративния родител се създава чрез предоставяне на административни и сервизни услуги на отделните стратегически бизнес единици.

Четвърто – развитие на корпорацията – стойност се създава чрез управление на корпоративния портфейл. [3]

Основно условие да се създава стойност от корпоративния родител е способностите и ресурсите на корпоративния родител да са *в съответствие* с потребностите и възможностите в отделните бизнеси. **За оценката на това съответствие авторите предлагат структуриран аналитичен подход**, който предполага осъществяването на следните четири стъпки: [2]

Първо – определяне на критичните фактори за успех на всеки бизнес. Като правило, определянето на критичните фактори за успех е част от разработването на стратегията на бизнес ниво. Анализът на критичните фактори за успех на отделните бизнеси на корпоративно ниво има за цел да разкрие наличието или липсата на съответствие между тези критични фактори за успех и характеристиките на родителя. Родител, който не разбира критичните фактори за успех на даден бизнес, вероятно разрушава стойност. Този анализ позволява да се определи и доколко са подобни потребностите на отделните бизнес единици от помощ от страна на корпо-

ративния родител. Анализът на критичните фактори за успех на отделните бизнес единици е предпоставка за анализа на възможностите за родителя.

Второ – разкриване на възможностите за родителя. За да добавя стойност, родителят трябва да подобрява дейността на своите бизнеси. За да бъде възможно това, трябва да има потенциал за подобрене. Този потенциал за подобрене на отделните бизнеси авторите на концепцията наричат възможности за родителя. Съществуват различни възможности за родителя. Например, две бизнес единици могат да постигнат икономии от мащаба чрез обединяване на техните отдели за продажби. Мениджърите на бизнес единиците могат да имат затруднения да реализират това обединяване – решаването на този проблем, следователно, е една възможност за „правилния“ родител. В повечето бизнес единици съществуват възможности за родителя и бизнес единиците могат да подобрят своите резултати, ако имат родителска организация със съответните умения и опит. Целта на анализа на възможностите за родителя е да се документират тези възможности и да се оцени тяхното значение. Този анализ може да бъде голямо предизвикателство, тъй като за да идентифицира възможностите, родителят се нуждае от *задълбочени експертни познания за бизнесите*.

За да се идентифицират възможностите за родителя, могат да се използват три типа анализи. Първо, стратегите следва да опишат главните предизвикателства пред бизнесите, които като правило са посочени в техните бизнес планове. Всяко предизвикателство се оценява, за да се разкрие дали то съдържа възможност за родителя. Второ, стратегите документират най-важните въздействия на родителя върху съответния бизнес и оценяват дали тези въздействия са насочени към възможности за родителя, които не са разкрити в рамките на първия анализ. Третият вид анализ е свързан с изучаване влиянието на други родителски компании върху аналогични бизнеси и с разкриването на това дали те не са открили някакви допълнителни възможности за родителя. Тази стъпка изисква мениджърите да изучат конкурентните родителски компании на базата на публикувана информация, разговори със служители, с консултанти, с отраслови аналитици.

Трето – оценка на степента на съответствие между характеристиките на родителската организация и възможностите в отделните бизнеси. Тази оценка предполага документиране на характеристиките на родителската организация и сравняването им с критичните фактори за успех и възможностите за родителя във всеки от бизнесите. Характеристиките на родителя могат да се систематизират в следните пет категории:

- ментални карти на мениджърите от родителската организация;
- корпоративна структура, управленски системи и процеси;
- централизираны функции, услуги и ресурси;
- характер, опит и умения на мениджърите от родителската организация;
- степен, в която компанията е децентрализирана чрез делегиране на отговорности и власт на мениджърите в отделните бизнес единици.

Тези пет категории са увеличително стъкло, чрез което може да се наблюдава влиянието на родителя. Въпреки че категориите са свързани и често се припокриват, анализирането на всяка една поотделно осигурява всеобхватно разбиране на родителската организация. Когато е налице добро разбиране на характеристиките на родителя и на влиянието, което упражнява родителят, стратегът може да постави два ключови въпроса:

- Има ли родителят характеристики т.е. способности, ресурси, процеси и т.н., които съответстват на възможностите за родителя в отделните бизнеси? Може ли родителят да използва положителният потенциал на взаимоотношенията?

- Има ли липса на съответствие между характеристиките на родителя и ключовите фактори за успеха в отделните бизнеси? Какъв е негативният потенциал на взаимоотношенията?

Четвърто – оценка на влиянието на родителя върху резултатите на бизнесите. Изводите за това доколко добре характеристиките на родителя съответстват на бизнесите в корпорацията могат да се проверят чрез анализ на отчетите за резултатите от дейността на отделните бизнеси. Авторите предлагат подход, наречен анализ на успехите и провалите, като полезен начин за обобщаване на отчетите за резултатите в родителската организация. Анализът съдържа изброяване на най-важните решения и класифицирането на всяко решение като успех, като провал или като неутрално. Целесъобразно е да се групират решенията по видове – например, ключови назначения, основни капиталови инвестиции, въвеждане на нови продукти, придобивки. Чрез разкриването на влиянието на родителя, както и чрез определянето на успехите и провалите на родителя, могат да се идентифицират видовете ситуации, в които родителското влияние е позитивно или негативно.

Друг начин за проверка на преценките по отношение на съответствието е сравнението на резултатите на всеки бизнес с тези на неговите конкуренти. Бизнесите с относително по-лоши резултати вероятно не са извлекли полза и по-скоро са били възпрепятствани или ограничавани от влиянието на родителя. При формирането на подобни заключения следва да се подхожда внимателно. Даден бизнес може да функционира добре или зле и без намесата на родителската организация. Трябва да е сигурно, че резултатите се дължат на влиянието на родителя, преди да се използва подобно доказателство за оценка на съответствието. Истинският въпрос е дали бизнесът работи по-добре или по-зле, отколкото ако беше обособена, независима компания. Един начин да се направи подобна преценка е да се сравнят резултатите на различните бизнеси от портфолиото на корпорацията с възвръщаемостта на инвестициите, прогнозирана чрез PIMS методологията. PIMS е изследователска база данни с детайлна информация за хиляди бизнеси, предоставена от участващите компании. Един от начините на използването на базата данни е предоставянето на статистическа информация за ефективността на бизнеса, базирана на отговорите за структурните и стратегическите характеристики. Рентабилност, която е много по-висока или по-ниска от нормата, е силен индикатор, че родителят има влияние. Но дори тогава стратегът трябва да разбере в каква степен изключителните резултати се дължат на влиянието на родителя.

3. За да се определи доколко дадена организация коректно изпълнява ролята на корпоративен родител и каква комбинация от бизнес единици е подходяща за тази организация, се използва **матрицата на корпоративния родител** (Parenting – Fit Matrix) или **портфейлната матрица на Ашридж, разработена от Майкъл Гулд, Андрю Кембел и Маркус Александер**. Основното предположение на матрицата е, че корпорацията следва да формира портфейл от бизнес единици, който е в съответствие с уменията на корпоративния родител, а корпоративният родител, на свой ред следва да развива тези свои способности, които съответстват на портфейла от бизнес единици. [2] Според това предположение, корпорацията трябва да удовлетворява две изисквания:

Първо. Корпоративният родител трябва в „достатъчна степен“ да „усеща“ бизнес единиците от своя портфейл – по същество това означава, че следва да има съответствие между критичните фактори за успех на бизнес единиците и способностите (компетенциите) и ресурсите на корпоративния родител.

Второ. Бизнес единиците трябва да получават полза от корпоративния родител – това е така, когато съществува възможност (под формата на липсата на ресурси или определени умения в дадена бизнес единица, например) корпоративният родител да добавя стойност към съответната бизнес единица.

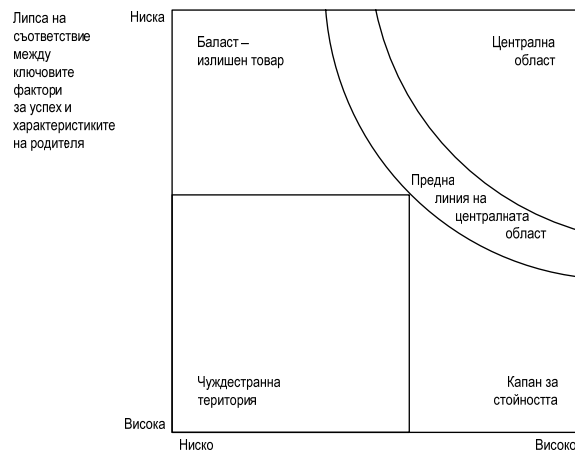
Конкретните показатели по осите на матрицата са следните (вж. Схема 1):

- Липса (misfit) на съответствие между критичните фактори за успех на бизнес единиците и характеристиките на корпоративния родител.

- Съответствие между възможностите да се добави стойност към бизнес единиците (или потребностите на бизнес единиците от помощ) и характеристиките на корпоративния родител.

В зависимост от тези два показателя портфейлът от бизнес единици може да има следния вид:

Ключови бизнес единици – са тези бизнес единици, за които съществува ниска степен на липса на съответствие между критичните фактори за успех на бизнес единиците и способностите и уменията на мениджърите от корпоративния център и от дивизиите, както и висока степен на съответствие между възможностите да се добавя стойност към бизнесите и характеристиките на корпоративния родител – това са бизнес единиците, които следва да са основата на корпоративния портфейл. Дейността на тези бизнес единици, наричани бизнес единици от централната област, може да бъде подобрена, тъй като корпоративният родител знае как да го направи и познава добре техните критични фактори за успех. Характеристиките на корпоративния родител, които съответстват на критичните фактори за успех на бизнес единиците, следва да се разглеждат като ядро на организацията.

Съответствие между възможностите за
родителя и родителските характеристики

Схема 1. Матрица на корпоративния родител
(Портфейлна матрица на Аширидж) [2]

Бизнес единици, които са баласт – са тези бизнес единици, за които съществува ниска степен на липса на съответствие между критичните фактори за успех на бизнес единиците и способностите и уменията на мениджърите от корпоративния център и от дивизиите, както и ниска степен на съответствие между възможностите да се добавя стойност към бизнесите и характеристиките на корпоративния родител. С други думи – корпоративният родител разбира проблемите на тези бизнес единици, но те не се нуждаят от неговата помощ. Поради тази причина за тях следва да се направят допълнителни проучвания, за да се вземе решение дали да се дивестира, или да се оставят като източник на стабилност и устойчиви парични потоци. Решение за дивестиране се взема, когато е по-целесъобразно тези бизнес единици да съществуват самостоятелно или при друг родител. Вероятно в миналото корпоративният родител е прибавял стойност към тези бизнес единици, но сега вече не съществува потребност от неговата помощ. Подобна ситуация може да възникне, когато пазарът е преминал във фаза зрялост и неговото обслужването не е свързано с някакви особени проблеми, с които съответната бизнес единица да не може да се справи самостоятелно.

Бизнес единици, които са капан за стойността – са тези бизнес единици, за които съществува висока степен на липса на съответствие между критичните фактори за успех на бизнес единиците и способностите и уменията на мениджърите от корпоративния център и от дивизиите, както и висока степен на съответствие между възможностите да се добавя стойност към бизнес единиците и характеристиките на корпоративния родител – това са най-опасните бизнес единици. Те изглеждат привлекателни като обект за помощ от страна на корпоративния родител, но тази помощ няма да доведе до повишаване на потенциала за получаване на добавена стойност от бизнес единиците, тъй като няма съответствие между критичните фактори за успех на бизнес единиците и способностите и уменията на мениджърите от корпоративния център и от дивизиите. Тези бизнес единици следва да се включват в бъдещата стратегия, само когато се превърнат в ключови, което по всяка вероятност ще означава промени в компетенциите на корпоративния център.

Чужди бизнес единици са тези бизнес единици, за които съществува висока степен на липса на съответствие между критичните фактори за успех на бизнес единиците и способностите и уменията на мениджърите от корпоративния център и от дивизиите, както и ниска степен на съответствие между потребностите на бизнес единиците от помощ и компетенциите и ресурсите на самия корпоративен родител – те явно не се вписват в структурата на корпорацията, поради което най-добре е да бъдат изключени от нейния портфейл. [2]

4. Използването на концепцията за корпоративния родител предполага формирането на следните основните стъпки при разработването на корпоративна стратегия: [2]

Първо – идентифициране на областите, където корпоративният родител към настоящия момент разрушава стойност. [3] Този проблем може да се преодолее чрез дивестиране на съответните бизнеси или промяна на поведението на родителя – по този начин може съществено да се повиши стойността за акционерите.

Второ – търсене на родителски възможности т.е. на възможности за корпоративния родител да подобри резултатите на съответните бизнеси. Например, дадена бизнес единица може да има неголеми способности в производството, понеже се доминира от маркетингови мениджъри. Корпоративен родител с производствени

способности може да помогне да се преодолее дисбаланса. Като типични причини за постигане на по-ниски резултати от бизнес единиците, което създава възможности за целесъобразна намеса от страна на корпоративния родител, могат да се посочат: грешна концепция на мениджърите на дадена бизнес единица за дефиниране на бизнеса; бюрократични структури и нагласи в бизнес единиците, които трудно се преодоляват отвътре (за по-старите бизнеси) или липса на финансови ресурси (за новосъздадените бизнеси); погрешни решения на мениджърите от дадена бизнес единица; препятствия за установяване на взаимодействие между две или повече бизнес единици, които взаимодействия могат да водят до синергични ефекти; неспособност на мениджърите от дадена бизнес единица да осъществяват своевременно промени, налагащи се от променените условия за бизнес; подобни стратегически проблеми, с които се сблъскват бизнес единиците и придобиване на специфични умения и опит от корпоративния родител за решаване на тези проблеми.

Трето – преценяване къде и как корпоративният родител може да се възползва от възможностите за оказване на помощ на бизнес единиците. Това предполага групиране на бизнес единиците с подобни възможности за корпоративния родител. Всяка група след това се оценява от гледна точка на нейното съответствие с характеристиките на корпоративния родител – дали способностите и ресурсите на корпоративния родител са в съответствие с възможностите да се оказва помощ (с потребностите от помощ) за тази група от бизнеси. Ако такова съответствие не съществува към настоящия момент, въпросът е какви промени в корпоративния родител биха били необходими, за да се създаде съответствие. Постигането на подобно съответствие може да отнеме няколко години.

Четвърто – след като концепцията за родителското предимство е разработена и основата на корпоративната стратегия е съгласувана, полезно е да се опише тази концепция в декларация за родителското предимство. Тази декларация идентифицира прозренията за създаване на стойност от корпоративния родител и отличителните характеристики на родителя, върху които може да бъде изградена стратегията, както и бизнесите от централната област, по отношение на които ще се търси родителско предимство. Декларацията за родителското предимство обхваща същността на създаващата стойност корпоративна стратегия и предоставя кратко виждане как и защо ще се постигне родителско предимство. [2]

Избраната стратегия може да се превърне в план за действия, включващ решения по отношение на корпоративния родител и решения относно портфейла от бизнеси. Осъществяването на тези решения ще доведе до промени в характеристиките на корпоративния родител и на бизнесите. Продължаващият процес на развитие на корпоративната стратегия следователно изисква непрекъснато съгласуване между корпоративния родител и портфейла от бизнеси за създаване на по-тясно съответствие и за приспособяване към непланираните промени във всеки от важните фактори. [6]

* * *

5. Авторите на работната рамка за корпоративния родител посочват, че тя „осигурява прецизен концептуален модел, както и инструментите, необходими за ефективния планов процес на корпоративно ниво“ [2] и преодолява недостатъците на съществуващите работни рамки за разработване на стратегия на корпоративно ниво – концепцията за портфейлния мениджмънт (матрицата растеж/дял) и концепцията за основните компетенции на Хамел и Прахалад. [7], [8], [9], [10] Следва да се

отбележи, обаче, че приложимостта на работната рамка за корпоративния родител е ограничена. Така например, според друга концепция на Гулд и Кампбел [5] в зависимост от взаимовръзките между мениджърите от корпоративния център и мениджърите от бизнес единиците се различават три успешни стила за управление на корпоративната стратегия – стратегическо планиране, финансов контрол и стратегически контрол. Стиловете стратегическо планиране и финансов контрол са взаимно противоположни – стилът стратегическо планиране предполага висока степен на централизация на стратегическото планиране на ниво корпоративен център и относително по-ниска степен на привързаност към краткосрочни финансови цели, докато при стила финансов контрол е точно обратното – ниска е степента на централизация при вземането на стратегически решения – отговорността за стратегическото развитие е изцяло на управляващите от бизнес единиците, но е висока степента на привързаност към краткосрочните финансови цели на корпоративно ниво. Стилът стратегически контрол е опит да се използват предимствата и да се избегнат недостатъците на другите два стила – така че отговорността за бизнес стратегията е на управляващите от бизнес единиците и дивизиите, но разработения стратегически план трябва да бъде одобрен от корпоративния център. [5]

Изискването да е налице съответствие между способностите и ресурсите на родителя и потребностите на бизнес единиците от родителска намеса предполага, че работната рамка за корпоративния родител е приложима преди всичко при стила стратегическо планиране – само при него корпоративният център е дълбоко въвлечен в процеса на разработване на стратегията на всяка бизнес единица, докато при стила финансов контрол отговорността за стратегическото планиране е изцяло върху бизнес управляващите и дори не се предвижда „преглеждане на стратегическите планове” от страна на корпоративния център.

6. В рамките на концепцията за корпоративния родител съществуват редица тези, които могат да бъдат оспорени. По-важните от тях са следните:

- Основна характеристика на тази концепция е изискването за съответствие между ресурсите и способностите на корпоративния център и на дивизиите и потребностите на бизнесите от помощ – при това се изказват съмнения относно възможностите на корпоративните родители да променят своите умения и способности. Посочва се, че често се наблюдава в практиката, че „родителите са свръхоптимистични относно своята способност да създадат нови умения и да разберат нови видове бизнеси”. Оценката на авторите е, че е “по-лесно да се промени портфейла от бизнеси, за да съответства на родителските характеристики, отколкото да се променят родителските способности” [6] При това положение остава неясно как ще се осъществяват промените в дейността и управлението на мултибизнес фирмите и как ще се осъществява тяхната адаптация към динамичните промени във външната среда.

- Основните възможности за корпоративния родител да добавя стойност се свързват със “слабите страни на бизнес управляващите, сложните задачи, пред които са изправени бизнес управляващите и притежаването на някои специфични ресурси от страна на родителя”. [6] Компенсирането на недостатъчно доброто управление на ниво бизнес единици едва ли може да се разглежда като “оправдание за съществуването на корпоративния родител”.

- Оспоримо е отношението на авторите към възможностите за получаване на синергия и акцента, който те поставят върху връзките между корпоративния роди-

тел и бизнесите като самостоятелни единици. По този начин се отхвърлят двете основни концепции за корпоративна стратегия, на които М. Портър отдава приоритет – трансфериране на умения и споделяне на дейности. [11]

- Въпреки че авторите защитават тезата за “баланс между разширяването към нови възможности и съответствието със съществуващите умения на родителя” [6] изискването за “съответствие” на новите бизнеси със “съществуващите способности на родителя” безспорно ограничава кръга от нови бизнеси, в които може да навлезе компанията. В това отношение има пряко противопоставяне на акцента, който поставят Хамел и Прахалад върху съвременното овладяване на нови компетенции, които да позволят на фирмата да има изпреварваща роля в трансформирането на отрасъла и така да запази или да вземе водеща роля в него, а също така да осигури своето участие в най-перспективните пазари на бъдещето. [8], [10]

- Акцентът върху съществуващите умения на родителя е в противоречие с тезата на Хамел и Прахалад за ролята на стратегията като лост, чрез който се преодолява разрыва между стратегическите цели и наличните ресурси и съответно за стратегията като двигател за създаване на нови форми на конкурентно предимство. [9], [7]

- И накрая, акцентът върху съществуващите умения на родителя пренебрегва създаването на условия компанията да развива динамични способности, да се учи от своя опит и да се превърне в самообучаваща се организация. [1]

7. В рамките на концепцията за корпоративния родител могат да се обособят и редица полезни идеи, които е целесъобразно да се използват при разработването на корпоративна стратегия:

- формулираното изискване за наличие на т.н. родителско предимство, дефинирано като способност на “добрия родител да създава повече стойност за бизнесите, отколкото друг конкурентен родител би създал”, насочва вниманието към необходимостта от по-задълбочено изясняване на ролята, която трябва да имат корпоративния център и дивизиите при разработването и реализацията на корпоративната стратегия;

- като положителен момент следва да се отбележи и подчертаването на необходимостта от анализ на последствията от намесата на корпоративния център и на девизиите в дейността на бизнес единиците от гледна точка на това дали чрез тази намеса се създава или разрушава стойност;

- правилен акцент се поставя и върху необходимостта от изясняване на корпоративните приоритети и направленията, в които ще се фокусира дейността на корпоративно ниво;

- като положителен момент следва да се посочат и аргументите срещу безкритичното следване на “общоприетата най-добра практика за деня” и акцентиранието върху необходимостта от адаптиране на подходите на корпоративния център към спецификата и потребностите на бизнесите в портфолиото.

В заключение може да се посочи, че работната рамка за корпоративния родител разкрива една относително по-различна гледна точка към корпоративната стратегия и съдържа ценни прозрения и конкретни насоки, които могат да допълнят известните вече подходи за разработването на корпоративна стратегия.

Литература:

1. Bowman C., V. Ambrosini, How the Resource-Based and the Dynamic Capability Views of the Firm Inform Corporate-Level Strategy, *British Journal of Management*, Vol.14, 289-303 (2003).
2. Campbell A., M.Goold, M. Alexander, Corporate Strategy: The Quest for Parenting Advantage, *Harvard Business Review*, March-April, 1995, pp.121-132.
3. Campbell A., M.Goold, M. Alexander, The Value of the Parent Company, *California Management Review*, 1995, vol. 38.no.1. pp.79-97.
4. Campbell A., M. Alexander, What's Wrong with Strategy, *Harvard Business Review*, November – December, 1997, pp.1-8.
5. Goold M., A. Campbell, Many Best Ways To Make Strategy, *Harvard Business Review*, November – December, 1987, pp.70-76..
6. Goold M., A.Campbell, M. Alexander, Corporate Strategy and Parenting Theory, *Long Range Planning*, April, 1998, pp. 308-314.
7. Hamel G., C. K. Prahalad, Strategic Intent, *Harvard Business Review*, July-August, 2005, 148-161.
8. Hamel G., C. K. Prahalad, Competing for the Future, *Harvard Business Review*, July-August, 1994, 122-128.
9. Hamel G., C. K. Prahalad, Strategy as Stretch and Leverage, *Harvard Business Review*, March -April, 1993, 75-84.
10. Prahalad C. K, G. Hamel, The Core Competence of the Corporation, *Harvard Business Review*, May-June, 1990, 79-91.
11. Porter M., From Competitive Advantage to Corporate Strategy, *Harvard Business Review*, May-June, 1987, 2-21.
12. Sadler D., *Corporate-level Strategy*, B: Best Practice Handbook, Bloomsbury Publishing Pic 2003, pp 209-213.

ОПИТ В ПРОЕКТИРАНЕТО НА СИСТЕМИ ЗА КАЛКУЛИРАНЕ НА ИЗДРЪЖКАТА НА ДЕЙНОСТИ (ABCOSTING)

доц. д-р Николай Колев
Бургаски свободен университет

EXPERIENCE IN DESIGNING SYSTEM FOR CALCULATION THE COST OF ACTIVITIES (ABCOSTING)

Nicolay Kolev
Burgas free university

Abstract: *The author shares ideas and gained consulting experience in the design of ABC systems for planning and reporting of expenses on separate activities.*

Key words: *ABC, designing; experience.*

За година на утвърждаване на *Activity Based Costing-a (ABC)* се счита 1987 г., когато един от най-ревностните привържениците на нормативната отчетност и калкулиране, професорът от Harvard Business School, *Robert S. Kaplan* аргументира загубените позиции на американското автомобилостроене с несъвършенствата на практикуваната, демотивираща персонала “standard costing”.¹ Дватама с *Thomas Johnson* препоръчват следенето и оценката на представянето на един бизнес да става “по дейности” и така въвеждат понятието “*Activity Based Costing*”(ABC), в превод на български – *калкулиране на издръжката по дейности*.

*

Основната идея на ABC е, че не продуктите/услугите генерират разноски, а дейностите, които се осъществяват за да се произведат и продадат успешно те. През целия жизнен цикъл на едно изделие/услуга и по цялата стойностна верига се осъществяват дейности по проектирането, внедряването, обучение на персонала, процесите на доставки, изработка, промоции, реклама, продажби, следпродажбено обслужване, администриране, опазване на околната среда и т.н., които генерират разноски. Следователно, по-правилно ще е да се следи и анализира поведението, не на разноските по продукта/услугата, а поведението на онези *фактори*, които оказват влияние върху разноските по всяка една необходима за съществуването и развитието на бизнеса дейност. Тези фактори Каплан и Джонсън наричат „*cost drivers*”, на български означавани с термина „*разходоопределящи фактори*”. Така,

---

¹ Johnson, H.T., Kaplan, R.S., 1987. *Relevance lost: the rise and fall of management accounting*. Harvard Business School Press, Boston, MA.

*например (82) ангажиментите на работодателя по годишните здравни профилактични прегледи на персонала се явяват **разходоопределящ фактор**, чиято връзка с конкретен продукт, или услуга е твърде косвена, за да бъде направо отнесена и калкулирана някаква част в себестойността на 1-ца. Това обаче не означава, че следва да бъде оставена извън внимание правителствената регламентация на тази дейност и влиянието ѝ върху издръжката на бизнеса.*

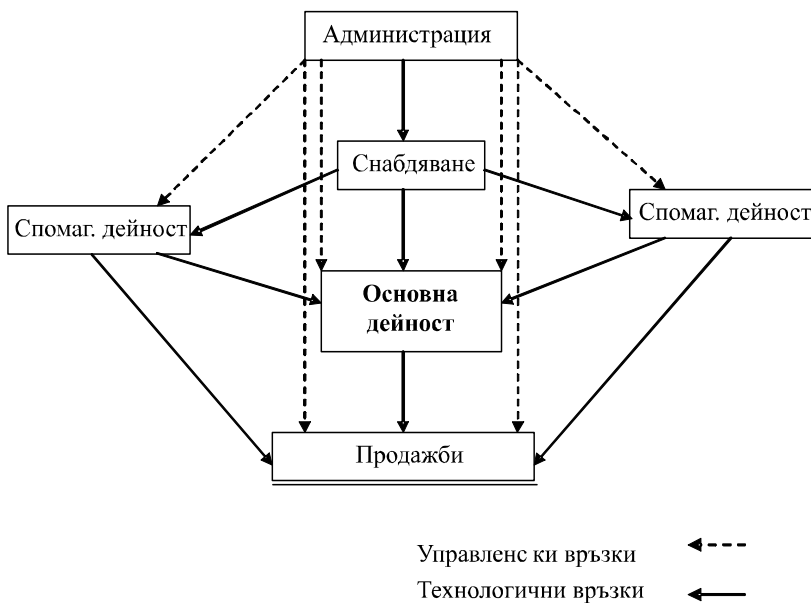
Същественото в примера е, че обект на следене и отчитане не е само продукта (резултата), но и процеса и най-вече присъщите му разходоопределящи фактори. Т.е., можем да отчетем едно преориентиране на управленската отчетност към информационните потребности на „*управлението на процеси*”.

Ако се вгледаме най-общо в дейностите и процесите в които и да е бизнес, ще забележим че някои от тях са пряко адресирани към единица продукт или услуга, други касаят серия от продукти/услуги, или продуктова група, трета част са свързани с разработването на даден пазарен сегмент, четвърта – с администрирането на целия бизнес. Ще отчетете и съществуването на йерархия на дейностите (процесите): едни обхващат други, а те от своя страна трети и т.н. Получава се нещо като лабиринт от свързани и съставни процеси и дейности, всичките те генератори на разности, влияещи се от различни фактори. Резултатът от един такъв общ поглед ще е загуба на ориентация в този сложен лабиринт. Ето защо, проектирането и внедряването на една АВС-калкулационна система следва алгоритъма:

- идентифициране на дейностите и процесите;
- идентифициране на разпределяемите (косвените) разности;
- идентифициране на връзките между дейностите и разпределяемите (косвените) разности и определяне на разпределителните съотношения по дейности;
- идентифициране на разностите по издръжката на обособена дейност, или процес;
- идентифициране на факторите за динамика на разностите по издръжката на всяка една обособена дейност или процес;
- групиране на дейностите и процесите, съобразно факторите влияещи върху издръжката им;
- определяне на центрове на калкулиране, обекти на калкулиране и калкулационни единици;
- определяне на разпределителни съотношения в центровете на калкулиране по обектите на калкулиране;
- тестване на АВС-системата;
- настройки.

1. Идентифициране на дейностите и процесите

На пръв поглед елементарна, тази част от проектирането и внедряването на АВС е твърде отговорна, т.е. с важно значение за ефикасността на калкулирането на издръжката по дейности. Има натрупана практика в тази насока, и ако влезем в което и да е средно по характеристика предприятие, ще открием близка до следната организационна структура:

Този тип организационни структури са свързани с материалните потоци в стопанския цикъл на предприятието и с тяхното администриране. При тях се следи издръжката на основната и спомагателните дейности, и се калкулира себестойност на извършваните услуги (предавани продукти) от спомагателните на основната дейност. Разноските по издръжката на снабдяването, продажбите и администрацията не се калкулират в себестойността на продукта/услугата, а за улеснение са третиран като разноски за периода.

В наши дни, обаче все по-голяма част от понасяните обичайни (оперативни) разноски имат доста косвено отношение към материалните потоци и касаят дейности като проучвания, дизайн, обучение, промоции, реклама, опазване на средата, комуникации, следпродажбен сервиз и т.н., т.е. органиграмата на съвременното предприятие придобива все по-разгърнат и все по-обвързан вид.* Естествено, целият този сложен лабиринт от дейности, връзки между тях и взаимна обусловеност на понасяните оперативни разноски, трудно може да бъде представен с модел, особено за учебна цел. Ето защо, тук ще си послужим със следния опростен

пример (1): „СолоМоде” ООД е малко шивашко предприятие с 20 души нает персонал и 930 000 лв годишни приходи от продажбите. То работи успешно на

* Правени са изследвания с резултати, че докато в средата на миналия век съотношението производствени – извънпроизводствени разноски е било 75:35, то в наши дни то вече е 55:45, а в някои бизнес сфери дори 40:60.

пазара на бутикови сезонни облекла (малки серии). С цел внедряване на ABC, в бизнес-процеса му са били разграничени следните взаимно обусловени дейности:

- 1) проучване на модни тенденции и клиентски нагласи;
- 2) дизайн;
- 3) обучение на персонала;
- 4) снабдяване;
- 5) разкрояване;
- 6) шиене;
- 7) гладене;
- 8) опаковане;
- 9) участия в модни ревюта, промоции и реклама;
- 10) продажби в собствен магазин;
- 11) продажби на едро;
- 12) реклами;
- 13) администриране на бизнеса.

Може би забелязвате, че някои от обособените в примера дейности съдържат съставни елементи, което е знак, че структурирането може да се задълбочи, или свие. Кой е ограничителят: ами отново зависимостта между цена и полезност на данните.

2. Идентифициране на разпределяемите (косвените) разноски

Като начало ще припомним, че *разпределяеми (косвени) са разноските, които без изчислителни и разпределителни процедури не могат да бъдат отнасяни в себестойността на даден вид продукт или услуга*, но тук ще добавим още и *в издръжката на обособена дейност, или процес*. Така определението ще стане годно за целите на ABCosting-a. Като го използваме спрямо дейността на „СолоМоде” ООД,

например (2) бихме могли да разграничим следните разпределяеми по дейности и продукти разноски:

- a) маркетингови (проучване на модни тенденции, клиентски нагласи, конкурентни дизайнерски решения, цени, пазари и т.н.);
- b) транспортни (заплата и осигуровки на шофьор-снабдителя, командировачни, горива, масла и т.н.);
- c) общопроизводствени (амортизации на машини, ел. енергия за производствени нужди, текущ ремонт и поддръжка на машините, възнаграждения и осигуровки за ръководителя, наем на производственото помещение и т.н.);
- d) търговски (реклами, наем, ел. енергия, транспорт, амортизация на търг. оборудване, заплати и осигуровки и т.н. по продажбите);
- e) административни (наем на офис, ел. енергия, амортизации на офис-оборудване, заплати и осигуровки на счетоводителя, СОТ, телефони и т.н.);

Може би забелязвате, че и тук някои от обособените в примера разпределяеми разноски съдържат съставни елементи, което е знак, че структурирането също може да се задълбочи, или свие. Ограничителят е същият: зависимостта между цена и полезност на данните.

3. Идентифициране на връзките между дейностите и разпределяемите (косвените) разноски, и определяне на разпределителните съотношения по дейности.

Връзките между дейностите и разпределяемите разноски в стопанския цикъл на което и да е предприятие са веднъж, технологични и втори път, причино-следствени. Така,

например (3) шиенето не може да предхожда кроенето (технологична връзка), както е логично щом произвеждаш и продаваш да имаш разноски за рекламиции (причино-следствена връзка).

Целта, обаче при проектирането и внедряването на АВС е да се идентифицират тази част от причино-следствените връзки, която се разкрива при анализа на взаимната обусловеност на понасяните оперативни разпределяеми (косвени) разноски,

например (4), не би могло да се прави моден дизайн, без да се понасят разноски за проучване (абонаменти на списания, посещаване на ревюта, интервюта на клиенти) на модните тенденции и клиентските нагласи.

Като се има предвид така определената цел, между обособените дейностите на „СолоМоде” ООД, могат да бъдат идентифицирани,

например (5) следните обусловени от оперативните косвени разноски връзки:*

Табл. № 1

РАЗНОСКИ

	a)	b)	c)	d)	e)
Д	*			*	*
Е	*				*
Й					*
Н		*			*
О			*		*
С			*		*
Т	*	*		*	*
И		*		*	*
		*		*	*
		*			*

* Номерациите на редовете съответстват на номерацията на дейностите от *пример (1)*, а номерацията на колоните – на косвените разноски от *пример (2)*. Със звездичка е маркирано наличието на връзка между дейност и обусловени разноски.

Вероятно на едни звездичките ще се видят много, на други малко, вероятно те повече разбират от мода, дизайн, шев и кройки, но тук същественото е, че в мястото на звездичките ще следва да се извършва разпределение на разноски по три причини:

- за да се установят факторите за динамика в издръжката на всяка обособена дейност;
- за да се установи възможно най-точно към даден момент, колко е издръжката на всяка обособена дейност;
- за да се установи възможно най-точно, какъв принос има издръжката на всяка обособена дейност в себестойността на продадената продукция, респективно за финансовия резултат на бизнеса.

Освен наличието на връзка между дейност и разноски, проектирането и внедряването на АВС изисква и установяването на силата (степената) на връзката. Процедурата е твърде елементарна, но изисква обработка на отчетни данни с цел установяване на закономерност, на база на историческа информация. Така, ако допуснем,

например (6), че в „СолоМоде”ООД 60% от маркетинговите разноски се понасят от дейност „Проучване на модни тенденции и клиентски нагласи”, 25% от дейност „Участия в модни ревюта, промоции и реклама”, а 15% от дейност „Дизайн”, то изразена в коефициенти тази степен на връзка между разноски и дейности, може да бъде представена така:

Табл. № 2

РАЗНОСКИ

ДЕЙНОСТИ

	a)	b)	c)	d)	e)
1	0,6			0,1	0,02
2	0,15				0,04
3					0,02
4		0,06			0,05
5			0,35		0,01
6			0,4		0,01
7			0,15		0,01
8			0,1		0,01
9	0,25	0,05		0,1	0,02
10		0,25		0,45	0,02
11		0,1		0,2	0,02
12		0,5		0,15	0,02
13		0,04			0,75

Останалата част от квадратите със звездички (Табл. № 1.) се попълва по аналогичен начин, като се внимава сборът в колоните да е равен на единица. По този начин се получава матрица с две характеристики: място и степен на свързаност между дейности и разноски. Освен това, в колоните на матрицата се фиксират и разпределителните съотношения на разноските по дейности. Прилагането на едно разпределение,

например (7) на 1 000 лв. маркетингови разноски, съобразно коефициентите от матрицата (пример 87), би имало като резултат:

1 000*0,06 = 600 лв. маркетингови разноски в издръжката на д-ст

„Проучване на модни тенденции и клиентски нагласи”

1 000*0,15 = 150 лв. маркетингови разноски в издръжката на д-ст

„Дизайн”

1 000*0,25 = 250 лв. маркетингови разноски в издръжката на д-ст

„Участия в модни ревюта, промоции и реклама”

В преобладаващата част от монографиите и учебниците ABC приключва с един следващ и вече познат ви етап на разпределение (на някаква база) на разноските по дейностите в себестойността на видовете продукти/услуги, които се произвеждат, като по този начин производствената себестойност се допълва до пълната и се установява такава за 1-ца продукт/услуга. С това се постига само едно усъвършенстване на калкулирането на себестойност на 1-ца, без да се експлоатира основното предимство на ABC – установяването и следенето на динамиката в издръжката на дейностите. Ето защо, тук ще продължим с

4. Идентифициране на разноските по издръжката на обособена дейност, или процес

Както се подразбира от заглавието, този етап от разработването и внедряването на ABC има за задача да се ограничи само онези обичайни за дадена дейност разноски, без които тя не би могла да се осъществява. Нека, като

пример (8) да вземем дейност „дизайн” от бизнеса на „СолоМоде” ООД. Като обичайни само за тази дейност, можем да посочим следните месечни разноски:

1) Преки по дейност „дизайн”

а) постоянни

- основно възнаграждение и осигуровки на моделиера – 1 142 лв;*
- амортизации на компютър, цветен принтер, офис оборудване и дизайнерски софтуер – 218 лв;*
- наем на офис – 300 лв;*
- електроенергия за осветление и климатизация на офиса – 55 лв.*

б) променливи

- премиално възнаграждение на моделиера – 2 лв на всяка продадена бройка от серийните модели и 20 лв на бр. от бутиковите модели;*
- консумативи (скици, бои, четки, тонер-касети, копирна хартия и др.) зависещи от броя на проектираните през периода модели при установена норма 135 лв на 1 модел;*

2) *Разпределяеми за дейност „дизайн”*а) *постоянни*

- *общо разноски за администриране на бизнеса 2 256 лв, в т.ч. и за дейност „дизайн” – от таблицата $0,04 * 2\ 256\ лв = 90,24\ лв$*

Така при хипотеза за 2 новоразработени модела за месеца и продадени 200 бр. от серийните модели и 2 бр. бутикови облекла, дейност „дизайн” ще има следните разноски:

Променливи: $200\ бр * 2\ лв = 400\ лв$

$2\ бр * 20\ лв = 40\ лв$

$2\ бр * 135\ лв = 270\ лв$

Всичко променливи ..... 710 лв

Плюс: Постоянни 1 805,24

Всичко разноски за дизайн: 2 515,24 лв

Вероятно забелязахте, че в примера се използват познатите ви класификации на разноските по критериите: „начин на отнасяне в себестойността” (преки, и разпределяеми) и „поведение спрямо равнището на дейност” (постоянни и променливи). Някаква част от разграничените по първия критерий разпределяеми разноски ще се поемат като тежест от дизайнерската дейност, но след справедливо разпределение. За тези цел, като следващ етап ще трябва да се извърши

5. Идентифициране на факторите за динамика на разноските по издръжката на всяка една обособена дейност

Факторите за динамиката на разноските, наричани още „разходоопределящи фактори”, като превод на английското *cost drivers*, са тези, чийто действие обуславя нарастването, запазването или намаляването на издръжката на дадена дейност. Ако вземем отново за

пример (9) *дейност „дизайн” на „СолоМоде” ООД, то като разходоопределящи фактори можем да посочим*

- *броя на разработените нови модели,*
- *броя на продадените продукти от серийните модели,*
- *броя на продадените продукти от бутиковите модели,*

тъй като броя на проектираните модели ще се отразява на разноските за консумативи, а броя на продадените продукти от серийните и бутиковите модели – на възнаграждението и осигуровките на моделиера.

За останалите дейности, аналогичен на демонстрирания в пример (5) анализ на разходоопределящите фактори би могъл да даде следните

примерни (10) резултати:*

за дейност 1) проучване на модни тенденции и клиентски нагласи разходоопределящият фактор е общото равнище на дейност, т.е. сумата на приходите от продажбите;

* Изготвен е при хипотеза за сделно-премиална система на заплащане на производствения персонал, премиране на база % от продажбите на търговския персонал и твърдо заплащане на административния труд.

- за дейност 2) дизайн – вече посочените в предходния пример;
- за дейност 3) обучение на персонала – броя на разработените нови модели;
- за дейност 4) снабдяване – броя на произведените/продадените продукти от серийни и бутикови модели;
- за дейност 5) разкрояване – броя на произведените/продадените продукти от серийни и бутикови модели;
- за дейност 6) шиене – броя на произведените/продадените продукти от серийни и бутикови модели;
- за дейност 7) гладене броя на произведените/продадените продукти от серийни и бутикови модели;
- за дейност 8) опаковане броя на произведените/продадените продукти от серийни и бутикови модели;
- за дейност 9) участия в модни ревюта, промоции и реклама – броя на разработените нови модели;
- за дейност 10) продажби в собствен магазин – общото равнище на дейност, т.е. сумата на приходите от продажбите на дребно;
- за дейност 11) продажби на едро – общото равнище на дейност, т.е. сумата на приходите от продажбите на едро;
- за дейност 12) реклами – броя на произведените/продадените продукти от серийни и бутикови модели
- за дейност 13) администриране на бизнеса – общото равнище на дейност, т.е. сумата на приходите от продажбите.

Така дефинираните разходоопределящи фактори ще се наложи да бъдат следени от калкулационната система на „СолоМоде” ООД, тъй като от тяхната динамика ще зависят променливите разноски на обособените дейности и на предприятието като цяло.

Не може да е отбягвало от вниманието Ви, повторемостта на изведените в пример (9) разходоопределящи фактори. Това е основание да се приложи

6. Групиране на дейностите и процесите, съобразно влияещите върху издръжката им фактори

Целта на групиране на дейностите с еднотипни разходоопределящи фактори е да се облекчат разпределителните процедури при калкулирането. Идеята е, че щом няколко дейности имат идентични разходоопределящи фактори, при калкулирането на тяхната издръжка, ще може да се използва една и съща справедливо определена база за разпределение на косвените разноски. Като се използва тази идея, по отношение обособените дейности на „СолоМоде” ООД, могат да бъдат формирани,

например (11) следните групи:

I-ва група, с разходоопределящ фактор сумата на приходите от продажбите:

- дейност 13;
- дейност 1.

II-ра група, с разходоопределящ фактор броя на произведените/продадените продукти от серийни и бутикови модели:

- дейност 12;
- дейност 8;
- дейност 7;
- дейност 6;
- дейност 5;
- дейност 4;
- дейност 2.

III-та група, с разходоопределящ фактор броя на разработените нови модели:

- дейност 9;
- дейност 3;
- дейност 2.

IV-та група, с разходоопределящ фактор сумата на приходите от продажби на едро:

- дейност 11.

V-та група, с разходоопределящ фактор сумата на приходите от продажби на дребно:

- дейност 10.

Така, за „СолоМоде” ООД се дефинираха 5 бази за разпределение на косвените разходи, като за дейност 2, „дизайн” ще следва да бъде правен допълнителен анализ с цел избор на по-точната от двете.

7. Определяне на центрове на калкулиране, обекти на калкулиране и калкулационни единици

Съобразено с концепцията ABC, център на калкулиране ще наричаме мястото/момента от веригата на стойността, в което ще се установява себестойност (издръжка). Това може да е изхода на производствения процес, но може да бъде всяка една негова фаза (звено, участък), момента на поръчката, дизайна, продажбата, а дори и момента на изтичане на гаранционния срок и приключването на една рекламна кампания. Броя и мястото на разполагане на центрове на калкулиране, в една голяма степен се предполагат от продуктовата, производствената и организационната структура на предприятието, но изцяло зависят от управленското желание, и не забравяйте: от съотношението цена-ползност на данните. Предвид посоченото, нека допуснем, че мениджмънта на „СолоМоде” ООД е пожелал следните центрове на калкулиране, обекти на калкулиране и калкулационни единици:

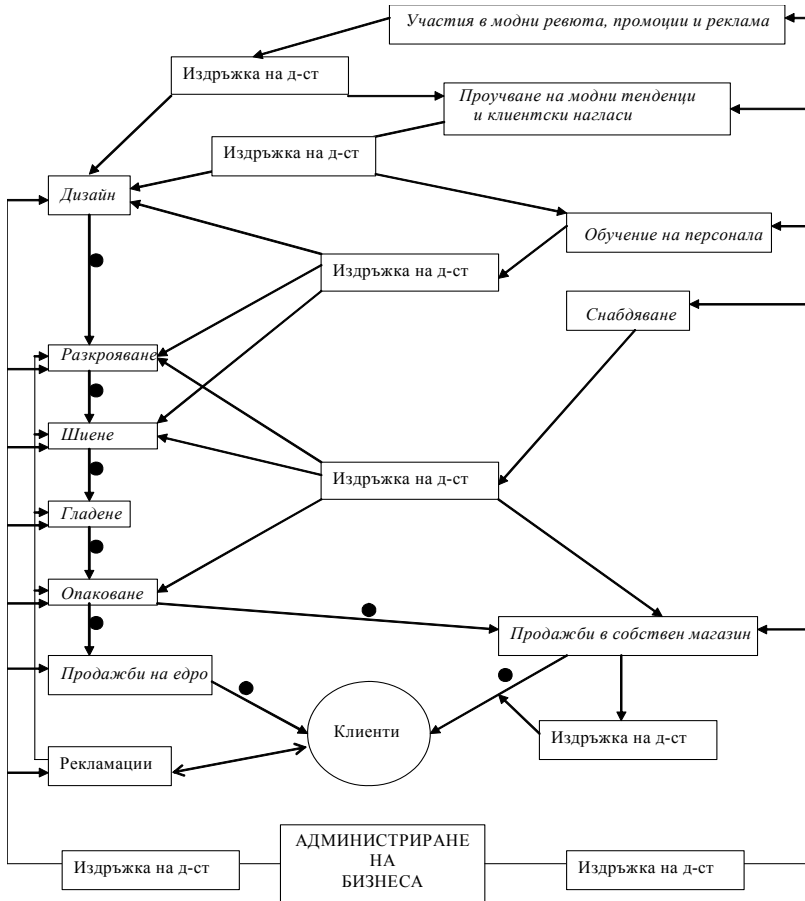
Пример (12):

Табл. № 3

<i>Център на калкулиране</i>	<i>Обект на калкулиране</i>	<i>Калкулационна единица</i>
<i>Участия в модни ревюта реклами и промоции</i>	<i>Издръжката на дейността</i>	<i>лев</i>
<i>Проучване на модни тенденции и клиентски нагласи</i>	<i>Издръжката на дейността</i>	<i>лев</i>
<i>Дизайн</i>	<i>Модел</i>	<i>бр</i>
<i>Обучение на персонала</i>	<i>Издръжката на дейността</i>	<i>лев</i>
<i>Снабдяване</i>	<i>Издръжката на дейността</i>	<i>лев</i>
<i>Кроене</i>	<i>Скроен комплект</i>	<i>бр</i>
<i>Шиене</i>	<i>Ушита дреха</i>	<i>бр</i>
<i>Гладене</i>	<i>Огладена дреха</i>	<i>бр</i>
<i>Опаковане</i>	<i>Опакован продукт</i>	<i>бр</i>
<i>Продажби на едро</i>	<i>Продаден продукт</i>	<i>бр</i>
<i>Продажби в собствен магазин</i>	<i>Издръжка на дейност</i>	<i>лев</i>
<i>Рекламации</i>	<i>Разноски по отстраняване</i>	<i>лев</i>
<i>Администриране</i>	<i>Издръжка на дейност</i>	<i>лев</i>

Схематично избраните от мениджмънта на „СолоМоде” ООД центрове на калкулиране и калкулационни обекти могат да бъдат представени посредством следният модел:

Фиг. № 2

Естествено, от друг мениджър и в друго предприятие избраните схеми за разполагане на центрове на калкулиране ще бъдат други, както и обектите, за които ще се систематизират разноски и установява себестойност/издържка.

8. Определяне на разпределителни съотношения в центровете на калкулиране по обектите на калкулиране.

Чрез *примери (5), (6) и (7)* беше демонстрирано установяването и прилагането на разпределителни съотношения за разпределение на косвени разноски между обособени дейности. Както, обаче може да се забележи от *Фиг. № 2* съществуването

на някои от дейностите не е свързано пряко с продукта, а с други дейности, чиито издръжки се присъединяват към разноските по продукта в различни моменти от неговата стойностна верига. Такъв е случая

например (13) с дейност „Обучение на персонала”, чиято издръжка се разпределя в дейностите „Дизайн”, „Разкрояване” и „Шиене”, а издръжката на дейност „Дизайн” изцяло с включва в началото на стойностните вериги на произведените продукти и ще се разпределя при формирането на себестойността на изделията.*

Следователно, за да се осъществи същевременно калкулиране на издръжката на обособените дейности и калкулиране на пълната себестойност по видове продукти, ще се наложи прилагането на няколко последователни разпределения. Т.е., ако продължим пример (13) с допускането, че във връзка с въвеждането на сезонна модна колекция е извършено обучение на дизайнера, крояча и шивачките, за което са направени следните разноски:

- 1) Преки за дейност „Обучение”, в т.ч.
    - нагледни и тренинг материали – 200 лв;
    - лекторски – 50 лв;
  - 2) Разпределяеми за д-ст „Обучение”, в т.ч.
    - административни – $(1\ 200 * 0,02) = 24$ лв (коэф. е от Табл. 71)
- Всичко: 274 лв,

то тези 274 лв, разноски за издръжка на дейност обучение, ще следва да бъдат прехвърлени в тежест на издръжката на дейностите „Дизайн”, „Кроење” и „Шиене”, чрез разпределение в някакво справедливо съотношение.

Разпределителното съотношение може да бъде експертно установено (както в Табл. 69), или чрез наблюдение на връзката между разходоопределящите фактори и издръжката на дейностите (пример 93). Един добър подход за установяване на разпределителните съотношения е и оценката на ползата/потреблението от получената услуга,

например (14) осъществено обучение на персонала е било от най-голяма полза (45%) за дизайнера, от средна полза (35%) за крояча, и от най-малка – за шивачките (20%). Приложени към сумата за издръжка на дейност „Обучение на персонала” от преходния пример, ще имаме като резултат следното разпределение:

Табл. № 3

Дейност	Общо за обучение	Съотношение	Разпред. сума
Дизайн		0,45	123,30
Разкрояване		0,35	95,90
Шиене		0,2	54,80
Обучение	274	1,00	274

* Вж. Фиг. № 2.

Съществено е да се забележи, че при така извършеното разпределение разходите по обучение на персонала ще се присъединят към себестойността на изделията в различен момент от веригата на стойността и по различен начин. За пояснение, ще допуснем че сезонната колекция на „СолоМоде” ООД се състои

например (15) от три нови модела рокли, А, Б и В, от които са скроени, ушити и продадени съответно 200, 300 и 400 бр. При това допускане и въз основа на данните от пример (8), за издръжката на дейност „Дизайн” може да се направят следната калькулация:

Променливи:	$900 \text{ бр} * 2 \text{ лв} = 1\,800 \text{ лв}$
	$3 \text{ бр} * 135 \text{ лв} = 405 \text{ лв}$
	Всичко променливи . . . . . 2 205 лв
Плюс: Други постоянни	1 805,24
Плюс: За обучение	123,30
	Всичко разноси за дизайн: 4 133,54 лв

Калькулациите на себестойността на проектираните три нови модела от колекцията ще се съставят, примерно така:

Табл. № 4.

Показател	Модел „А”	Модел „Б”	Модел „В”	Д-ст „Дизайн”
Променливи	$200 * 2 = 400$	$300 * 2 = 600$	$400 * 2 = 800$	$900 * 2 = 1800$
	$1 * 135 = 135$	$1 * 135 = 135$	$1 * 135 = 135$	$3 * 135 = 405$
Др. постоянни (разпред. на база бр.)	$1805,24 / 900 * 200 = 401,16$	$1805,24 / 900 * 300 = 601,75$	$1805,24 / 900 * 400 = 802,33$	1805,24
За обучение (съща база)	$123,3 / 900 * 200 = 27,40$	$123,3 / 900 * 300 = 41,10$	$123,3 / 900 * 400 = 54,80$	123,30
Всичко:	963,56	1 377,85	1 792,13	4 133,54

Добре е, да се обърне внимание на факта, че като база за разпределение на косвени разноси в примера се използва идентифицирания по-горе разходоопределящ фактор „брой на произведените/продадените продукти от серийни и бутикови модели”. При изготвянето на планови/разчетни калькулации в такъв случай ще се ползват величините на очакваните продажби в натура.

Нека се върнем отново към Фиг. № 2, за да си припомним, че разходите по дейност „Обучение на персонала” първоначално бяха разпределени (в Табл № 71) в издръжките на дейности „Дизайн”, „Разкрояване” и „Шиене”. Тези по обучението

на дизайнера вече се калкулираха в себестойността на моделите „А”, „Б” и „В”. За да демонстрираме, как ще преминат разноските по дизайна и обучението през дейност „Разкрояване”, какви нови разноски ще се присъединят към веригата на стойността и как ще се установи себестойност на 1 скроен комплект от изделия „А”, „Б” и „В”, ще допуснем

например (16), че през калкулационния период „СолоМоде”ООД е имало следните разноски по издръжката на дейност „Разкрояване”:

	за „А”	за „Б”	за „В”	Всичко
Плат:	3 000	5 400	4 800	13 200
Премиялни:	200	300	400	900
Дизайн:	963,56	1 377,85	1 792,13	4 133,54
Фиксирано възнаграждение и осигуровки на крояча				1 490
За обучение на крояча (от Табл. № 71)				95,90
Административни (от Табл. № 69) $0,05 * 1 200 =$				60

Като приложим за база за разпределение на косвените разноски, идентификация за дейност „Разкрояване” разходоопределящ фактор, „брой на произведените/продадените продукти от серийни и бутикови модели”, можем да съставим следната калкулация:

Табл. № 5

Разноски	За изделие "А"		За изделие "Б"		За изделие "В"		ВСИЧКО
	Сума	На 1-ца	Сума	На 1-ца	Сума	На 1-ца	
<i>Преки, в т.ч.</i>							
материали	3 000,00	15,00	5 400,00	18,00	4 800,00	12,00	13 200,00
премиялни	200,00	1,00	300,00	1,00	400,00	1,00	900,00
дизайн	963,56	4,82	1 377,85	4,59	1 792,13	4,48	4 133,54
<i>Разпределяеми, в т.ч.</i>							
обучение на крояча	21,31	0,11	31,97	0,11	42,62	0,11	95,90
осн. заплата и ДОО	331,11	1,66	496,67	1,66	662,22	1,66	1 490,00
административни	13,33	0,07	20,00	0,07	26,67	0,07	60,00
ВСИЧКО:	4 529,32	22,65	7 626,48	25,42	7 723,64	19,31	19 879,44

По аналогичен начин по-нататък по веригата на стойността ще се присъединяват и други преки и разпределяеми разноски, а прилагането на ABCCostinga ще способства, както за по-точното калкулиране на себестойността на незавършеното производство, полуфабрикатите и изделията, така и за установяване на издръжката на дейностите.

9. Тестване и настройки ABCosting.

Както вероятно сте забелязали, проектирането на една ABC система за отчитане на разходите по издръжката на обособени дейности и калкулирането на себестойност е доста сложна и трудоемка процедура. Най-често предприятията нямат вътрешен капацитет за такова проектиране и прибягват до консултантска услуга. Полезно за тях ще е да знаят, че консултацията не приключва с внедряването, а трябва да включва и перманентното тестване, настройка и усъвършенстване на системата. Всяка една организационна, технологична и продуктова промяна ще предполага настройки в калкулационната система, а нарастващите информационни потребности на мениджмънта ще налагат усъвършенствания в нея. Така,

например (17) едно премахване на премиалното заплащане на моделиера (дизайнера), ще измени променливия характер на разноските по дейност „Дизайн“, което може да бъде основание за ръководството на „СолоМоде“ ООД да се откаже от наблюдаването на тази дейност като обособена.

Съвременните ABC разработки са интегрирани в някаква ERP-система, при което настройките и усъвършенстванията са бързо и лесно осъществими. Предвид на това, че са доста скъпи, основание за тяхното проектиране, внедряване и усъвършенстване могат да имат само големи предприятия, с относително стабилни продуктова и производствена и организационни структури.

След като при демонстрирането на ABC бяха направени всички тези сложни разпределения и изчисления, вероятно у някого остана да „виси“ въпросът: защо да го правим? Има няколко резонни отговора, един от които е възможността да се подпомага информационно вземането на решение от вида: *да развиваме тази дейност или сегмент на бизнеса, или не.* Важно и скъпо струващо решение, нали?

**СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ МЕЖДУ
АНТИКРИЗИСТНИТЕ МЕХАНИЗМИ ЗА ФИНАНСОВА
СТАБИЛНОСТ НА РЕПУБЛИКА КАЗАКСТАН
И ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ**

доц. д-р Сава Хр. Димов¹

**COMPARATIVE ANALYSIS BETWEEN ANTI-CRISIS
MECHANISMS FOR FINANCIAL STABILITY OF THE
REPUBLIC KAZAKHSTAN AND THE EUROPEAN UNION**

Assoc. Prof. Sava Hristov Dimov, Ph.D

Key words: EFSF mechanism, financial stability, eurozone, EU financial perspectives, F3 International Finance.

Въвеждаща част

Задълбочаващата се дългова криза постави на дневен ред проблема за изработване на ефикасен антикризисен механизъм за финансова стабилност. Правителствата на страните реагираха по различен начин с цел да запазят финансовите системи на своите страни.

Дълговата криза в САЩ рефлектира в невъзможността страната да покрива разходите си без да бъде гласуван от Конгреса нов "таван" на държавния дълг. През 2011 г. пред страната не съществува друга алтернатива, освен тя да обяви държавен фалит, т.е. да започне да не изплаща задълженията си.² Последната стойност на "тавана" на американския държавен дълг, преди тази от 31 юли 2011 г., е определена на 12 февруари 2010 г. – 14,294 трилиона долара. Новото решение на двете камери на Конгреса на САЩ е за плавно двуетапно, в рамките на 10 години, ново увеличение, съответно с 1 и 1,8 трилиона долара.

Според един от първите мениджъри на хедж фондове Джордж Сорос „намираме се в разгара на най-лошата финансова криза от тридесетте години на миналия век насам.“³ В този контекст Сорос акцентира върху:

- настоящата глобална криза отбелязва края на епохата на кредитната експанзия на долара като международна резервна валута;
- парадигмата, че финансовите пазари се стремят към равновесие е лъжлива и подвеждаща;
- двупосочната рефлексивна връзка между когнитивна и манипулативна функция, наричана „рефлексивност на участниците на финансовите пазари“.

---

¹ Преподавател в програмен съвет по Финанси и счетоводство на БСУ. E-mail: dimov@bfu.bg

² Виж: Криза с тавана на федералния дълг на САЩ.

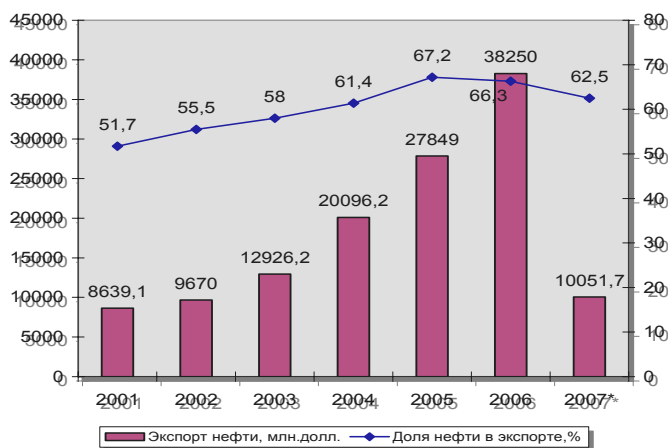
³ Сорос, Дж. Новата парадигма на финансовите пазари. Кредитната криза на 2008 година и какво означава тя. Изд. „Сиела“, 2008, с. 7

Европейският съюз проектира свой механизъм за финансова стабилност, който се основава на определен пакет от антикризисни мерки.⁴ Акцентът се постави на кризисния фонд за стабилност, дружеството със специална инвестиционна цел, европейския механизъм за финансова стабилност и приносът на международния валутен фонд.

В тази сложна обстановка и в контекста на своето специфично развитие, правителството на Казахстан акцентира своето внимание още след резултатите за 2007 г. когато се появиха първите симптоми за развитието на тъй нар. „холандската болест“. Симптомите за това е увеличаването на дисбаланса в структурата на икономиката, предизвикан от нарастване на дела на нефтогазовия, търгуем сектор. В този аспект, *ние си поставяме за цел да направим сравнителен анализ в специфичността на антикризисните механизми за финансова стабилност в Европейския съюз и Казахстан и да докажем някои наши тези.*

Основно изложение

За борба с немонетарните фактори на инфлацията в Република Казахстан се изработиха комплекс от мерки за снижаване на зависимостта на казахстанската икономика от суровинните ресурси и нефтодоларите, които стимулират нарастване на инфлацията в страната. Относителното тегло на постъпленията от нефтения сектор в държавния бюджет е около 30% от общите постъпления. Нараства теглото на износа на нефт и газов конденсат в общия експорт на страната. На диаграма 1 са показани тези зависимости в контекста на тъй нар. „холандска треска“.

Диагр. 1. Експорт и относителен дял на нефта в експорта

Макроикономическите диспропорции, свързани с негативните процеси по нарастване на нефтения експорт се отразяват на влошаването на условията за търго-

⁴ Виж за подробности: Европейския механизъм за финансова стабилност (ЕМФС)/ <http://parvanova.eu/blog.php?id=12>

вия, довеждат до нарастване на вноса и увеличаване на износа на капитали. В първият случай, се извършва частично укрепване на националната валута (казахстанското тенге) и следователно намаляване на конкурентноспособността на другите експортни стоки, съкращаване на тяхното производство. Във вторият случай – износ на капитали от страната.

Един от способите, задържащи проинфлационния натиск е формирането Държавен антикризисен, стабилизационен фонд на Република Казахстан. Той е създаден с Указ на Президента на Републиката с цел обезпечаване на стабилно социално-икономическо, антикризисно развитие на страната, натрупване на финансови средства за бъдещите поколения и снижаване на зависимостта на икономиката от неблагоприятните външни фактори. В съответствие с поставените цели Националният фонд на РК изпълнява две функции:

- стабилизационна, антикризисна функция, която е призвана да осъществи намаляване на зависимостта на републиканския бюджет от конкурентните световни цени.;
- спестителна функция, която да формира адекватни напрупвания на парични средства за бъдещите поколения.

Информация за Националния фонд на РК може да се получи по глобалната мрежа Интернет от web-сайта на финансовото министерство на РК в раздела „Държавен бюджет и Национален фонд“. Тя може да бъде обобщена чрез следната схема:

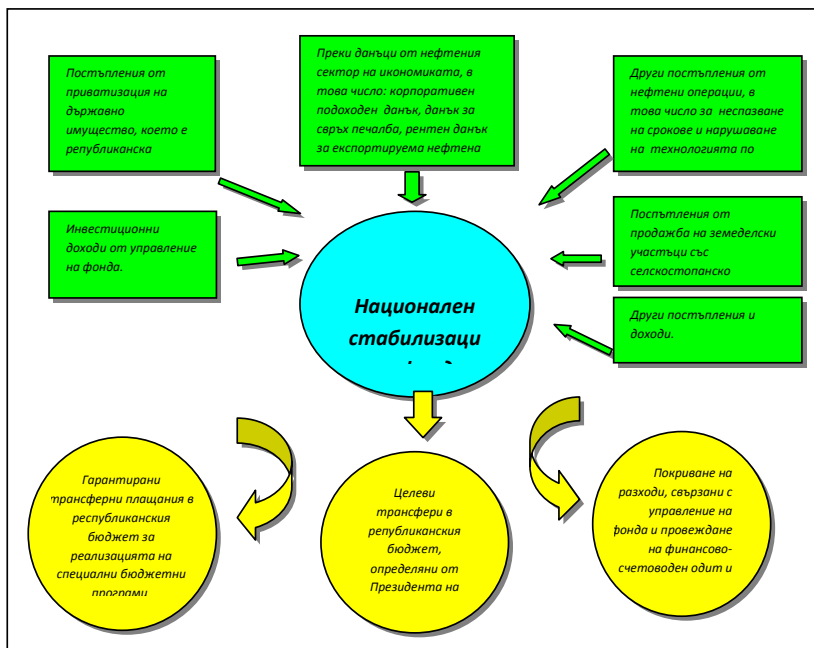

Схема 1. Източници на формиране и използване на фонда

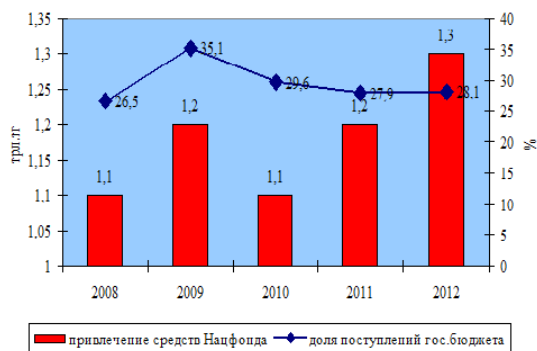
През последните години икономическата стратегия на република Казахстан е насочена към достигане на антикризисна стабилизация на макроикономическата ситуация, което означава съкращаване на дефицита в държавния бюджет и реализация на строга монетарна и кредитна политика.

Акумулираните средства по Националния антикризисен фонд на Република Казахстан и техният относителен дял към БВП са както следва:

Таблица 1. Акумулирани средства в Нац. фонд (в края на год.)

Показатели/ години	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
БВП, млрд. тенге	3250,6	3776,3	4612	5870,1	7590,6	10139,5	12726
Средства НФ РК							
млрд. тенге	189,2	299,1	528,2	667	1080	1853,4	2733,4
% към БВП	5,8	7,9	11,5	11,4	14,2	18,3	21,5

Прави силно впечатление, че натрупаните средства по фонда като относително тегло, в процент към БВП са много високи. Докато в началото на изследването – към края на 2004 г. средствата към БВП са 5,8%, то в 2010 г. техният дял е със значителните 21,5% от БВП. През 2008 г. за първи път е реализирана антикризисната стабилизационна функция на Националния фонд на Република Казахстан. Тя спомогна за финансиране на държавните разходи в годините с неблагоприятна ценова конюнктура на суровинните ресурси. Частта на привлечените средства на Националния фонд във вид на гарантирани трансфери и целеви трансфери в общия обем от постъпления в държавния бюджет е показана на следващата диаграма.⁵

Диагр. 2. Привлечени средства в Националния фонд

⁵ Източник: <http://www.moluch.ru/archive/24/2590/> Анализ основных направлений налогово-бюджетной политики Республики Казахстан

По-важните направления на използване на средствата за стабилизация към края на 2010 г. са както следва за:

- банкова капитализация - 332.1 млрд. тенге;
- решаване на проблемите са пазара на недвижимости –290 млрд.т.;
- подпомагане на малкия и среден бизнес – 117 млрд.т.;
- кредитиране на проекти от реалния сектор на икономиката – 144 млрд.т.;
- реализация на иновационни, индустриални и инфраструктурни проекти – 190 млрд.т.;
- подкрепа на агропромишления комплекс – 120 млрд.т.⁶

Извод: *Въпреки сериозните проблеми в икономиката на Република Казахстан, свързани с моноекспорта на енергийни суровини, в страната е създаден стабилизационен финансов механизъм, който ефективно функционира и подпомага националните отрасли на икономиката и към настоящият момент отстоява на кризисни въздействия и негативи.*

Дълговите проблеми в Европа наложиха Съвета на Европейския съюз да реагира адекватно на задълбочаващата рецесия. С Резолюция на Европейския парламент от 7 юли 2010 г. се взе решение за създаване на Европейски механизъм за финансова стабилност и Европейски механизъм за финансово стабилизиране – бъдещи действия. Стабилизационият, антикризисен механизъм се формира на 2 етапа и включва:

1 етап: *временен механизъм, с валидност до средата на 2013 г.*

На 10-ти Май 2010 г. финансовите министри на 27-те страни от ЕС договориха пакет, който би следвало да гарантира финансовата стабилност на Еврозоната. Пакетът е базиран на три отделни механизми и възлиза на общо 750 милиарда евро⁷:

✓ Кризисен фонд за стабилност на стойност 60 милиарда евро, контролиран от Европейската комисия. Фондът е създаден по модела на вече съществуващия механизъм, осигуряващ финансова подкрепа за платежния баланс на държавите-членки извън Еврозоната. Той позволява на Комисията да заема на световните пазари, използвайки като обезпечение Европейския бюджет;

✓ Дружество със специална инвестиционна цел - Европейския механизъм за финансова стабилност, на стойност 440 милиарда евро, чиято главна цел е да защитата стабилността на еврозоната.⁸;

---

⁶ Източник: <http://www.afn.kz/attachments/9/253/publish253-1277286030.doc/> Пресе-релиз № 248 о деятельности Рабочей группы по осуществлению контроля за использованием средств Национального фонда Республики Казахстан

⁷ Виж: <http://parvanova.eu/blog.php?id=12/> Европейския механизъм за финансова стабилност (ЕМФС)

⁸ <http://grahnlaw.blogspot.com/2010/06/european-financial-stability-facility.html/> European Financial Stability Facility EFSF (<http://www.efsf.europa.eu/about/index.htm>). Monday, 7 June 2010 the finance ministers of the eurozone countries, meeting in Luxembourg, issued a press release on the establishment of the € 440 billion European Financial Stability Facility (EFSF), which is meant to defend the stability of the euro area.

✓ Принос на Международният валутен фонд, възлизащ на максимум 250 милиарда евро. Решението на Европейската Централна Банка за изкупуване на държавни облигации на финансовите пазари допълва пакета.

Лидерите на Еврозоната постигнаха сделка по увеличение мощта на Европейския Спасителен Фонд (EFSF) до 1 трлн. долара спрямо настоящия негов размер от 440 млрд. евро. Настоящата реална стойност на EFSF фонда е за около 290 млрд. евро с оглед, че част от капиталите вече се използват по спасителните програми за Гърция, Ирландия и Португалия. Така остават "свободни" около 290 млрд. евро, които ще трябва да бъдат увеличение с т.н. "ливъридж" механизми 4 до 5 пъти или към 1 трлн. евро.⁹

Освен постигнатото споразумение за понижение с 50% на стойността на гръцките облигации, притежавани от частния сектор (главно от банки и застрахователни компании), лидерите на Еврозоната се споразумяха за подкрепа в тази сделка с частния сектор от страна на правителствата на съюза в размер на 30 млрд. евро. Все още не е ясно обаче каква ще стане тази подкрепа, макар че се отбелязва че това може да стане чрез т.н. "кредитни подобрения". Освен 50-процентното опрощаване на дълга Гърция ще получи до 100 млрд. евро финансова помощ от ЕС и МВФ в рамките на втория план за реструктуриране на дълга.

Според глобална агенция за кредитен рейтинг Fitch Ratings¹⁰, „европейската рецесия изглежда все по-възможна и няма да има решение на дълговата криза в еврозоната, а фалитът на Гърция е неизбежен. Европейските законодатели са обмислили пет сценария за промяна на суаповата сделка с дълга на Гърция в последните три дни на интензивни преговори в Брюксел. Според информация, тези пет опции са в рейнджа от т.н. "доброволна" суапова сделка по замяна на гръцките дългови книжа от страна на частния сектор до "принудителна" твърда и в голям размер суапова сделка, при която новите гръцки дългови книжа, които ще заменят настоящите притежавани облигации, ще бъдат за едва 50% от стойността на старите книжа.¹¹

Към механизма за стабилност в Европа са налице и някои скептици, според които „Европейският механизъм за финансова стабилност (EFSF), до голяма степен прилича на гигантска CDO (Collateralized Debt Obligation).¹² Това е

---

⁹ Виж: Еврозоната опрощава 50% от гръцкия дълг/
http://news.ibox.bg/material/id_981030712/fpage_12/

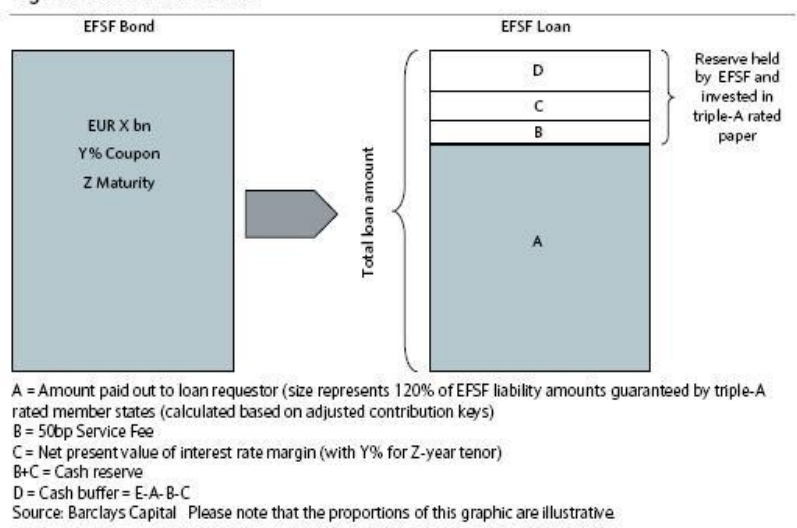
¹⁰ Fitch Ratings се позиционира като глобална агенция за кредитен рейтинг, посветени на предоставяне на стойност отвъд рейтинг чрез независими и бъдещи кредитни мнения, проучвания и данни. Fitch Ratings е един от трите национално признати статистически организации Оценка (NRSRO), определени от Американската комисия за ценни книжа и фондови борси през 1975 г., заедно с "Муудис" и "Стандард & Пуърс". Той е един от "Тримата големи агенции за кредитен рейтинг" (Standard & Poors, Moody Investor Service и Fitch Ratings)

¹¹ Цит. по: Европейски законодатели с 5 сценария за гръцкия дълг/
http://news.ibox.bg/news/id_2070427502

¹² „Задължение за обезпечен дълг”. Read more:
<http://www.investopedia.com/terms/c/cdo.asp#ixzz1b80VsyGy>

„overcollateralised” (над обезпечени) с 20 на сто за постигане на тройна – А рейтинг, което означава, че средствата, които могат да отпускат заеми, са силно намалени. Всъщност € 440bn от фигурата прикрива действително възможно кредитирането само на € 250 млрд.”¹³ (Виж фиг.1)

Figure 1: EFSF mechanism

II етап: *постоянен механизъм, след май 2013 г.*

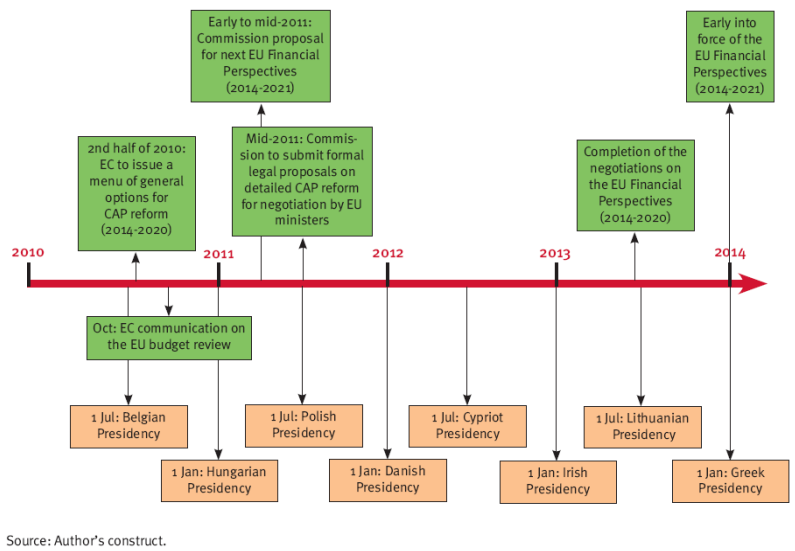
Той се оценява като нов финансов инструмент за стабилност, който включва създаването на перманентен фонд от 500 милиарда евро, който да гарантира финансова подкрепа за страните от ЕС, когато тяхното финансово състояние застрашава стабилността на еврото. Смята се, че европейските институции, а не националните правителства трябва да имат водеща роля при създаването, управлението и отчетата на този постоянен механизъм.¹⁴ Постигнато е съгласие да бъдат увеличени кредитните резерви на фонда до 500 милиарда евро, като тази сума редовно ще бъде преразглеждана, най-малко един път на две години.

Хронологията на преговорите за финансовите перспективи на ЕС (2014-2020 г.) може да се проследи посредством следващата фигура.

¹³ <http://ftalphaville.ft.com/blog/2011/01/17/460796/fix-the-efsf-lose-the-triple-a/> Fix the EFSF – lose the triple-A?

¹⁴ Според: <http://www.economynews.bg/ec-одобри-фонда-за-финансова-стабилност-news17869.html/> ЕС одобри фонда за финансова стабилност

Figure 3: Timeline of the EU Financial Perspectives (2014-2020) negotiations

Source: Author's construct.

Фиг. 2. Хронология на финансовите перспективи в Европейския съюз

Извод: *Европейският съюз и Еврозоната са изправени пред много сериозни проблеми, свързани с задълбочаването на дълговата криза, особено за някои страни като Гърция, Испания, Италия и Ирландия. Налице са достатъчно неясноти¹⁵, относно ролята и функциите на европейския стабилизационен механизъм. Надеждите обаче са свързани със създаването на перманентен механизъм за предотвратяване на кризи в Европейския съюз.*

Заклучение

Сравнителният анализ на стабилизационните механизми в Република Казахстан и в Европейския съюз налага най-малко два извода, а именно:

Първо, страните от стария континент по-късно реагират на негативните последици от глобалната финансово-икономическа криза. Твърде дълго се изчака дълговата криза да се задълбочи и постави под съмнение съществуването на единния валутно-финансов механизъм на Еврозоната. За сметка на това изоставяне, европейският стабилизационен механизъм с подчертано пре-

¹⁵ Какво ще представлява той – копие на международния валутен фонд или европейска инвестиционна банка? Какви ще са критериите за отпускане на заеми на „боксуващите“ икономики от Европа? Как ще се осъществява финансово-счетоводен одит и мониторинг на фонда? и други.

вантивен, антикризисен характер, на който се възлагат големи надежди за устойчиво и предвидимо развитие;

Второ, Въпреки, чувствителните разлики в двата антикризисни механизми за финансова стабилност и спецификите на развитие на двете страни, то Република Казахстан може да взаимства, адаптира и прилага някой от превантивните елементи на европейския стабилизационен механизъм, свързани с демократичното разпределение на средствата, тяхното третиране като ликвидности активи, европейския финансов надзор и съвместното отпускане на ликвидни средства за неразпространение на дълговата криза в Азия.

Литература:

- 1] Сорос, Дж. Новата парадигма на финансовите пазари. Кредитната криза на 2008 година и какво означава тя. Изд. „Сиела”, 2008
- 2] Алейбеков М. О главном в налоговом реформировании // АльПари Алматы, 2007, №8, с. 58-61
- 3] Байшуаков А.Налоговая система Республики Казахстан и ее принципы. // Налоги и финансы. 2009, № 2, с. 45-49.
- 4] Красницкий В. Реформирование налогового-бюджетных инструментов региональной политики //Налоговая политика и практика. 2009, №5/1, с.52
- 5] [http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B0_%D1%81_%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B0_%D0%BD%D0%B0_%D1%84%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%B4%D1%8A%D0%BB%D0%B3_%D0%BD%D0%B0_%D0%A1%D0%90%D0%A9_\(2011\)](http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B0_%D1%81_%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B0_%D0%BD%D0%B0_%D1%84%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%B4%D1%8A%D0%BB%D0%B3_%D0%BD%D0%B0_%D0%A1%D0%90%D0%A9_(2011))
- 6] <http://parvanova.eu/blog.php?id=12>
- 7] <http://www.moluch.ru/archive/24/2590/>
- 8] <http://www.kazakhstanun.org/111-5.doc/>
- 9] <http://www.nationalbank.kz>
- 10] <http://www.afn.kz/attachments/9/253/publish253-1277286030..doc/>
- 11] <http://parvanova.eu/blog.php?id=12/>
- 12] <http://grahnlaw.blogspot.com/2010/06/european-financial-stability-facility.html/>
- 13] <http://www.efsf.europa.eu/about/index.htm>
- 14] <http://www.investopedia.com/terms/c/cdo.asp#ixzz1b8OVsyGy>
- 15] <http://ftalphaville.ft.com/blog/2011/01/17/460796/fix-the-efsf-lose-the-triple-a/>
- 16] <http://www.economynews.bg/ес-одобри-фонда-за-финансова-стабилност-news17869.html/>
- 17] http://news.ibox.bg/material/id_981030712/fpage_12/
- 18] http://news.ibox.bg/news/id_2070427502

МЕЖДУПОКОЛЕНЧЕСКИ ИКОНОМИЧЕСКИ ТРАНСФЕРИ

Диана Съботинова

INTERGENERATIONAL ECONOMIC TRANSFERS

Diana Sabotinova

Abstract: *In all societies intergenerational transfers are large and have an important influence on inequality and growth. The development of each generation of youth depends on the resources that it receives from productive members of society for health, education, and sustenance. The well-being of the elderly depends on familial support and a variety of social programs. The reallocation of resources across age groups is an important feature of any economy. The ageing of the European population is expected to strongly influence both the structure of family relations and the pattern of private transfers between generations.*

Key Words: *intergenerational transfers, economic life-cycle, private and public transfers*

Икономическият жизнен цикъл на човека обикновено включва три периода: начален и краен период от живота (периодите на зависимост, през които производството – ако има такова – не е достатъчно да задоволи потреблението) и среден период, през който производството е повече от потреблението. „Дефицитът” от ранната и късна възраст се покрива от „излишъка” от средния период чрез публични и частни трансфери и преразпределения. Този цикъл от дефицит-излишък-дефицит се изобразява от възрастовите криви на потреблението и производството (доходът от труд) в дадено общество (Lee, Mason, & Miller, 2003).

Индивидите, семействата и обществата се организират по различни начини, за да финансират дефицита в ранната и късна възраст посредством: (1) междупоколенчески частни трансфери (т.е. родителите се грижат за малките си деца и децата се грижат за възрастните си родители), (2) междупоколенчески (вертикални – между представителите на различни поколения) публични трансфери (т.е. индивидите плащат данъци и правителството осигурява услуги или налични пари за младите или възрастни индивиди) и (3) вътрепоколенчески (хоризонтални – между представителите на едно и също поколение) преразпределения във времето – от млада към късна възраст посредством спестявания и акумулиране на активи.

Наличието на дефицити и излишъци, свързани с индивидуалното остаряване, прави възрастовата структура особено значима. Демографският преход и свързаният с него процес на застаряване на населението променя значимостта на дефицитите и излишъците, влияейки върху икономиката като цяло, върху фискалното равновесие и икономическото благосъстояние на семействата. Системата от трансфери и преразпределения обуславя икономическите последици.

Междупоколенческите трансфери могат да бъдат още трансфери вътре в домакинството и между домакинствата; материални (финансови и нефинансови) и не-

материални (трудови, емоционални); трансфери при съвместно съжителство на децата с родителите и при отделно живеене; наследство или трансфер при живи родители.

1. Теоретични модели за анализ на междупоколенческите трансфери

В икономическата теория акцентът в концепциите за междупоколенческите трансфери е върху два основни въпроса: в каква посока се извършват трансферите и какво кара хората да извършват трансфери. За отговор на първия въпрос е разработен модел на жизнения цикъл, а на втория – модели за мотивите на извършване на трансфери.

1.1. Модели за мотивите за извършване на трансфери

Често изводите относно мотивите се правят въз основа на това, как се взема решение за извършване на трансфери в зависимост от доходите на донора и реципиента. Най-популярни са моделите на алтруизма и обмяната.

Моделът на алтруизма се свързва с името на Гари Бекер, който прилага тази концепция при анализа на междупоколенческите трансфери (Бекер, 1974). Този модел разглежда низходящите трансфери (от възрастното поколение към младото поколение). Предполага се, че част от функцията на полезност на донорите (родителите) е функцията на полезност на реципиентите (децата). Вследствие на това, извършвайки трансфери, донорите повишават нивото на полезност на децата, като същевременно повишават и своята собствена полезност. Едновременно с извършването на трансфера донорите намаляват своята полезност, тъй като тяхното потребление намалява. Затова, за да максимизират своята полезност, донорите трябва да намерят равновесие между извършвания трансфер и собственото потребление (Laferrere, A., F. Wolff, 2006).

Според този модел родителите извършват трансфер към необезпечените си деца. При ръст на дохода на децата, трансферите от страна на родителите намаляват, а при ръст на доходите на родителите се увеличават. Тези изводи са направени въз основа на предположението за стремеж на родителите да максимизират своята полезност, която е положително свързана с полезността на децата.

Съществуват също така и по-сложни модели на алтруизма – например, модел на взаимния алтруизъм, който предполага, че не само функцията на полезност на децата е свързана с функцията на полезност на родителите, но и обратното.

Основната идея на модела на размяната се състои в това, че хората извършват трансфери в замяна на нещо друго. Изхождайки от това, могат да се направят различни интерпретации на тази концепция. Може да разделим трансферите на краткосрочни и дългосрочни (Lee, Y., W. Parish, R. Willis, 1994). Пример за краткосрочна размяна може да бъде следната ситуация: родителите оказват на децата материална помощ, в отговор на което децата извършват трудови трансфери. Дългосрочна размяна има, когато донорите очакват да получат помощ в неопределен период от време: например родителите, помагайки на децата си, се надяват, че те сами ще получат подкрепа в старостта или в трудна ситуация.

Някои изследователи отделят тази втора група трансфери (обмяната в дългосрочен период) в отделен вид модел – модел на застрахователния мотив (Sloan, F., H. Zhang, J. Wang, 2002). Този модел предполага, че хората, предоставящи

трансфери в настоящето, си осигуряват източник на помощ в случай на необходимост.

Емпирично е сложно да се определи каква е природата на помощта: дали родителите и децата изграждат отношенията си, изхождайки от принципа „ти на мене, аз на тебе“, или става въпрос за взаимно повишаване на ръста на благосъстоянието на всеки (преразпределение на дохода за максимизиране на общата полезност), тъй като и в двата случая външните действия са едни и същи.

1.2. Модел на жизнения цикъл

Моделът на жизнения цикъл разглежда междупоколенческите трансфери в зависимост от възрастта на страните. В класическото представяне на модела се предполага, че хората се стремят да поддържат постоянно ниво на потребление през целия си живот. В млада възраст доходите обикновено са по-ниски от това ниво на потребление (перманентния доход). Затова хората заемат допълнителни средства, като един от източниците за това са междупоколенческите трансфери от родителите. В средната възраст, когато доходите са над перманентния, хората имат възможност да спестяват, а също и да бъдат донори в междупоколенчески трансфери. В старата възраст ситуацията отново се връща към първоначалната: текущият доход е по-нисък от перманентния, т.е. необходими са допълнителни средства, които могат да бъдат получени и от децата.

Тъй като този модел не се потвърждава в много от изследванията, е разработен друг модел на зависимостта на междупоколенческите трансфери от етапите на жизнения цикъл (Moore, W., 1966, Riley, M. W., 1971; cited at: Cheal, D., 1983). Съгласно този модел основният принцип на междупоколенческите трансфери е последователността. В течение на жизнения цикъл човек натрупва ресурси и така неговите възможности като донор растат. Съответно преразпределението на ресурси става, като всяко предходно поколение помага на следващото, с изключение на случаите на особени нужни (лошо здраве), когато посоката на трансферите може да се промени.

Общото и в двата вида модели е това, че в младата възраст хората са реципиенти, а в средната възраст – донори. Разликата се отнася за възрастните хора: в първия случай те са реципиенти, а във втория – донори.

2. Обзор на емпиричните изследвания по проблемите на междупоколенческите трансфери

2.1. Материални и времеви трансфери

Помощта може да бъде оказана за изпълняване на дадена дейност или предаване на материален ресурс (под формата на пари или стоки). Д. Чил (Cheal, D., 1983) разглежда междупоколенческите трансфери от гледна точка на това, което преобладава: парични трансфери или предаване на стоки и услуги. Проблемът за съотношението между времевите и материални трансфери е засегнат в изследванията на К. Коуч, М. Дали и Д. Волф (Couch, K., M. Daly, D. Wolff, 1999), посветени на предаването на ресурси на възрастното поколение. Авторите се интересуват от това какъв вид помощ оказват децата на своите родители: предоставят парична помощ, отделят от своето време (трудови трансфери) или извършват и двата типа трансфери.

2.2. Съвместното съжителство с родителите (като вид помощ на децата) и трансфери след излизане на децата от родителския дом

При съвместно съжителство произтича още по-тясна размяна – и емоционална, и трудова, и финансова. В този случай изучаването на междупоколенческите трансфери е трудно по ред причини. Първо, като правило, в такова семейство има общ бюджет, и второ, случаите на извършване на помощ са толкова чести, че е трудно да бъдат проследени.

Липсват изследвания на трансферите при съвместно живеещи възрастни родители и деца. Сред детерминантите, определящи избора на съвместно съжителство на децата с родителите или получаването на парични помощи при живеене отделно, основни са доходът и културните особености. Колкото по-нисък е доходът на представителя на младото поколение, толкова по-вероятно е съвместното съжителстване с родителите, колкото по-висок е доходът, толкова по-вероятно е получаване на трансфери при разделно живеене.

2.3. Частни и публични трансфери

Правителствените трансфери се изучават с помощта на макро данни. Такъв анализ провеждат през 1982 г. Дж. Лилидал и Л. Сигнел (Lillydahl, J., L. Signell, 1982). Съгласно данните от тези изследвания за съотношението на деловите, правителствените, междусемейните, вътресемейните трансфери и частните пожертвования за периода 1950-1978 г., в САЩ през 1977 г. в сравнение с 1970 г. обемът на правителствените трансфери нараства на 62,5%, докато междусемейните и вътрешносемейните трансфери намаляват от 15,1% на 8,3%. Наблюдава се тенденция на заместване на междусемейната помощ с държавна помощ, като темпът на растеж на държавната е значително по-висок от темпа на намаление на междусемейната. Все пак не трябва да се забравя, че се отчитат само паричните междусемейни трансфери, докато е възможно трудовата помощ между домакинствата или други видове помощи да нарастват.

Степента на влияние на правителствените трансфери върху частните може да се разглежда при сравнение на различни страни, в които съществува различна система на държавна подкрепа. В работата на К. Атиас-Донфут, Дж. Ог и Ф. Волф (Attias-Donfut, C., J. Ogg, F. Wolff, 2005) е направено сравнение на междуколенческите времеви и финансови трансфери в различни Европейски страни. Извеждат някои общи модели за редица страни, както и разлики между тях. Един от значимите фактори се оказва степента на правителствена поддръжка за възрастното население. В страните, където пенсиите са по-ниски, трансферите от деца към родители са по-големи. Това означава, че частните и правителствените трансфери са в известна степен заместители, недостигът на едните се компенсира с ръст на другите.

Влиянието на различните фактори върху извършването на междупоколенческите трансфери в емпиричните изследвания се изучава по различни начини. Някои от изследванията си поставят за задача да изяснят оказва ли влияние някой конкретен фактор (например заетостта на жените), други разглеждат редица независими променливи с цел да отделят значимите.

Основните фактори са:**Стадий на жизнения цикъл на участниците в трансфера**

Стадият на жизнения цикъл е един от главните параметри, които влияят на трансферното поведение. Съгласно модела на жизнения цикъл хората, за да изгледят своето потребление в течение на живота в младата и старата възраст, имайки текущ доход по-нисък от постоянния, се явяват реципиенти, а в средната възраст, имайки текущ доход над перманентния, донори. Много изследователи тестват този модел и получават различни резултати. В повечето случаи моделът се потвърждава само частично.

Д. Чил е един от учените, които изучават трансферното поведение в течение на жизнения цикъл в Канада (Cheal, D., 1983). Неговите изследвания потвърждават, че в млада възраст хората действително в повечето случаи са реципиенти, т.е. получават трансфери от по-възрастното поколение. Той също така намира, че в старите възрасти тази тенденция не е изпълнена: и в средната, и в старата възраст повечето хора оказват помощ на децата си, т.е. остават донори. В резултат авторът прави извод, че като цяло представителите на възрастното поколение помагат на представителите на младото поколение повече, отколкото представителите на младото поколение помагат на представителите на старото поколение.

Още едно важно заключение, което авторът прави, е това, че възможността за предоставяне на трудова помощ намалява с възрастта, и то с по-силни темпове, отколкото възможността за предоставяне на финансова помощ. Това е вярно както за честотата на оказване на помощ, така и за обема на трансферите.

Друго, още по-ранно изследване, проведено в САЩ (Streib, G., 1958) показва, че финансовите трансфери често се извършват от старите към младите, като не зависят от дохода на старите; при нефинансовите трансфери посоката е по-често от старите към младите, ако у старите доходът е висок, ако обаче доходът е нисък – от младите към старите.

Изследване на трансферното поведение в Русия от западни учени показва, че там също основният поток на материални трансфери е в посока от старите към младите (Kuhn, R., S. Stillman, 2002).

Очевидно е, че повечето изследвания на модела на жизнения цикъл го потвърждават само частично: относителното преимущество на реципиентите в млада възраст и донорство на хората от средната възраст. Реципиентството на хората в стара възраст не се потвърждава, въпреки ще има редица работи, в които се отбелязва, че след определена възраст (около 65 години) извършването на трансферите намалява, като „чистите“ трансфери продължават да бъдат отрицателни (т. е. полученото е по-малко от предоставеното).

Доход на участниците в трансфера

Доходите на участниците в трансферната размяна и стадия на техния жизнен цикъл са двете основни детерминанти. Именно въз основа на предположения за тяхното влияние се изграждат основните теоретични концепции за междупоколенческите трансфери. Моделите на жизнения цикъл са структуриран набор от хипотези за това, как се променят трансферите в зависимост от стадия на възрастта на участниците, а моделът за мотивите за извършване на трансфери – набор от хипотези за това, как се променят трансферите в зависимост от доходите на участниците.

Много изследователи се опитват да проверят модела на размяната и модела на алтруизма, използвайки емпирични данни. Обратната зависимост между доходите на реципиента и вероятността за извършван от него трансфер свидетелства за наличие на модели на алтруизъм; моделът на размяната предполага, че контактите на децата с родителите положително зависят от обема на потенциално наследимото имущество (Sloan, F., H. Zhang, J. Wang, 2002). На практика не се потвърждава нито един модел, въпреки че с някои допускания резултатите са в полза на модела на алтруизма (McGarry, K., R. Schoeni, 1995). За това свидетелстват изводите, че трансферите по-скоро зависят от нуждите на реципиента, а не от възможностите на донора.

Има и изследвания, които потвърждават модела на размяната (Cox, D., M. Rank, 1993). В потвърждение на това се привеждат резултати за положителната връзка между извършени към децата материални трансфери и получени от тях нематериални трансфери.

Интересна идея за това, как може да бъде изучено влиянието на дохода върху трансферите е предложено от американски учени при изследване на Руската икономика (Kuhn, R., S. Stillman, 2002). Разполагайки с панелни данни, авторите изчисляват перманентния доход (средният за годините на провеждане на изследването) и транзиторния доход (разликата между текущия доход в дадена година и средния за всичките години), което позволява да се разграничи влиянието на всеки от тях. Резултатите са, че перманентният доход оказва по-силно влияние върху получаването и предоставянето на трансфери (отрицателно в първия случай и положително във втория случай), а така също и върху обема на получените трансфери. Открояват се множество различия при влиянието на двата дохода в зависимост от степента на жизнения цикъл на респондента и структурата на неговото семейство, които позволяват да се изяснят много закономерности (например възрастните хора обикновено са донори, което потвърждават много изследвания, но когато изпитват материални трудности в краткосрочен период, се превръщат в реципиенти).

Заетост на участниците в трансфера

Сред параметрите на заетостта се разглежда влиянието на работната заплата върху трансферите. Коуч, Дали и Волф (Couch, K., M. Daly, D. Wolff, 1999) правят извода, че колкото по-висока е работната заплата на представителите на младото поколение, толкова по-големи са финансовите и по-малки трудовите трансфери, които предоставят на представителите на възрастното поколение. Авторите обясняват това с „цената на времето“. От една страна, с ръста на работната заплата времето става относително скъпо, което води до намаляване на вероятността да бъде отделено за помощ на родителите. От друга страна, с ръста на работната заплата (при фиксирано количество отработени часове) общият доход се увеличава, което води до освобождаване на допълнителни средства, които могат да бъдат предадени на родителите във вид на финансови трансфери.

Структура на семейството

Взаимовръзката между икономическото състояние на семейството, неговата структура и частните трансфери изследва Ли Хао (Hao, L., 1996). Той откроява три основни параметъра на структурата на семейството, които е необходимо да бъдат отчетени: първи или повторен брак, брак или неформален съюз, отглеждане и възпитание на детето от мъж или жена без партньор. Например самотна жена, въз-

питаваща дете, има по-малка вероятност да получи трансфери, отколкото семейна двойка. Това може да се дължи на раждането на нежелано за родствениците дете (при отсъствие на брак), което води до разрыв и отслабване на връзката с родителите. Женените за първи път хора (в сравнение с вторите бракове), а също така официално женените хора получават по-често трансфери; тези трансфери оказват положителен ефект за ръста на благосъстояние на семейството. Авторът обяснява това с различната степен на връзка с родителите.

Друго изследване (Couch, K., M. Daly, D. Wolff, 1999), в което се разглеждат трансферите в обратно направление (от децата към родителите) показва, че структурата на семейството на възрастното поколение също оказва влияние. Например овдовялата майка получава по-големи както материални, така и трудови трансфери. Сред значимите фактори, характеризиращи представителите на младото поколение, авторите отделят броя на собствените деца на възраст до 18 години. С нарастване на този показател обемът на финансовите трансфери към родителите намалява. Наличието на деца помага за получаването на по-големи трансфери от възрастните родители. По този начин този фактор увеличава обема на низходящите междупоколенчески трансфери и намалява обема на възходящите.

Джендърни и културни аспекти

Според някои от изследванията контактите между дъщерите и родителите са по-тесни, отколкото между синовете и родителите (Hao, L., 1996, Regnier-Loilier, A., 2006).

Изследване в Тайван (Lee, Y., W. Parish, R. Willis, 1994) показва друг резултат: синовете обикновено помагат на родителите в зависимост от своето материално благосъстояние, докато помощта на дъщерите обикновено отговаря на някакви специални нужди (помощ към овдовели майки и други специфични ситуации).

Следователно различията в междупоколенческите трансфери са обусловени и от културните особености. Този ефект се проявява ярко в изследвания в средите на имигрантите във Франция (Wolff, F., S. Spilerman, C. Attias-Donfut, 2005). Параметрите на трансферите се отличават в средите на имигрантите-мюсюлмани и не мюсюлмани. Например, влияние на такъв фактор, като наличието на братя и сестри, върху вероятността за получаване на помощ от родителите се различава почти 10 пъти: сред не мюсюлманите наличието на всеки допълнителен брат или сестра намалява вероятността на 4,9%, а сред мюсюлманите – на 0,5%. Като цяло сред мюсюлманите, в сравнение с не мюсюлманите, решението за предоставяне на низходящи трансфери в по-малка степен зависи от възможностите на родителите, а в по-голяма – от потребностите на децата.

За важната роля на културните фактори свидетелства и изследването в Тайван (Lee, Y., W. Parish, R. Willis, 1994). Независимо от това, че в страната във връзка с развитието на система на държавна поддръжка има промяна в принципите на междупоколенческите взаимоотношения (строги задължения към порасналите деца да се грижат за своите родители), много традиционни културни норми остават силни.

3. Междупоколенчески икономически трансфери и застаряване на населението

Застаряването на населението се очаква да окаже силно влияние както върху структурата на връзките в семейството, така и върху модела на частните трансфери между поколенията. Анализът на финансовите и времеве трансфери, предоставени или получени, в десет страни от Европа сред хора над 50 години показва, че посоката на финансовите трансфери е към младите поколения, докато посоката на времевите трансфери е както към младите, така и към старите поколения. Резултатите от изследването показват, че социалните и демографски промени в Европа често имат противоречиви и парадоксални ефекти върху природата на междупоколенческите трансфери.

Трансферът на ресурси между поколенията е в основата на социалната обвързаност. Финансовите или времевите трансфери имат своята икономическа значимост за обществото. Посоката на трансферите – нагоре към възрастното население или надолу – към младите семейства с деца, се променя след установяването на социално-осигурителните системи. Възрастните хора, които преди съществуването на пенсионните системи са икономически подкрепяни от своите деца, оттогава се превръщат в осигурители на финансова подкрепа на децата си. Последниците от тези частни трансфери са важни не само за индивидите, но и за социалните политики, свързани с преразпределението на дохода. Например финансовите трансфери от родителите към децата осигуряват средства за продължаване образованието на младите хора и постигането на тяхната независимост. В същото време повечето страни имат социални политики, които подпомагат младите хора от семейства с ниски доходи да продължат своето образование. Или семейната помощ, предоставяна посредством времеве трансфери, може да бъде насочена както към възрастните родители в лошо здраве, така и към внуците, за които грижи полагат възрастните хора. Тези трансфери също така имат важни последици върху предлагането на труд и натрупването на капитал от хората, които ги предоставят.

Нарасналата продължителност на живота заедно с намаления брой деца в семейството и малката разлика между децата променя структурата на семейните връзки и времето на трансферите. Неравномерното разпределение на богатството и дохода променя обема на финансовата помощ, разпределяна между поколенията. В развитите страни, където публичните трансфери към възрастните хора под формата на пенсионно осигуряване допълват частните трансфери в семейството, което в повечето случаи облагодетелства децата и внуците. В по-слабо развитите страни въвеждането на схеми за социална защита също оказва голямо влияние върху семейните междупоколенчески трансфери, като публичните пенсии влияят силно върху промяната на посоката на потока от трансфери – от помощ за възрастните родители към помощ за децата и внуците. Нарастването на броя на жените на пазара на труда влияе върху времевите трансфери. Индивидите са все по-слабо обвързани със семейни задължения като икономическа помощ на порасналите деца към техните родители.

Всички тези промени оказват различно влияние върху междупоколенческите трансфери. Инвестирането в образованието на децата е задължение на родителите. Трансферът на пари и време от порасналите деца към техните възрастни родители зависи не само от нуждата на родителите, но и от ситуацията, в която се намира

детето. По-високите доходи на децата може да доведат до заместване на времевите трансфери с финансови. Междупоколенческите трансфери се влияят както от социално-осигурителните системи, така и от демографските промени, водещи до промяна в семейните модели.

Изследването на Атиас-Донфут, Ог и Волф (Attias-Donfut, C., J. Ogg, Fr.-Ch. Wolff, 2005) доказва връзката между социално-осигурителната система и трансферите. В страните, където равнищата на пенсиите са високи, най-възрастните не получават пари от своите деца или други членове на социалната мрежа. В същото време, те са в по-добро финансово положение от своите деца, в резултат на което финансовите трансфери са ниски, дори и сред хората с високи доходи. Без съмнение бъдещият модел на потребление и спестяване на бейби-бум поколението ще има значителен ефект върху междупоколенческите финансови трансфери. Има известен ефект на заместване на времевите трансфери с финансови сред индивидите с високи доходи.

В страните с по-ниски пенсии семейството е това, което трябва да осигури допълнителна подкрепа, когато финансовите трансфери към възрастните не са достатъчни. Тези резултати потвърждават хипотезата, че по-високите равнища на трансферите са в отговор на ниските равнища на пенсиите.

Резултатите показват, че социалната и демографска трансформация в Европа в резултат на застаряването на населението може да има противоречиви и парадоксални ефекти върху междупоколенческите трансфери. Младежката безработица може да бъде основен фактор за късното напускане на дома на родителите. Повишените нива на разводите и разделите дават своето отражение върху качеството на живота в старостта. Комбинацията на ниска раждаемост и по-висока продължителност на живота поставя големи предизвикателства към качеството на бъдещите междупоколенчески отношения.

В страните с добре развити социално-осигурителни системи посоката на финансовите трансфери е към младите, а посоката на времевите трансфери към старите. В страните със щедри пенсионни системи възрастните хора извършват повече финансови трансфери към своите деца и внуци (поради наличието на повече ресурси). В тези страни може да има известен ефект на заместване – колкото по-високи са финансовите трансфери, толкова по-ниски са времевите трансфери. В страните с по-неразвити социални системи финансовите трансфери ще са по-ниски, докато времевите трансфери – по-високи. Причината за извършване на финансови трансфери е в щедростта на социалната система и икономическите резултати на страната.

Междупоколенческите трансфери са тясно свързани с мястото на индивида в жизнения цикъл. Най-възрастните са чисти реципиенти на трансфери, докато не толкова възрастните са донори както на времеве, така и на финансови трансфери. Хората на възраст от 50 до 65 г. се грижат за възрастните си родители и съпрузи. По-възрастните поколения имат по-ниски равнища на пенсии, в резултат на което те са по-скоро реципиенти, отколкото донори на трансфери.

Моделите на семейна подкрепа, които се свързват с традиционното семейство могат да се променят радикално при бързите темпове на застаряване на населението, които водят до социална трансформация. Съжителството на деца и родители се свързва с бедност. Ако бедността бъде преодоляна, този тип междупоколенческа помощ може да намалее. Старите родители и възрастните деца се подкрепят по

много различни начини, но при наличие на публични ресурси, междупоколенческите времеве и финансови трансфери намаляват. Предизвикателството е да се координират публичните и частни междупоколенчески трансфери по начин, който премахва социалното изключване и намалява социалното неравенство.

Литература:

1. Гладникова, Е. В. Межпоколенные трансферты: направление, участники и факторы, их определяющие. 2007. http://spero.socpol.ru/docs/N7_2007-125-148.pdf
2. Златанов, С. Жизнени цикли, остаряване и доходи: опит за оценка на междупоколенческите трансфери. // Социологически проблеми, 2002, № 3-4, с. 240-251
3. Attias-Donfut, C., J. Ogg, Fr.-Ch. Wolff. European patterns of intergenerational financial and time transfers. 2005. <http://www.ics.ul.pt/esa/papersleft/attias.pdf>
4. Attias-Donfut, C, N. Lapierre. Three Generations in Guadeloupean society, in The History of the Family, New York, Elsevier Science Inc. 2000
5. Becker, G.S. A Theory of Social Interactions // Journal of Political Economy, Vol. 82, 1974, p. 1063-1093
6. Kohli, M. Private and Public Transfers Between Generations: Linking the Family and the State. // European Societies, Vol. 1, 1999, № 1, European Sociological Association/Routledge, p. 81-104

БУРГАСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ
ГОДИШНИК
ТОМ XXV
БУРГАС - 2011

Българска
Първо издание
Печатни коли: 16.25
Формат: 70/100/16
Тираж: 150

Печат: ЕКС-ПРЕС ООД - Габрово, тел.: 066/ 860 860
express2004@abv.bg

ISSN: 1311-221-X

Адрес: Бургаски свободен университет
ул. Сан Стефано 62, Бургас, 8001